

Keizer Augustus en de Lage Landen

Ken uw geschiedenis en de geschiedenis van uw tijd,
wat niet hetzelfde is, ook al zijn de twee onafscheidelijk.

John Lukacs, *A Thread of Years*

Robert Nouwen

Keizer Augustus en de Lage Landen

Van Robert Nouwen verscheen eerder bij Davidsfonds/Leuven:

Caesar in Gallië

De Romeinen in België

Andere boeken over de oudheid bij Davidsfonds/Leuven:

Jo Claes, *Romeinse sagen en verhalen. Schatkamer van kunst en taal*

Jo Claes, *Griekse mythen en sagen. Schatkamer van kunst en taal*

Lien Foubert, *Agrippina. Keizerin van Rome*

Christian Laes, *Kinderen bij de Romeinen. Zes eeuwen dagelijks leven*

Christian Laes en Johan Strubbe, *De jeugd in het Romeinse Rijk. Wilde haren, jonge jaren?*

Bernard Van Daele, *Het Romeinse leger*

Bernard Van Daele, *De Romeinse marine*

Davidsfonds/Leuven

Nouwen, Robert
Keizer Augustus en de Lage Landen

© 2009, Robert Nouwen en Davidsfonds Uitgeverij nv
Blijde Inkomststraat 79, 3000 Leuven
www.davidsfondsuitgeverij.be
Omslagontwerp: Daniël Peetermans
Omslagillustratie: Head of Augustus of Prima Porta, ca. 1890, New Wing, Vatican Museums, Vatican City. ALINARI Archives, Firenze.
Vormgeving: www.artscenic.be

D/2009/0240/11
ISBN: 978 90 5826 589 0
NUR: 683

Alle rechten voorbehouden.
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand
en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze,
hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen
of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.

Inhoud

Inleiding	7
Hoofdstuk 1. Imperator Totius Orbis	13
Het failliet van de republiek	14
Actium, 31 v.C.	18
Het herstel van de <i>res publica</i>	21
Van republiek naar keizerrijk	24
Hoofdstuk 2. De ‘pax Augusta’: de propaganda van een politiek programma	29
Het nieuwe Rome	30
Augustus’ idealen vereeuwigd op het Marsveld	33
Het verslag van mijn daden	40
De boodschap van de <i>Res Gestae</i>	44
Het forum van Augustus en de tempel van Mars Ultor	47
De idee van de gewapende vrede	52
De alomtegenwoordigheid van Augustus	54
Het thema van de Gallische en Germaanse provincies in de augusteïsche kunst	59
Hoofdstuk 3. Keizer Augustus en de traditie van het Romeinse imperialisme	65
Romeinse waarden en de traditie van het imperialisme	66
De soldaten van Augustus	75
De logistiek van een leger	82
De entourage van Augustus	86
Het Romeinse beeld van Galliërs en Germanen ten tijde van Augustus	89
Een rijk zonder grenzen!	95
Hoofdstuk 4. De politiek van Augustus in Gallia Belgica	103
De onrustige jaren na de verovering van C. Iulius Caesar (51-31 v.C.)	104
De eerste jaren van het bewind van Augustus (31-13 v.C.)	112
Drusus en de Gallische edelen (13-12 v.C.)	118
Militaire aanwezigheid en rekrutering	122
Een netwerk van militaire wegen	126

De organisatie van het platteland	130
De augusteïsche steden en nederzettingen en de rol van het Romeinse leger	134
De militaire bezetting van het Gallische hinterland	139
De organisatie van de nieuwe provincie	142
Hoofdstuk 5. De verovering van Germania	149
De vijand aan de overzijde van de Rijn	150
De voorbereidingen	154
De veroveringen van Drusus (12-9 v.C.)	159
De Germaanse campagnes van Tiberius (9 v.C.-6 n.C.)	164
De nederlaag van P. Quinctilius Varus (7-9 n.C.)	170
De dag na de nederlaag...	176
Een veranderde politiek?	179
Hoofdstuk 6. Nieuwe ontwikkelingen na de dood van Augustus	185
De veldtochten van Germanicus (14-16 n.C.)	186
De veranderde Germaniëpolitiek en de Tabula Siarensis	193
De consolidatie van de Rijn grens en het hinterland	196
De invloed van de <i>Rijnlimes</i> op de ontwikkeling van het hinterland	200
De wisselwerking tussen het Romeinse leger en de lokale bevolking	204
De transformatie van de Gallische maatschappij tijdens de 1ste eeuw n.C.	207
De rol van de inheemse adel	212
Epiloog	217
Bibliografie	221
Noten	231

Inleiding

In 1977 uitte J.H. van den Berg de wens dat iemand ooit een metabletica van de oudheid zou schrijven.¹ De soms omstreden, maar immer inspirerende Leidse hoogleraar en zenuwarts had vooral aandacht voor de historische psychologie en de samenhangen tussen veranderingen in een historisch perspectief. Metabletica is de leer van de veranderingen. De theorie van J.H. van den Berg gaat uit van het postulaat van de veranderlijkheid. Uit de veronderstelling dat ieder menselijk leven een veranderlijk leven is, volgt de vaststelling dat onze voorouders in wezen anders leefden, anders in de wereld stonden. Het handelen en scheppen van onze voorvaders is door veranderlijkheid gedetermineerd. De metableticus wil een antwoord geven op de vraag wat er met ons is gebeurd. Hij wil beschrijven hoe wij veranderen. Terwijl de traditionele geschiedschrijving de gebeurtenissen plaatst in een chronologisch verband en ze verklaart als een logisch gevolg van eerdere gebeurtenissen, zoekt de metabletica naar synchrone verbanden, naar veranderingen in maatschappij en cultuur die gezamenlijk optreden. De metableticus wil dus keerpunten in de ideeëngeschiedenis aanwijzen, ze onderzoeken op hun merites en zoeken welke gebeurtenissen of voorvallen gelijktijdig met die keerpunten plaatsvonden.² Daardoor wordt het thema van de verandering in het middelpunt van zijn onderzoek gesteld.

Wanneer men de regeerperiode van keizer Augustus bestudeert, stelt men vast dat tijdens zijn bewind ingrijpende veranderingen plaatsvonden. Augustus was een visionair leider. Rome onderging tijdens zijn bewind een ware metamorfose en niets in de Romeinse wereld bleef zoals het was. Een nieuw politiek bestel zag het daglicht. Op economisch en sociaal vlak bemerkte men sterke impulsen. Die hebben onder meer te maken met de sterke uitbreiding van het *Imperium Romanum*, de dynamiek die van het Romeinse leger uitging en het aanboren van nieuwe markten. Het culturele leven kende een opmerkelijke ontplooiing op het vlak van literatuur, beeldhouwkunst en architectuur. De ondersteuning van het nieuwe politieke bewind was daaraan niet vreemd. In de provincies werd een nieuwe wereldorde gecreëerd. Het resultaat was 'een reusachtig rijk dat met één heerser, één taal en één munteenheid langzaam als een paraplu de aangrenzende gebieden met plaatselijke leiders, talen en betalingsmiddelen overkoepelde.'³ In het middelpunt van al die omwentelingen stond de figuur van Augustus. Grote mannen zoals M. Vipsanius Agrippa en C. Cilnius Maecenas stonden hem daarin bij. Het bewind van Augustus betekende een keerpunt in de West-Europese geschiedenis.

Over de figuur van Augustus is een bibliotheek volgeschreven. Dat alleen al toont het

belang aan van deze keizer voor de West-Europese geschiedenis. Iedere geschiedschrijver is een kind van zijn tijd. Het kleurt de keuze van zijn onderwerp en de vragen die hij eraan stelt. De hedendaagse gevoeligheid voor macht, vredesideologie en propaganda plaatsen het onderzoek van keizer Augustus daardoor in een relevant historisch perspectief. In 1939, aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog, publiceerde R. Syme zijn uitmuntende studie *The Roman Revolution*, waarin hij onrechtstreeks maar daarom niet minder duidelijk de totalitaire en fascistische regimes scherp hekelde. Sedertdien bestaat er geen verontschuldiging meer voor een eventuele idolatie van deze keizer die al te vaak als vredesvorst werd voorgesteld. De Britse historicus, die tijdens de voorgaande jaren had gezien hoe Hitler de absolute macht had weten te bereiken, ontleedde ragfijn de machtsstrijd die de basis legde voor het bewind van Augustus. De fundamentele kritiek van R. Syme aan het adres van Augustus ging voorbij aan de aanhangers van totalitaire regimes. Dat dit boek in Spanje pas in 1989 verscheen onder de titel *La revolución romana* is veelbetekenend.⁴

De studie *The German Policy of Augustus* van C.M. Wells uit 1972 veranderde ondertussen nauwelijks iets aan die situatie. Het toont aan hoe groot de impact is van de propagandamachine van de eerste *princeps*. Wanneer wij, uitgaande van de hedendaagse internationale ontwikkelingen, nadenken over macht, politieke communicatie of propaganda en vredesideologie, dan blijkt nog steeds zijn opmerkelijke actualiteitsgehalte. Augustus was volgens Wells een onbeschaamde imperialist. Onze moderne tijden tolereren een dergelijk imperialisme niet langer. Maar ondertussen zijn wij verplicht lijdzaam toe te zien hoe dat imperialisme wordt toegedekt met begrippen als bevrijding en democratie.⁵ De opmerkingen van Wells zijn na veertig jaar nog steeds bijzonder actueel.

In 1987 schreef Gerhard F. Mehtens met *De nieuwe Romeinen. Een cultuurfilosofische verkenning* een opmerkelijk essay waarin hij betoogde dat de Amerikanen de 'Romeinen' van vandaag zijn. Wat Rome eertijds in Europa teweegbracht, herhaalt zich vanuit de Verenigde Staten sedert decennia op wereldschaal. En ook vandaag nog blijft men parallellen trekken met de internationale politieke ontwikkelingen waarbij de grootmacht Amerika steevast in beeld komt.

In 2008 publiceerde bijvoorbeeld Fik Meijer het boekje *Lessen in beschaving. Athene, Rome en Washington*. De auteur beschrijft in dat essay de opvallende overeenkomsten tussen de drie genoemde supermachten. Het lijkt wel of de geschiedenis zich steeds opnieuw herhaalt. In de actualiteit ligt trouwens de vitaliteit van de geschiedenis. Het voortdurend opnieuw bevragen van het verleden, zelfs indien het feiten uit een ver verleden betreft, houdt de geest kritisch tegenover het heden en verplicht tot nadenken over de maatschappij waarin je leeft. Het in stand houden van een valse mythe, hoe ver ook uit het verleden, is in die context minder onschuldig dan het lijkt!

Vanuit die gedachten willen wij de lezer loodsden door het bewind dat keizer Augustus in de Lage Landen voerde. Augustus was de eerste heerser die alle toen beschikbare mid-

delen tot communicatie benutte om zijn politiek uit te dragen: architectuur, kunst, literatuur, opschriften... In die communicatie speelde de idee van de Romeinse vrede een erg belangrijke rol. Augustus herbouwde Rome tot een schitterende nieuwe stad. Toen hij in 13 v.C. behouden uit Spanje en Gallië terugkeerde, werd na een besluit van de senaat gestart met de bouw van de Ara Pacis. Daarmee speelde men in op het vredesverlangen van de tijdgenoten. Samen met het mausoleum en het Horologium Augusti vormde dat altaar van de vrede een monumentaal complex op het Marsveld. De pendant van het altaar op het Marsveld was de tempel van Mars Ultor op het Forum Augusti. Zij dragen de basisidee in zich van het politieke programma van Augustus. Dat schreef hij nog eens neer in zijn *Res Gestae* onder de vorm van een verslag van zijn daden. Die kernmonumenten voor zijn politieke programma laten samen met de *Res Gestae* toe een duidelijke relatie te leggen tussen het augusteïsche bewind enerzijds en de diepgaande maatschappelijke veranderingen in Gallië anderzijds. Door het efficiënte gebruik van alle beschikbare media leek de keizer tot in de verste uithoeken van het Romeinse Rijk aanwezig. Dat Augustus zijn communicatie erg goed heeft gevoerd, blijkt uit het feit dat talloze historici hem als een echte vredesvorst hebben beschouwd. Die vrede bleek echter een gewapende vrede. Een leger was nooit ver uit de buurt. Geen keizer heeft trouwens zoveel grondgebied aan het Romeinse Rijk toegevoegd als keizer Augustus. Hij plaatste zich daardoor in de traditie van het Romeinse imperialisme. Die was geworteld in het uiterst competitieve systeem te Rome waarin de militaire loopbaan erg verweven was met de politieke, en veroveringen politici macht en aanzien verschafften. Het is bijgevolg niet verwonderlijk dat Augustus tijdens zijn bewind veel aandacht heeft geschonken aan de organisatie van het Romeinse leger en dat verder heeft uitgebouwd tot het machtigste van de antieke wereld.

Met de verovering van Gallië door C. Iulius Caesar was dat reusachtige gebied nog geen definitief deel van het Romeinse Rijk. Geregeld braken er nog opstanden uit die een militair ingrijpen noodzakelijk maakten. Gedurende de eerste jaren van zijn regering voerde Augustus in Gallia Belgica een zuiver militaire politiek die erop was gericht de regio onder volledige controle te brengen. Tijdens die periode was hij zelf meermaals in Gallië aanwezig. De militaire beheersing van het land werd omgezet in een bestuurlijke organisatie. Wegen werden aangelegd, steden gesticht, en mogelijk ook het platteland georganiseerd. Dat was echter niet het finale doel van Augustus. De organisatie van de nieuwe provincie en de militaire bezetting ervan gebeurden met het oog op de verovering van Germanië tot aan de Elbe. De verovering van dat onmetelijke gebied werd overgelaten aan Drusus en Tiberius en lijkt met de nederlaag van Varus in 9 n.C. op een fiasco uit te draaien. Maar Augustus wilde klaarblijkelijk zijn plannen niet opgeven. Pas met de regering van zijn opvolger, keizer Tiberius, komt er een einde aan de offensieve Germaniëpolitiek. De Romeinse legers worden vanaf dan definitief achter de Rijn grens teruggetrokken.

Die militaire acties hadden grote gevolgen voor de inheemse bevolking van de Lage Landen. Gallia Belgica, waarvan onze contreien deel uitmaakten, werd een provincie van het *Imperium Romanum*.⁶ Het valt te betwijfelen of de gewone mensen hier te lande dat effectief hebben beseft. Maar zij werden wel geconfronteerd met de gevolgen van grootscheepse militaire acties, met de ravitaillering van de doortrekkende legers, met de onderdrukking van revoltes die in Gallië de kop opstaken. Wanneer de Romeinse legers zich onder leiding van Drusus, Tiberius en Germanicus op het onmetelijke Germanië richtten, moest de bevolking van Gallia Belgica soldaten en levensmiddelen leveren. De inheemse economie, die grotendeels gebaseerd was op de gezinslandbouw, kon dat niet dragen. De bronnen maken gewag van ontevredenheid en opstanden. Op het ogenblik dat de Romeinse legers zich definitief terugplooiden achter de Rijn, bleven onze contreien deel uitmaken van de meest noordelijke regio's van het Romeinse Rijk die steeds onder een zekere Germaanse invloed zouden staan. Toch slaagden de Romeinen erin hun organisatiemodel door te drukken. De inheemse adel speelde daarin een belangrijke rol. De aanwezigheid van het leger, wat aanvankelijk zo zwaar woog op de lokale bevolking, creëerde mogelijkheden zowel op maatschappelijk als economisch vlak. De Romeinen realiseerden hun nieuwe wereldorde in hoge mate via hun efficiënte organisatie. De regering van Augustus was voor die ontwikkeling cruciaal. Het proces dat in Gallië werd ontwikkeld betrof immers niet alleen de verovering en de integratie van nieuwe gebieden in het Romeinse Rijk. Het was ook een proces van acculturatie van een hele bevolking die doordrongen werd van een nieuwe cultuur. Daarin ligt de basis voor de realisatie van de *pax Romana* in Gallia Belgica. Indien de titel van dit boek op het eerste gezicht wat misleidend is, dan blijkt bij nader toezien dat de situatie in de Lage Landen erg verweven was met de politiek van de keizer elders in Gallië en Germanië. Meteen wordt ook duidelijk dat het beleid van Augustus voor de ontwikkeling van de Lage Landen zeer ingrijpend was.

Toevalligheden determineren verleden en heden. Het verleden presenteert zich nooit in zijn geheel. Enkel fragmenten blijven over, her en der verspreid, en moeten opnieuw als puzzelstukjes worden samengevoegd. Zo ook de geschiedenis van de oudheid. Van relatief weinig auteurs bleven de geschriften bewaard. Onder de historici die voor ons onderwerp belangrijk zijn, vermelden wij vooral C. Suetonius Tranquillus, Velleius Paterculus, P. Cornelius Tacitus en Cassius Dio. Zij leverden de geschreven basisinformatie voor ons verhaal. In relatie tot de augusteïsche politiek in onze contreien moeten wij ook rekening houden met de literaire werken van onder meer Albius Tibullus, Q. Horatius Flaccus en P. Vergilius Maro. Zij illustreren niet enkel de imperiale politiek van het augusteïsche bewind, maar refereren geregeld ook op een directe wijze aan de gebeurtenissen in onze regio. Talrijke teksten bleven slechts fragmentarisch bewaard. Nog meer documenten gingen volledig verloren. Het werk van Titus Livius is daarvan een perfect voorbeeld. Via de *Periochae* kunnen wij ons nog een beeld vormen van het verlies.

Uiterst belangrijk is het bewaard gebleven geschrift van Augustus, de *Res Gestae Divi Augusti*. Samen met andere opschriften is die tekst een directe getuigenis. Het archeologische patrimonium is erg divers. Het gaat niet alleen om de schitterende monumenten en sculpturen van Rome die getuigen van de grandeur van de regering van Augustus. Ook het onbekende bodempatrimonium, dat tijdens het bewind van Augustus werd gevormd en dat door minutieus archeologisch onderzoek al gedurende decennia wordt bestudeerd, is een onontbeerlijke aanvulling van de literaire en de epigrafische bronnen. Wanneer wij dat alles naast elkaar leggen, dan wordt de historicus toch met een enorme hoeveelheid materiaal geconfronteerd. Archeologen en historici bestudeerden de aanwezigheid van Augustus in Gallië en zijn militaire campagnes in Germanië al uitvoerig. Talrijke augusteïsche legerplaatsen en steden zijn bekend. Maar vaak zijn er onvoldoende aanwijzingen voor nauwkeurige dateringen en voor het leggen van verbanden met de historische teksten.

Slechts die sporen en vondsten die met enige zekerheid op de regering van keizer Augustus teruggaan, vormen de fundamenteën voor ons verhaal. Geschiedenis en archeologie van de oudheid kan men derhalve nog het best omschrijven als fragmenten lezen van een boek waarvan slechts enkele pagina's bewaard bleven. De selectie van die pagina's gebeurde buiten onze wil om, door de geschiedenis zelf. Zowel de historicus als de archeoloog levert een verbeterd gevecht met lot en onvolledigheid. Het doel is ieder feitje, hoe klein ook, te detecteren, alles gericht op de reconstructie van het verleden. De kans dat de historicus of de archeoloog fouten maakt, is recht evenredig met het fragmentarische karakter van het bronnenmateriaal, de aanwezigheid, of veeleer de afwezigheid, van essentiële sporen die een historische reconstructie mogelijk maken. Dat heeft tot gevolg dat de ontbrekende pagina's telkens op een andere manier kunnen worden geschreven, afhankelijk van het standpunt van de historicus of de archeoloog en de interpretatie die hij aan zijn bronnen geeft. In het besef dat de nagestreefde historische waarheid vele varianten heeft, doen wij een beroep op de vergevingsgezindheid van de lezer. Wij wilden niet als een kroniekschrijver een erudiete verzameling van verifieerbare feiten aanleggen. Met beide voeten verankerd in deze wereld hebben wij gezocht. Vooral de vreugde die dat ons heeft verschaft willen wij met de lezer delen.

HOOFDSTUK 1

Imperator Totius Orbis

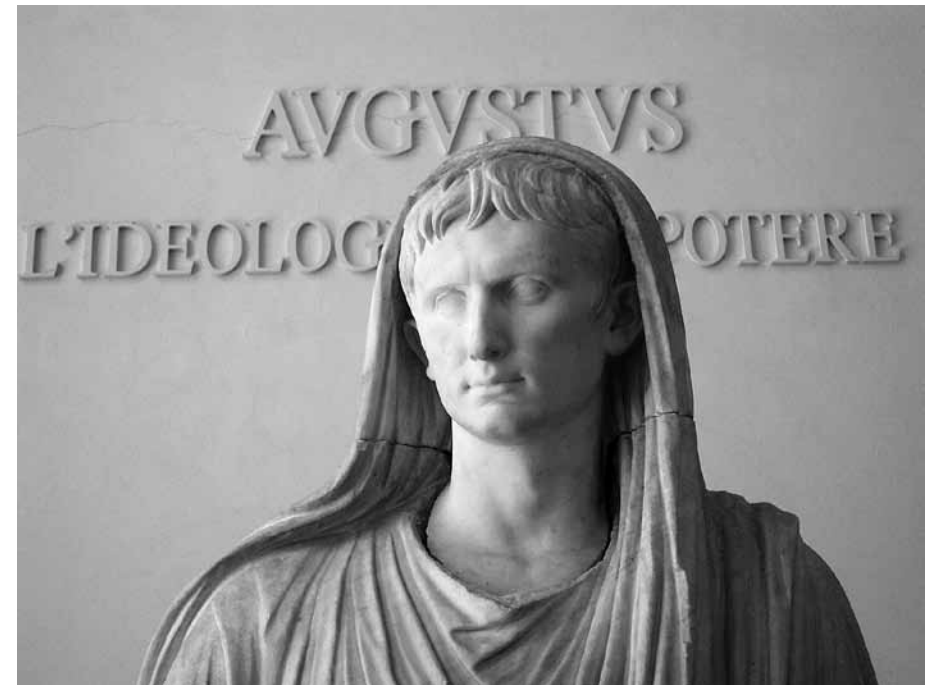
Het failliet van de republiek

De bloedige burgeroorlogen van de 1ste eeuw v.C. hadden de normale werking van de republiek en haar instellingen volledig lam gelegd. De senaat, van oudsher de behoeder van de *mos maiorum*, de oude voorvaderlijke gewoonten, was erg verzwakt. De oude *nobilitas*, de leidende klasse, leek net als de bevolking van Rome compleet ontredderd. Niemand reikte een alternatief aan. Bovendien waren antieke auteurs zoals Strabo, Florus en Cassius Dio ervan overtuigd dat de oude republikeinse instellingen niet bij machte waren een antwoord te geven op de problemen van een supermacht, die Rome op het einde van de eerste eeuw in de antieke wereld toch was geworden.

Volgens de traditie was de Romeinse republiek ingesteld in 509 v.C. Augustus deed vaak een beroep op de idee van de restauratie van de republiek. Het woord zelf is afkomstig van het Latijnse *res publica*, wat zoveel betekent als ‘het openbare belang’, en heeft voorts relatief weinig uitstaans met hedendaagse staatsvormen die als ‘republiek’ worden bestempeld. Misschien illustreren de eerste zes oden uit het derde boek van de augusteïsche dichter Horatius nog het beste de betekenis van de republiek als een levenswijze waarvan de gemeenschap, de familie, de traditionele godsdienst en moraal de grondvesten waren. Illustratief zijn de volgende verzen:¹

*Te sterven voor het vaderland is zálíg
en eerzaam – want de dood treft ook de vluchter
en spaart de jonge krijgers niet die blode
de hielen lichten of laf deserteren!*

Omstreeks 270 v.C. kende Rome een vrij standvastige regeringsvorm. De verschillende geledingen van de maatschappij speelden daarin een rol, zodanig dat de Griekse historicus Polybius die omstreeks het midden van de 2de eeuw v.C. als een ideale staatsinrichting beschrijft.² De constitutie werd gedragen door de senaat, de magistraten en het volk. De senaat was de belangrijkste component. Hij stippelde het beleid uit en uit zijn rangen kwamen de belangrijkste jaarlijks te verkiezen magistraten. De hoogste magistraten waren de twee consuls. Naast de consuls speelden ook de praetoren, de aedilen en de quaestoren als bestuurders een belangrijke rol. Zij waren de uitvoerders van de beleidsbeslissingen van de senaat. Bovendien bestond er geen onderscheid tussen civiele en militaire mandaten. Consuls en praetoren waren ook de bevelvoerders van de troepen. De *cursus honorum* kreeg geleidelijk aan vorm. Het gewone volk kon deelnemen aan de volksvergaderingen, met name aan de *comitia tributa* en aan de *comitia centuriata*. Hoewel het hier om volksvergaderingen gaat, waren zij absoluut niet democratisch. De *comitia tributa* was in wezen een onafhankelijke vergadering. Dat was echter slechts schijn. Zij werd immers geleid door de volkstribunen, die hun ambt vaak zagen als een stap in een politieke loopbaan

Augustus in toga met bedekt hoofd (R. Nouwen)

die hen, zo hoopten zij, tot het consulaat zou brengen. Zij hoedden zich er dus voor de senaat tegen de haren in te strijken. De *comitia centuriata* van haar kant, die onder meer over oorlog en vrede besliste en de consuls en de praetoren verkoos, was samengesteld op grond van bezitscriteria. Dat had tot gevolg dat de grote groep van minvermogenden amper een normale rol in het politieke leven kon spelen. De greep van de senatoriale aristocratie op het maatschappelijk leven leek onomkeerbaar. Het stadsproletariaat was gedoemd tot afhankelijkheid. Ondanks de leuze *senatus populusque Romanus* (de senaat en het volk van Rome) had het gewone volk eigenlijk dus weinig zeggenschap. Maar die drie componenten stonden ook niet los van elkaar. Polybius had dat goed opgemerkt. Hij wijst op hun verbondenheid die zo sterk is dat deze constitutie in staat is om aan de grootste moeilijkheden het hoofd te bieden.

De Romeinse maatschappij was verdeeld in twee groepen burgers, met name de patriciërs en de plebejers. Tijdens de vroege republiek vormden de patriciërs alleen de aristocratie en hadden zij zodoende alle macht in handen. De plebejers vormden een brede en gevarieerde groep burgers van wie sommigen een grote welstand wisten op te bouwen. Zij konden die traditionele tweedeling omstreeks 300 v.C. doorbreken waardoor een nieuwe maatschappelijke groep ontstond, met name de *nobilitas*. Iemand was lid van de *nobilitas*

wanneer een voorouder van zijn familie erin geslaagd was tot het ambt van consul op te klimmen. Die ‘inbraak’ van de plebejers betekende in het geheel niet dat het politieke bestel was gedemocratiseerd. Integendeel, het is bijzonder moeilijk een onderscheid te maken tussen een patricisch en een plebejisch aristocraat.

Met de ontwikkeling van Rome van een kleine stadstaat tot een wereldmacht sedert de 5de en de 4de eeuw v.C. nam de complexiteit van het bestuur toe. Een aantal internationale oorlogen veranderde de omvang van de Romeinse wereld ten gronde. Voorbeelden daarvan zijn de oorlogen tegen Carthago en tegen de hellenistische vorsten van Asia Minor. Zij introduceerden een aantal kansen maar ook problemen waarover tijdens de vroege republiek nooit was nagedacht. Het bestuur over de nieuwe grondgebieden werd waargenomen door senatoren die het ambt van consul of praetor hadden bekleed. Zij werden proconsul of propraeator genoemd. Hun macht ter plaatse was vrijwel onbeperkt. Misbruik was dan ook geen zeldzaamheid. Tegelijk boden de nieuwe provincies voor ondernemende leden van de ridderstand nieuwe commerciële mogelijkheden. Omdat Rome een tekort had aan openbare diensten werden zij bovendien ingeschakeld bij de inning van de belastingen en het beheer van de staatsondernemingen. Het laat zich raden dat in deze context een integer bestuur van de provincies een utopie was. Maar er was meer. De veroveringsoorlogen leidden tot een toevloed van slaven die in de Romeinse samenleving taken allerhande op zich namen. De hoeksteen van de Romeinse maatschappij was de familie, die idealiter zelf in al haar behoeften voorzag. Zij die het zich konden veroorloven, kochten slaven voor het huishouden, voor de opvoeding van de kinderen, voor de arbeid op het land. De traditionele familiewaarden werden op die wijze geleidelijk aangetast. Tegelijk zorgde de inzet van slavenarbeid op de *latifundia* en de import van landbouwgoederen uit de provincies via de belastingen voor het verdwijnen van de kleinere familielandbouwbedrijven. Ook de verplichte militaire dienst van de boeren in de legioenen speelde daarin een rol. Met het groeien van de stedelijke bevolking, die als gevolg van een beperkte arbeidsmarkt eigenlijk slechts geringe toekomstperspectieven had, groeide ook de maatschappelijke instabiliteit. Niet alleen leverde het aanhoudende wegtrekken van kleine boeren naar de steden veel ellende op, het betekende tegelijk een geleidelijke vermindering van het aantal potentiële rekruten voor de Romeinse legioenen. Al die factoren leidden tijdens de tweede helft van de 2de eeuw v.C. tot ernstige sociale onrust en een nieuwe wetgeving onder impuls van de gebroeders Gracchus. De legerherformingen van Marius gaven het ontstaan aan een beroepsleger. Het kon het failliet van de republiek echter niet voorkomen. De spanningen tussen de *optimates* en de *populares* zouden het politieke leven tijdens de eerste helft van de eerste eeuw v.C. blijven beheersen. De *optimates* vertegenwoordigden de traditie, de *mos maiorum*. Zij rekruteerden hun leden voornamelijk onder de *nobiles*, de adel. Vooraanstaande leiders waren M. Tullius Cicero en M. Porcius Cato. De *populares*, waartoe bijvoorbeeld Caesar hoorde, rekruteerden vooral onder de *ignobiles*, de gewone burgers. Zij probeerden tegen de senaat in hun

politieke doelstellingen te realiseren via de *comitia* of de volksvergadering. De tweestrijd tussen de beide politieke kampen was hard en meedogenloos. De politieke zeden waren erg ruw, en geweld werd niet geschuwd. Bij verscheidene gelegenheden werd de republiek bovendien met de dreiging van een burgeroorlog gechanteed door haar politici die tegelijk militaire bevelvoerders waren: Sulla in 88 en 82 v.C.; Pompeius en Crassus in 71 v.C.; Pompeius, Crassus en Caesar in 60 v.C.; Caesar in 49 v.C. en ten slotte Octavianus in 43 v.C.

Ondertussen deed zich een nieuwe mentaliteitswijziging voor. Het geloof in de *res publica* gegrondvest op een ‘democratisch’ staatsbestel was bij vele vooraanstaanden verdwenen. In de plaats daarvan won de idee geleidelijk veld dat het heil van de staat beter werd gelegd in de handen van één visionaire en krachtdadige man. Cicero pleitte in zijn politieke geschriften voor een regeringsvorm die de goede elementen uit de monarchie, de aristocratie en de democratie samenbracht. Hij pleitte voor een sterke leidersfiguur in de republiek.³ Cassius Dio, die tijdens het tweede kwart van de derde eeuw zijn *Geschiedenis van Rome* voltooide, formuleerde het als volgt:

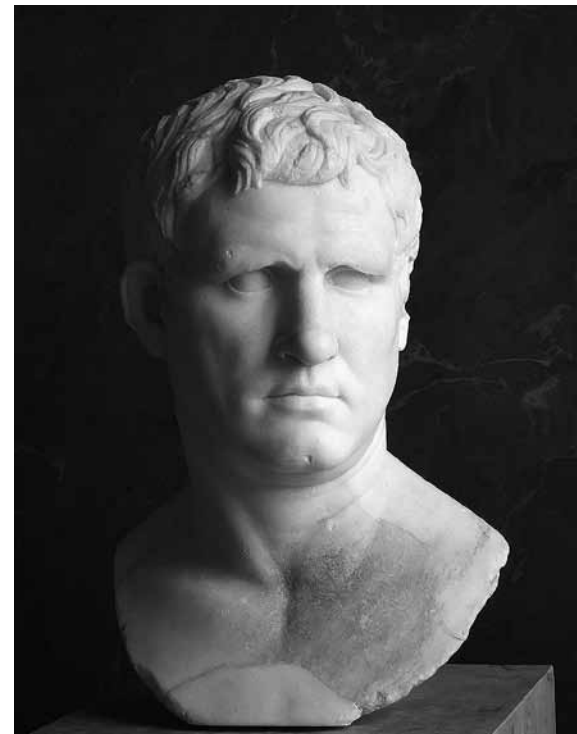
‘Democratie’, het woord heeft een sympathieke klank en lijkt alle burgers een zekere garantie te bieden op gelijke rechten, maar de werkelijkheid is heel anders dan de mooie naam suggereert. ‘Monarchie’ daarentegen mag dan niet zo prettig klinken maar is een voor burgers uiterst doelmatige regeringsvorm, want het is gemakkelijker één man van uitzonderlijke kwaliteiten te vinden dan een heleboel die aan die voorwaarden voldoen... Maar Rome is een wereldstad die over het beste en grootste deel van de ons bekende wereld regeert en beslist over het lot van ontelbaar veel mensen van verschillende zeden en gewoonten – een stad met een groot aantal zeer rijke burgers, die, individueel of gezamenlijk, betrokken zijn bij alle mogelijke ondernemingen en voorvallen. Het is praktisch onmogelijk zo’n stad in toom te houden onder een democratische regeringsvorm, en er kan al helemaal geen sprake zijn van harmonie als men zich niet enige zelfbeheersing oplegt.’⁴

De redenering van Cassius Dio is helder. Niet alleen was de monarchie de ideale staatsvorm, Rome was bovendien een wereldstad met vele en rijke inwoners. Haar gezag strekte zich uit over het grootste gedeelte van de toenmalig bekende wereld. Ontelbaar veel mensen van vele zeden en gewoonten waren van haar afhankelijk. Voor de historicus waren de republikeinse instellingen niet aangepast aan de expansie van Rome. Caesar was in de ogen van Cassius Dio de ideale man om een dergelijke taak op zich te nemen. Hedendaagse historici wijzen er trouwens op dat Caesar er zich als dictator tijdens de jaren 40 v.C. van bewust was dat de *res publica* naar een anarchie afgleed en dat dat te allen prijze moest worden voorkomen. Maar hij vergat tegelijk die belangrijke les van vroeger, met name dat het onvoldoende was dat de bevolking in Rome zich achter hem schaarde.

In november 50 v.C. oordeelden de senatoren nog dat vrede belangrijker was dan een burgeroorlog met als inzet de ambities van Pompeius en Caesar.⁵ Nu, in 44 v.C., oordeelden 22 senatoren dat vrijheid (*libertas*) een burgeroorlog waard was. De moord op Caesar, de beschermheer van Rome en haar inwoners, door Marcus Brutus en Gaius Cassius; wordt door Cassius Dio beschreven als een catastrofe die de burgers van Rome in een onafzienbare ellende stortte. De samenzweerders en moordenaars hadden duidelijk geen idee van wat ze zouden doen na de moord. Misschien hoopten ze dat alles vanzelf in de plooi zou vallen. Dat bleek alleszins een misrekening. Niet alleen was een groot leider, weliswaar met zijn gebreken, op bloedige wijze vermoord. Na de moord brak bovendien opnieuw een tijd van gruwelijke burgeroorlogen aan waarbij vele burgers, zowel vooraanstaanden als gewone lieden, het leven verloren. Pas door de slag bij Actium zou daaraan een einde komen.

Actium, 31 v.C.

De slag bij Actium, gestreden op 2 september 31 v.C., is van een grote symbolische waarde voor de West-Europese geschiedenis. Twee tegenstanders van formaat stonden hier tegenover elkaar: Marcus Antonius, een van de belangrijke Romeinse senatoren die verliefd was op de Egyptische koningin Cleopatra, en de jonge Octavianus, bijgestaan door zijn al even jonge vriend M. Vipsanius Agrippa. De inzet: absolute macht in Rome en het Romeinse Rijk. De voorbereidingen van de beide rivalen waren al vroeger gestart. In 32 v.C. had Antonius zijn leger en marine op de westkust van Griekenland samengebracht. Octavianus en Agrippa hadden in de baai van Napels ondertussen de grootste vloot van Rome ooit uitgebouwd. Bovendien zetten beiden een magistrale propagandacampagne tegen Antonius in zodat de bevolking van Rome spoedig de oorlogsverklaring aan Egypte eiste. In de winter van 32 v.C. verklaarde Octavianus de oorlog aan Egypte en hij viel Antonius op Griekse bodem aan. De krijgsverrichtingen verliepen gunstig. Antonius was verplicht zich op Actium terug te trekken en raakte daar geklemd tussen de landtroepen van Octavianus en de vloot van Agrippa. Het leger van Antonius verzwakte met de dag en op aanraden van Cleopatra besloot hij tot de zeeslag. De laatste voorbereidingen werden getroffen. De historicus Plutarchus (45/50-na 120 n.C.) beschreef in zijn biografie van Antonius de zeeslag bij Actium met een zekere zin voor het detail. De eerste vier dagen was de zee zo woelig dat er geen slag geleverd kon worden. Maar op de vijfde dag, 2 september 31 v.C., was het windstil. Omstreeks de middag raakten de twee vloten slaags. De zon straalde boven de rustige azuurblauwe zee. Toen de zeeslag begon, was er echter geen sprake van rammen of scheepswanden inboren. De strijd leek veeleer te verlopen als een veldslag, of een bestorming van de schepen van Antonius. De krijgers vochten met speren, lansen, staken en brandsperen. Plots hesen de zestig schepen van Cleopatra de zei-

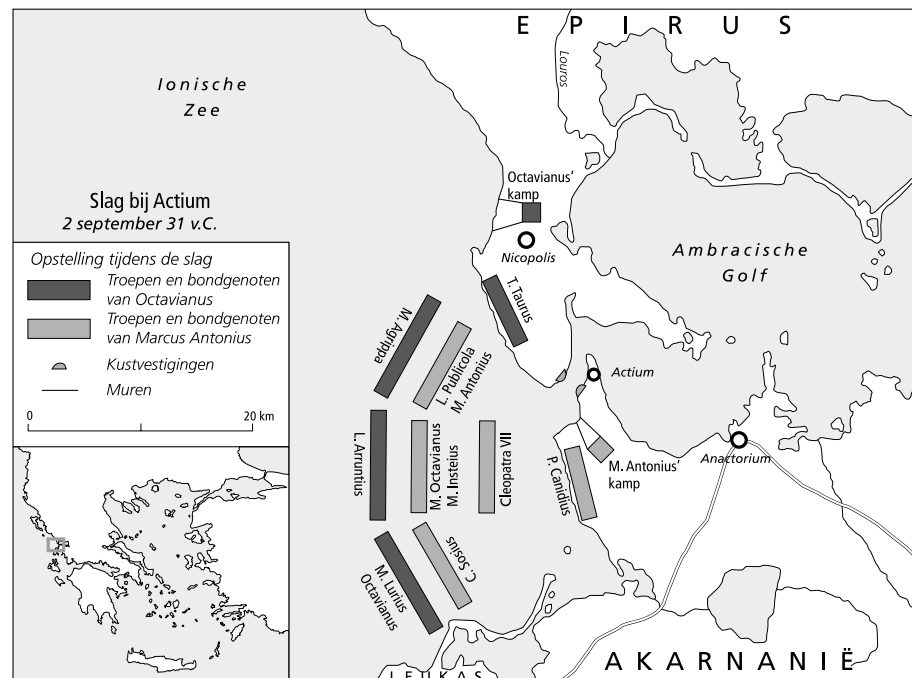

M. Vipsanius Agrippa (Het Louvre, Parijs)

len en vluchtten weg, dwars door de vechtende vloot heen. Dat veroorzaakte verwarring, vooral wanneer ook Antonius de zeeslag liet voor wat die was, alles vergat, zijn manschappen in de steek liet en Cleopatra achternavoer. Toen de Egyptische vorstin zag wie haar volgde, stak ze een signaalvlag uit. Het schip van Antonius kwam langzaam liggen en de Romeinse veldheer stapte op haar schip over. Hoewel zijn vloot nog geruime tijd weerstand bood, ging die bij Actium verloren. Negentien legioenen ongeslagen voetvolk en twaalfduizend ruiters had hij opgegeven. Octavianus maakte driehonderd schepen buit.⁶

Toen Plutarchus het verslag van die gebeurtenissen neerschreef, hanteerde hij de criteria van de hedendaagse geschiedschrijving niet. Zijn biografieën schreef hij immers met een opvoedkundige bedoeling. Het relaas van de zeeslag bij Actium is daar een mooie illustratie van. Toch is de kern van het verhaal duidelijk. De zeeslag verliep chaotisch, met zware verliezen voor de vloot van Antonius. Bij het opsteken van de wind vluchtte Cleopatra naar het zuiden. Antonius volgde haar en liet zijn troepen in de steek. De verliezen waren enorm, de cijfers van Plutarchus wellicht toch overdreven. Een goed jaar later, in augustus 30 v.C., hield Octavianus een triomfantelijke intocht in Alexandrië. Antonius pleegde zelfmoord. Cleopatra overleefde hem enkele dagen. Toen Octavianus een bondgenootschap met haar weigerde en Caesarion, haar zoon, werd vermoord, pleegde ook zij zelfmoord. De oorlog was gewonnen, Egypte was een Romeinse provincie en de vijand was vernietigd. Aan de Romeinse burgeroorlogen was eindelijk een eind gekomen.

Voor vele Romeinen betekende Actium een dramatisch gebeuren. De zeeslag had zeker de tijdgenoten geschokt. De dichter Propertius (circa 50-na 15 v.C.), voornamelijk bekend om zijn liefdeselegieën waarin zijn stormachtige relatie met de wat raadselachtige Cynthia centraal staat, schreef naar aanleiding van Actium onder meer:

De zeeslag bij Actium

*Als alle mensen nu eens zo hun leven wilden leiden,
 lekker nietsdoen onder invloed van veel wijn,
 dan bestond er geen moordend staal en geen oorlogsvloot,
 dan spoelde niet uit Actiums zee Romeins gebeente aan,
 dan zou niet, zo vaak belaagd door zege op eigen burgers,
 Rome het moe zijn in zak en as te gaan.
 Hiervoor heeft straks terecht het nageslacht woorden van lof;
 het was niet ons glas wijn dat de goden heeft gekwetst.⁷*

De slag bij Actium besliste niet enkel over de macht. Hij besliste ook over het verloop van de geschiedenis van West-Europa: hij luidde het einde van de republiek en het begin van het Romeinse keizerrijk in. Octavianus stond voor de onmetelijke opdracht de wonden te genezen die door de burgeroorlogen waren geslagen. Zijn vrienden M. Vipsianus Agrippa en C. Cilnius Maecenas zouden hem daarbij helpen. Het Romeinse Rijk kreeg een volledig nieuw staatsbestel. In 30 v.C. veroverden de Romeinse legers Alexandrië. De laatste hellenistische staat kwam in de macht van Rome. De politieke geschiedenis van de Grieken werd daardoor definitief afgesloten. Ook op het vlak van het culturele leven heeft deze machthebber een *'politique de grandeur'* gevoerd, daarin geadviseerd door

Maecenas. Literatuur, architectuur en plastische kunsten heeft hij sterk gestimuleerd en verraden duidelijk zijn invloed. Een nieuwe visuele taal in de architectuur en de kunsten werd ontwikkeld, in functie van een cultureel en ethisch reveil. De slag bij Actium werd aan de Romeinse bevolking gepresenteerd als een keerpunt voor de vrede, niet als een vernietigende strijd waarin de vijand, afkomstig uit de eigen rangen, werd verslagen. De overwinning van Octavianus/Augustus bij Actium en de daaruit voortvloeiende regering heeft echter niet enkel een grote politieke, maatschappelijke en culturele impact in Rome gehad. Het feit dat Octavianus erin slaagde zijn tegenstrevers te elimineren had tegelijk belangrijke gevolgen voor Rome's naburen. Slechts weinigen voegden zoveel grondgebied aan het Romeinse Rijk toe als Augustus. Terwijl Caesar Gallië veroverde, legde Augustus de basis voor de inschakeling van deze nieuw veroverde gebieden in het *Imperium Romanum*. Niets bleef nog zoals het was!

Het herstel van de *res publica*

Na de slag bij Actium en de dramatische dood van M. Antonius en zijn geliefde Cleopatra kwam er een einde aan de burgeroorlogen. Een tijdperk van vrede brak aan. Octavianus was een van de machtigste mannen in Rome. Nooit had een Romeins bevelvoerder meer troepen onder zijn bevel: zestig legioenen in totaal, die hij spoedig tot achtentwintig terugbracht. Met de dood van Antonius was een van de machtigste rivalen uitgeschakeld. Proscripties en zelfmoord, al dan niet gedwongen, hadden de rangen van de senatoren sterk uitgedund. Cicero was een van de belangrijkste slachtoffers. Octavianus was de facto de absolute alleenheerser over een immens rijk. Maar hij beseftte dat het ook zekere gevaren inhield. C. Iulius Caesar was immers vermoord omdat hij onvoldoende zorgvuldig met zijn macht was omgesprongen. De senaat was weliswaar verzwakt, maar had toch zijn prestige bewaard. De invloedrijke adellijke families verdedigden de *mos maiorum* en de *res publica*. Daarin lag ook een van de grootste problemen waarvoor Octavianus zich gesteld zag: hoe kon hij zijn absolute macht integreren in de republikeinse staatsopvatting die stoelde op een stelsel van de senaat, magistraten en volksvergaderingen? Handig en pragmatisch deed hij het daarom voorkomen alsof hij afstand deed van de macht terwijl hij door de senaat werd erkend als de man die eindelijk de *pax*, de vrede realiseerde. Op 11 januari 29 v.C. werden de deuren van de tempel van Ianus als teken van vrede gesloten. Dat was slechts de derde keer in de lange geschiedenis van Rome. In de realisatie van zijn politieke doelstellingen werd hij weerom bijgestaan door Maecenas en Agrippa en ook door de grote kunstenaars van zijn tijd. Maar minstens even belangrijk was zijn aanvoelen van de menselijke natuur, zijn respect voor de traditie en zijn gevoel voor het afsluiten van compromissen. Dat liet hem toe geleidelijk de noodzakelijke hervormingen door te voeren zonder dat de indruk van een breuk met het verleden werd gewekt.

In 28 v.C. bekleedde hij samen met M. Vipsanius Agrippa het consulaat. Zij hielden een volkstelling, een *census*. Bij die gelegenheid werden 4.063.000 burgers geregistreerd. Tegelijk voerden zij een *lectio senatus* door waarbij 190 senatoren de vergadering verlieten. In feite leidde de *lectio senatus* tot de verwijdering van ongewenste figuren uit dat college. Zo vertegenwoordigde de senaat opnieuw de hoogste adel. Octavianus werd vereerd met de titel van *princeps senatus*. Hij was geen koning of dictator. Als eerste van de senatoren bezat hij slechts het privilege dat hij als eerste zijn mening kon meedelen en dat hij zo beslissingen kon beïnvloeden. De oude waardigheid van de senaat leek op die wijze hersteld. Op de munten van het jaar 28 staat de legende: *libertatis rei publicae vindex*, redder van de vrijheid van de *res publica*.

In 27 v.C. was Octavianus voor de zevende maal consul, maar hij kondigde tijdens de senaatszitting van 13 januari zijn terugtreden aan. Hij deed afstand van zijn buitengewone bevoegdheden. Zijn opdracht was voltooid, de *res publica* in haar oude glorie hersteld. Zelf verwoordde hij het als volgt:

*Tijdens mijn zesde en zevende consulaat (28 en 27 v.C.), nadat ik aan de burgeroorlogen een einde had gemaakt en met algemene instemming het opperste gezag in alle aangelegenheden had bekleed, heb ik de res publica uit mijn wettige macht opnieuw ter beschikking gesteld van de senaat en het volk van Rome.*⁸

De restauratie van de traditie leek een feit. Dit terugtreden was echter een meesterlijke zet van Octavianus, die zich hier profileert als een briljant tacticus en psycholoog.⁹ In feite was het zijn betrachting een grotere stabiliteit te creëren voor zijn macht, die in feite geen legale basis had. Het scenario was inderdaad voorspelbaar. De senaat, die klaarblijkelijk verweesd achterbleef, smeekte Octavianus in functie te blijven en de staat niet van haar leiding te beroven. Uiteraard weigerde Octavianus en gaf hij zo een voorzet voor een compromis. Ogenschijnlijk traden de republikeinse instellingen opnieuw op de voorgrond en werden de soevereine rechten van de volksvergadering hersteld. Het bestuur over het rijk werd tussen de senaat en Octavianus opgedeeld. De senaat nam die provincies die allang onder Romes bestuur stonden, voor zijn rekening. Octavianus daarentegen ontving het *imperium proconsulare* voor tien jaar over de nog recent veroverde provincies: Spanje, Gallië, Syrië en Egypte. Na het verstrijken van de termijn werd dat telkens verlengd. Dat was niet zonder belang. Omdat die gebieden nog onvoldoende waren gepacificeerd en er zodoende nog een militaire aanwezigheid was vereist, waren juist daar al de Romeinse troepen geconcentreerd. Octavianus werd op die wijze de facto de opperbevelhebber van het leger en kreeg zo een belangrijk instrument in handen om de staat te controleren en de volgende jaren een offensieve militaire politiek te voeren. Hijzelf bleef echter vaak in Rome. Daarom namen legaten, die afkomstig waren uit de senaat, er het bestuur en de administratie voor hun rekening.

In de vergadering van 16 januari 27 v.C. verleende de senaat op voorstel van L. Munatius Plancus aan Octavianus de eretitel 'Augustus'. De titel gaat terug op het Latijnse woord *augere*, 'vermeerderen', en drukt uit dat Augustus de schepper was van een andere en betere staat. Daardoor werd zijn *auctoritas*, zijn moreel gezag, officieel bevestigd. Het begrip *auctoritas* verwijst naar de eerbied die men tijdens de republiek aan uitmuntende staatsmannen met grote ervaring was verschuldigd. Augustus verwijst in de *Res Gestae*¹⁰ zelf naar dat begrip en de volle betekenis wordt duidelijk in relatie tot de *auctoritas senatus*, de door stemming gebleken wil van de senaat. Het gouden schild met het opschrift 'virtus, clementia, iustitia, pietas' – 'dapperheid, genadigheid, rechtvaardigheid, plichtsbesef', de vier deugden van de Romeinse senator, dat op last van de senaat in de Curia Iulia werd opgehangen, is de bevestiging van die *auctoritas Augusti*.¹¹ Kopieën ervan werden over Italië en de provincies verspreid. Eén ervan werd in 1951 in Arles gevonden.¹² De tekst ervan luidt in vertaling:

De senaat en het Romeinse volk hebben aan Imperator Caesar, zoon van de goddelijke (Iulius Caesar), consul voor de achtste keer, dit schild gegeven wegens zijn moed, genadigheid, rechtvaardigheid en plichtsbesef jegens de goden en het vaderland.

Van dan af draagt hij de naam *Imperator Caesar Divi filius Augustus*. De zesde maand van het jaar werd als een eeuwige herinnering daaraan augustus genoemd. Het jaar 27 v.C. vormt zo de facto het begin van een nieuwe staatsvorm voor het *Imperium Romanum*, aangeduid met de term principaat. Voor Cassius Dio waren de gebeurtenissen van 13 en 16 januari 27 v.C. echter niet meer dan een farce. In feite kwam het er volgens de historicus op neer dat Octavianus het alleen voor het zeggen kreeg.¹³

De vestiging van het principaat betekende het herstel van de *res publica* waarnaar Augustus in zijn testament uitdrukkelijk verwijst. De traditionele regeringsorganen, de magistraten, de senaat en de vergaderingen van het Romeinse volk bleven verder bestaan. Het betekende het herstel van de wettige regering, van wetsregels, van de rechten en de vrijheden van de burgers. Aan de anarchie was eindelijk een einde gemaakt. In realiteit leidde dat herstel echter tot een verkapt monarchie, versluierd door de illusie van de republiek. Niettemin maakte het herstel van de *res publica* een bijzondere indruk op Augustus' tijdgenoten en het was een van de grootste Latijnse literatoren, P. Vergilius

De *clipeus virtutis* van Arles (Musée Archéologique, Arles)

Maro (70-19 v.C.), die die idealen van de nieuwe orde op een onovertroffen wijze vertaalde in de *Aeneis*. De reden daarvoor was in zekere zin eenvoudig. Na de voortdurende onrust van nagenoeg honderd jaar politieke instabiliteit, rellen en bloedige burgeroorlog leek met de figuur van Augustus de voorwaarde voor een duurzame vrede vervuld. Die vrede werd tot uitdrukking gebracht in het begrip van de *pax Augusta*. De Romeinse dichters werden het niet moe die vrede van Augustus te verheerlijken.

Van republiek naar keizerrijk

Nu was de tijd gekomen om zijn machtspositie verder te verstevigen. Zijn elfde consulaat in 23 v.C. leek voor Augustus een dramatische wending te nemen. Fannius Caepio smeedde met een groep medestanders een complot dat onder meer de moord op Augustus beoogde. Daarin zou ook A. Terentius Varro Murena, de medeconsul van Augustus en de zwager van Maecenas, betrokken zijn. Het complot werd gebroken, de samenweerders werden ter dood veroordeeld en terechtgesteld.¹⁴ Verdere details ontbreken echter. Niettemin is het duidelijk dat het regime een ernstige crisis doormaakte. De samenzwering toonde immers aan dat de omvattende reorganisatie van het staatsbestel nog niet voltooid was. Augustus had jaar na jaar het consulaat bekleed. Zijn collega was ieder jaar een trouwe aanhanger geweest en dat had wrevel gewekt. De nieuwe stappen die Augustus ondernam, kunnen worden gezien als een reactie op die oppositie die plotseling aan de oppervlakte was gekomen. Op 23 juni legde Augustus het consulaat neer. Hij verkreeg echter de *tribunicia potestas* voor het leven, waardoor hij de volledige macht van de *tribunus plebis* verwierf en *sacrosanctus*, onschendbaar, was. Bovendien gold de *tribunicia potestas* voor het hele rijk. Verder verkreeg hij het *ius referendi*, het recht de senaat samen te roepen, en werd hij bevestigd in het *imperium proconsulare maius*. Daardoor werd hij als bevelvoerder over alle strijdkrachten van het *Imperium Romanum* bevestigd. Augustus was zo op het toppunt van zijn macht gekomen. Via de *tribunicia potestas*, het *imperium proconsulare* en de *auctoritas* was hij immers in staat het politieke gebeuren volledig te beheersen.

Met de verlening van de *insignia* van het consulaat in 19 v.C. oefende Augustus de bevoegdheden uit die normaal waren gereserveerd voor diegenen die de volledige consulaire macht bezaten. Het ging onder meer om het voorzitterschap van de senaatszittingen. Op die wijze werd zijn macht uiteindelijk geregulariseerd, macht die werd ondersteund door zijn *auctoritas*, zijn moreel gezag als een ervaren en wijs staatsman. Die machtspositie wist hij te behouden tot aan zijn dood, dertig jaar later. Terwijl Augustus in zijn politieke testament er prat op ging dat hij de *res publica* had hersteld, zien wij dat hij in werkelijkheid geleidelijk een heel nieuw staatsbestel had gecreëerd. Dat was gestoeld op een cumulatie van republikeinse ambten, privileges en eerbewijzen die het Augustus mogelijk maakten

al de belangrijke beslissingen naar zich toe te trekken. Augustus zelf verwoordde het als volgt:

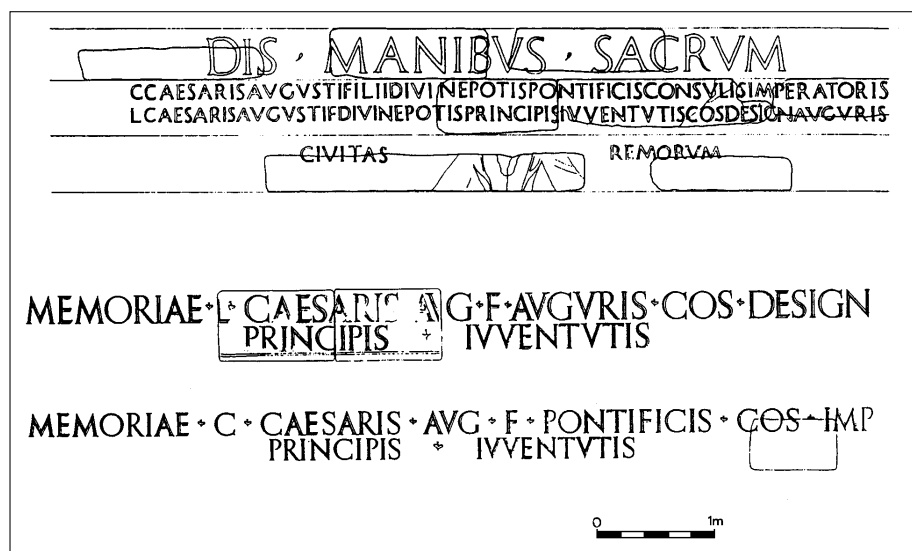
*Na die tijd overtrof ik allen in gezag en aanzien terwijl ik zelf niet meer macht bezat dan de anderen die ook mijn collega's in het ambt waren.*¹⁵

Van 1 tot 3 juni 17 v.C.¹⁶ vierden Augustus en Agrippa tijdens de *ludi saeculares* de nieuwe wereldorde gesymboliseerd door *fides* (vertrouwen – trouw – rechtschapenheid), *pax* (vrede), *honor* (de eer die men bewijst), *pudor* (eergevoel – plichtsgevoel) en *virtus* (moed – voortreffelijkheid). De begrippen zijn niet door één woord te vertalen. Samen vertegenwoordigen zij echter de geest van de Romeinse maatschappij, de *res publica*. De feesten stonden in het teken van de vrede, die Rome aan Augustus te danken had. De dichter Q. Horatius Flaccus schreef bij die gelegenheid in opdracht van Augustus zijn *Eeuwdicht*, de *Carmen saeculare*:

*Vrede en getrouwheid durven weer verschijnen,
eergevoel en achting en de vroegere deugden
doen hun herverschijsning en, met volle horen,
overvloed en weelde.*¹⁷

De opdracht voor het schrijven van die liedtekst betekende voor de dichter de hoogst denkbare erkenning. Het lied werd gezongen door een koor van jongens en meisjes uit de vooraanstaande Romeinse families en ademt een sfeer van optimisme uit. Inmiddels voerde Augustus een actieve buitenlandse politiek. Die was zeker niet defensief. Integendeel, niemand voerde zo een offensieve politiek als Augustus. Onder meer Raetia, Noricum, Pannonia, Moesia en Paphlagonia werden aan het Romeinse Rijk toegevoegd. Verkondigde Augustus in 20 v.C. in de senaat nog dat het niet langer zinvol was het Romeinse Rijk verder uit te breiden,¹⁸ dan werd hij nu geconfronteerd met voortdurende invallen die hij niet kon verhinderen zonder de betrokken volkeren te onderwerpen. In 16 v.C. startte hij daarom een actieve veroveringspolitiek, eerst tegen de volkeren in de Alpen, vervolgens tegen de Pannonii en de Germani. Van 16 tot 13 v.C. verbleef Augustus opnieuw in Gallië, nu onder meer naar aanleiding van moeilijkheden met de stammen aan de Rijn. In die periode werkte hij het plan uit voor de aanleg van een goede noordelijke verdedigingslinie. Daarvoor wilde hij de grens verschuiven van de Alpen naar de Rijn en de Donau om daarna tot aan de Elbe door te stoten.

In 2 v.C. bekleedde Augustus voor de dertiende maal het consulaat. Naar aanleiding van de 25ste verjaardag van de stichting van het principaat ontving Augustus op 5 februari de titel '*pater patriae*', vader van het vaderland.¹⁹ Over die eretitel bericht Augustus in het laatste hoofdstuk van de *Res Gestae*:

Opschriften ter ere van C. en L. Caesar van Trier (naar Heinen) en Reims (naar Neiss)

Toen ik mijn dertiende consulaat bekleedde (2 v.C.) gaven de senaat en de ridderstand en het Romeinse volk mij gezamenlijk de titel 'vader des vaderlands' en besloten dat dat in een inscriptie moest worden aangebracht in de voorhal van mijn woning evenals in de Curia Iulia en op het Forum Augustum onder de quadriga²⁰ die bij senaatsbesluit te mijner ere werd opgericht.²¹

Augustus heeft dat eerbewijs ongetwijfeld met trots ontvangen. Het was voor hem een hoogtepunt in zijn politieke loopbaan en tegelijk de sterkste legitimatie van de politiek die hij gedurende al die jaren had gevoerd. Vanaf 13 n.C. werd echter duidelijk dat zijn gezondheid langzaam achteruitging. Augustus had op een krachtige en efficiënte wijze geregeerd. De belangrijkste subversieve krachten, die Rome op het einde van de republiek zoveel leed hadden berokkend, waren geneutraliseerd. Toen Augustus in 13 n.C. zijn einde voelde naderen, maakte hij zijn testament en schreef hij de *Res Gestae*, die hij in het Vestaheilgdom neerlegde.²² Hij stierf op 19 augustus 14 n.C. in Nola. Vlak voor zijn dood vroeg hij aan zijn vrienden – zo leert ons Suetonius – of hij het toneel van het leven tot het einde op een bevredigende wijze had gespeeld.²³ Zijn opvolger Tiberius hield de lijkrede. Zijn lijkassen werden in zijn mausoleum op het Marsveld bijgezet.

Op familiaal vlak kreeg Augustus verscheidene tegenslagen te verwerken. In september van het jaar 9 v.C. stierf Drusus na een zware val van zijn paard tijdens zijn laatste Germaanse campagne. Hij was de zoon van Tiberius Claudius Nero en Livia. Augustus had hem na zijn huwelijk met Livia als zijn eigen zoon opgevoed. In 2 v.C. zag Augustus

zich verplicht zijn dochter Iulia wegens haar al te losbandig gedrag te verbannen. Op 20 augustus 2 n.C. stierf L. Caesar na een ziekte in Massilia en op 21 februari 4 n.C. C. Caesar in Lymira ten gevolge van een wond die hij het jaar voordien tijdens de belegering van de Armeense stad Artagira had opgelopen. Zij waren de adoptiefzonen van Augustus. Naar aanleiding van het overlijden van C. Caesar adopteerde Augustus Tiberius, zoon van T. Claudius Nero en Livia, en verleende hem de *tribunicia potestas* voor vijf jaar. Zijn opvolging had hij dan toch verzekerd.

Tijdens het veertigjarige bewind van Augustus had het staatsbestel een enorme evolutie doorgemaakt. Eigenlijk bleef van de republiek nog bitter weinig over. Tacitus (55/54-117 n.C.) heeft er zo zijn idee over:

*Na de gewelddadige dood van Brutus en Cassius waren er geen troepen meer die voor de republiek vochten. Vervolgens werd Pompeius uit Sicilië vernietigend verslagen, werd Lepidus van zijn commando ontheven en vond Antonius de dood. Daarmee was er ook van de partij van Iulius Caesar geen enkele leider meer over, behalve dan [de jonge] Caesar. Hij deed afstand van zijn positie als lid van het Driemanschap, presenteerde zich als consul en deed het voorkomen dat hij, om het gewone volk te beschermen, tevreden was met de bevoegdheid van volkstriebun. De soldaten nam hij voor zich in door hen rijkelijk te belonen, het volk door te zorgen voor een geregelde voedselaanvoer en allen samen doordat iedereen nu weer ongestoord van zijn rust kon genieten. Als gevolg daarvan werd zijn positie geleidelijk aan sterker en trok hij bevoegdheden van de senaat en van de gekozen bestuurders en taken op het gebied van de wetgeving naar zich toe. Niemand tekende protest aan: zijn meest fervente tegenstanders waren gesneuveld of slachtoffer geworden van zuiveringen, en de nog resterende leden van de regentenfamilies werden overladen met rijkdom en hoge functies naarmate ze meer bereid waren zich slaafs op te stellen. Als gevolg van de politieke ommekeer waren ze er enorm op vooruitgegaan en dat maakte dat ze de volledige geborgenheid van het heden verkozen boven de risico's en gevaren van vroeger.*²⁴

Het is een striemende en vernietigende aanklacht van deze historicus tegen Augustus, die volgens zijn tegenstanders niets of niemand ontzag. Ook elders verkondigt Tacitus die idee. Het resultaat van de regering van deze *princeps* was een bloedige vrede en het bloed kleefde aan de handen van de bewerkstelliger ervan.²⁵

HOOFDSTUK 2

De 'pax Augusta': de propaganda van een politiek programma

Voor een goed begrip van Augustus' politiek in de Lage Landen is het noodzakelijk een algemeen inzicht te krijgen in zijn politieke programma. Naar het einde van zijn leven toe legde keizer Augustus de laatste hand aan de *Res Gestae*, veelal beschouwd als zijn politieke testament. De *Res Gestae Divi Augusti* vormen een van de belangrijkste historische documenten uit de Romeinse geschiedenis en de tekst gaat door als een van de pronkstukken van de Romeinse epigrafie. Omdat de *Res Gestae* een epigrafisch document zijn, wordt de volle betekenis van de tekst mee bepaald door de archeologische context waarin die oorspronkelijk werd geplaatst, met name op het Marsveld in Rome, vóór het mausoleum dat de *princeps* had laten oprichten. Augustus benutte trouwens alle mogelijke middelen tot informatieoverdracht voor het voeren van zijn persoonlijke propaganda. Hij deed dat op een schaal zoals tot dan toe nooit eerder was vertoond. Hij slaagde erin zich te profileren als een heerser, als een staatsman, die de staatszaken en het welzijn van Rome bijzonder was toegewijd, die de orde herstelde na een tijd waarin de chaos heerste. De middelen die hij daarvoor benutte, waren stedenbouw, architectuur, beeldhouwkunst, het geschreven woord... Zij beïnvloedden en versterkten elkaar. De coördinator van die propaganda was Maecenas, de toegewijde vriend van de *princeps*. Augustus was erin geslaagd om een voor die tijd ongewoon perfecte communicatiestrategie te ontwikkelen.

Het nieuwe Rome

Augustus ontwikkelde tijdens zijn bewind een enorme bouwactiviteit. Er was een nieuwe tijd aangebroken en iedereen moest dat zien. Geen enkele Romeinse staatsman vóór Augustus heeft zoveel geld gespendeerd aan publieke bouwwerken. In Rome waren de bouw- en saneringsprojecten nooit zo ambitieus en ingrijpend geweest voor het stedelijke uitzicht. Eenzelfde bouwactiviteit zou ook na het bewind van Augustus nooit meer worden ontwikkeld. Bij momenten moet het stadscentrum van Rome er hebben uitgezien als één grote bouwwerf.

C. Iulius Caesar plande al een grondige stadsvernieuwing. Zijn theater bij de Tiber en zijn forum, dat zich uitstrekte ten westen van de Basilica Aemilia richting de Capitolijnse heuvel, getuigen daarvan. Caesar wilde duidelijk zijn sporen nalaten in het hart van de stad en meer specifiek rond het Forum Romanum. Oude stadskwartieren werden gesloopt. Eerbiedwaardige tempels gingen tegen de vlakte. De Curia Hostilia, een van de symbolen van de republiek, werd afgebroken en heropgebouwd in functie van zijn eigen forum. Aan de korte zijde van dat forum startte hij de bouw van een monumentale tempel ter ere van Venus Genetrix, de stammoeder van de *gens Iulia*.

Maar met Augustus brak toch een nieuwe fase aan in de stedelijke ontwikkeling van Rome. Minder radicaal dan de projecten van Caesar, waarvan hij er een aantal voltooidde, pasten zij in de republikeinse traditie en beïnvloedden zij tegelijk het voorkomen van de

Het Forum Romanum te Rome (R. Nouwen)

eeuwige stad op een ingrijpende wijze. Zijn doel was een Rome dat de vergelijking met de Grieks-hellenistische steden kon doorstaan. De lange lijst van projecten in de *Res Gestae* illustreert het belang dat de *princeps* aan zijn urbanisatiepolitiek hechtte.¹ Suetonius formuleerde het zo:

Het uitzicht van Rome beantwoordde niet aan de verheven positie van het rijk en de stad was bovendien blootgesteld aan brandgevaar en overstromingen. Augustus heeft haar zozeer verfraaid dat hij er terecht prat op kon gaan 'een marmeren stad na te laten, daar waar hij er een had aangetroffen die gebouwd was in baksteen'.²

Daarna somt Suetonius de openbare werken op die Augustus liet uitvoeren. Op het einde van zijn leven moet hij werkelijk trots zijn geweest. In zijn politieke testament beschreef hij al die realisaties uitvoerig. Augustus' belangstelling ging in het bijzonder uit naar het oude Forum Romanum, het kloppend hart van de stad Rome. Van oudsher speelde zich daar het politieke leven af. Daar gingen de vooraanstaande politici met elkaar in debat en werden de grote processen gevoerd. Op 18 augustus 29 v.C. werd de tempel voor Divus Iulius er ingewijd. Die was geflankeerd door een of twee triomfbogen, opgericht naar aanleiding van de overwinning van Octavianus/Augustus bij Actium in 31 v.C. en de teruggave van de veldtekenen van Crassus door de koning van de Parthen (20 v.C.).

De vernieuwde aanleg van de hele oostzijde van het Forum Romanum stond in het teken van de familie van de keizer. Tegen het einde van zijn regering was de *gens Iulia* aan ongeveer alle bouwwerken van het forum verbonden. Augustus woonde trouwens al vóór 36 v.C. op de zuidwestelijke helling van de nabijgelegen Palatijn in een huis dat hij van de redenaar Hortensius had gekocht. Toen dat huis in 3 n.C. afbrandde, bouwde Augustus het opnieuw op. Het was die woning die Suetonius zag³ en waar de zogenaamde Casa di Livia, versierd met prachtige fresco's, vermoedelijk deel van uitmaakte. In de onmiddellijke nabijheid van zijn woning, op de plaats waar de bliksem was ingeslagen, liet hij de tempel van Apollo bouwen die hij naar aanleiding van de zeeslag tegen Sextus Pompeius bij Naulochos in 36 v.C. had beloofd.⁴

Ter herinnering aan de oorsprong van Rome renoveerde hij het Lupercal, de grot bij de Palatijn waar volgens de legende de wolvin de tweelingbroers Romulus en Remus zoogde en waarin vermoedelijk het beeld van de Capitolijnse wolvin stond opgesteld. De Palatijn vormde hij langzaam om tot de officiële keizerlijke residentie. De urbanistische ontwikkeling van Forum Romanum en Palatijn lijkt in die zin een zekere eenheid te vormen.

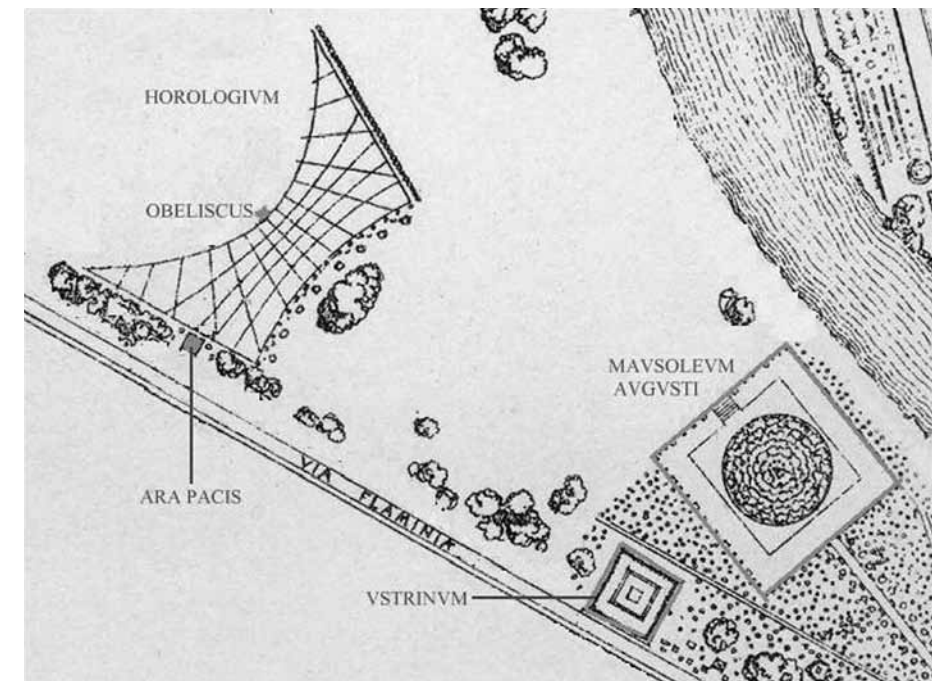
Het Forum Romanum was dus veranderd in een monumentaal plein. Aanvankelijk was de bouwpolitiek van de *princeps* vrij ondoorzichtig. Zijn bedoelingen waren niet altijd even eenvoudig te achterhalen. Zij evolueerden ongetwijfeld tijdens de veertig jaren van zijn bewind. Was er in het begin van zijn regering nog ruimte voor initiatieven van derden, dan verdween dat met het verstrijken van de jaren geleidelijk. Na de slag bij Actium in 31 v.C. verwierf de *princeps* langzaam een monopolie in het oprichten van publieke gebouwen. Het laatste private initiatief ging uit van L. Cornelius Balbus. Die had in dienst van Caesar een schitterende politieke carrière doorlopen en liet na zijn triomf in 19 v.C., met goedkeuring van Augustus, een theater bouwen. Ieder publiek bouwproject nadien werd opgericht op initiatief van de keizer.

Op het einde van Augustus' bewind is de grondslag van zijn bouwpolitiek echter volkomen helder. De talrijke projecten van de eerste keizer hadden niet enkel het aanzien van hele stadswijken grondig veranderd. Het monumentale augusteïsche Rome stond bovendien voor de verheerlijking van de nieuwe macht en ondersteunde de dynastische ideologie van de *princeps*. En terwijl de urbanisatie van Rome een nieuwe vorm kreeg, verdween zachtjes en ongemerkt de republikeinse *libertas*, de vrijheid van de burgers.⁵ De publieke bouwwerken in Rome getuigden voortaan van de verhevenheid van het keizerlijke gezag.⁶

Augustus' idealen vereeuwigd op het Marsveld

De grootste urbanistische experimenten en projecten van Augustus situeerden zich op het Marsveld. De aanleg van de Campus Martius maakte een zeer grote indruk op tijdgenoten zoals blijkt uit de beschrijving van de Griekse historicus en geograaf Strabo (64 v.C.-circa 20 n.C.).⁷ Het Marsveld lag buiten het *pomerium*, de heilige grens van de stad. Het was een vlak terrein, op dat ogenblik zogoed als onbebouwd en bovendien geen eigendom van Augustus. Noordelijk van het Marsveld strekte zich het grafveld uit. Westelijk stroomde de Tiber, die een van de belangrijkste invalswegen van Rome was. De oostzijde werd afgeboord door de Via Flaminia, de huidige Via del Corso. Augustus had één groot complex voor ogen dat de ideologie van het principaat weerspiegelde en dat op discrete wijze bestaansrecht schonk aan de dynastie waarvan hij de stamvader was. Wanneer wij ons gezichtsveld een weinig vernauwen, dan worden wij binnen dit complex geconfronteerd met een site, gekarakteriseerd door een alomvattend concept waarvan drie belangrijke componenten deel uitmaakten: het mausoleum van Augustus, de Ara Pacis en het Horologium Augusti.

Al in 27 v.C., dadelijk na zijn terugkeer uit Egypte, startte Augustus met de bouw van zijn mausoleum. De *princeps* liet het grafmonument voor zichzelf en de *gens Iulia* bou-

Het Marsveld en het grafpark van Augustus (naar Bigot)

wen aan de uiterste rand van de Campus Martius, dicht bij het grafveld. Dat was buiten het centrale en het zuidelijke gedeelte van het Marsveld. Augustus had geen betere site kunnen uitkiezen! Het Marsveld werd traditioneel met triomfen geassocieerd. Maar van een aanmatigende houding kon hij zo niet worden beticht. Niettemin genoot de uitgekozen site toch in hoge mate het prestige van de locatie. Met aan de ene zijde de Tiber en aan de andere zijde de Via Flaminia was de grafombe steeds zichtbaar voor iedere reiziger die Rome langs daar binnenkwam.

Het mausoleum van Augustus was een cirkelvormig graf met een doorsnede van 87 meter. Het bestond uit een twaalf meter hoge sokkel waarop een aarden heuvel van circa 22 meter hoog werd opgeworpen. Strabo⁸ signaleerde dat deze volledig met cipresen was beplant. In het centrum, boven op een pijler van zowat 45 meter hoog, prijkte het bronzen standbeeld van Augustus. De voet van die pyloon bevatte een kleine grafkamer, waarrond vijf ringmuren lagen. De buitenste drie ringmuren, verbonden door radiaal geplaatste muurstukken, ondersteunden de aarden massa. De binnenste twee ringmuren vormden de centrale grafruimte. Die was toegankelijk via een gang die van buiten kwam. Dit mausoleum lag qua vorm en concept volledig in de traditie van de hellenistische heersersgraven. Zij gaven uitdrukking aan de status van de vorst die verheven was boven de aardse stervelingen. In feite was het mausoleum een monument dat de ideologie van de monarchie verheerlijkte. Die stond in schril contrast met Augustus' beleden verknochtheid aan de republiek. Hier bekende Augustus kleur.

De brandplaats waar het lichaam van Augustus na zijn overlijden werd gecremeerd, het *ustrinum*, was opgevat als een rechthoekig plein. In het midden situeerde zich de eigenlijke brandplaats, omgeven door een hekwerk. Het *ustrinum* bleef niet bewaard. Suetonius en Cassius Dio vermeldden dat de tekst van de *Res Gestae* overeenkomstig de wil van Augustus op bronzen platen moest worden gegraveerd en vóór zijn mausoleum moest worden geplaatst.⁹ Dat is de oorspronkelijke locatie van het nu verloren 'Monumentum Romanum'.

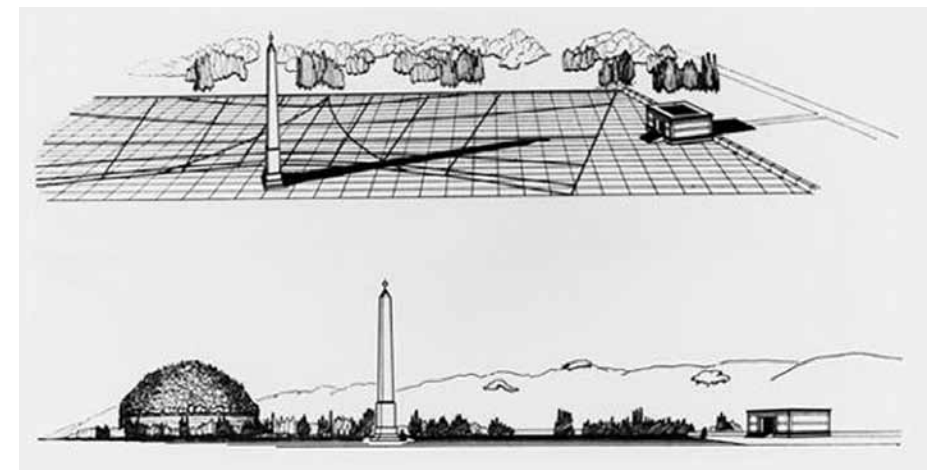
In 13 v.C. startte de bouw van de Ara Pacis Augustae.¹⁰ Dat gebeurde na een beslissing van de senaat. Die beslissing werd genomen naar aanleiding van de behouden terugkeer van Augustus uit Gallië en Spanje. Twee decennia voordien had hij bij Actium de strijdkrachten van Marcus Antonius en Cleopatra verpletterend verslagen. Uit die veldslag groeide een nieuw tijdperk waarin het vredesverlangen een belangrijke plaats innam. De bouw van de Ara Pacis, het goddelijk symbool van de vrede, moet binnen die context worden gezien. Belangrijk daarbij is het verlangen van Augustus om erkend te worden als een staatsman die de vrede bracht na een lange periode van gruwelijke burgeroorlogen.

De Ara Pacis was in het eerste opzicht bescheiden, maar tegelijk ook zeer geraffineerd. Het altaar was op een lage sokkel opgericht binnen een omheining, een *temenos*, waarin zich twee smalle doorgangen bevonden die oorspronkelijk juist op de oost-wes-

tas lagen. Afbeeldingen op munten tonen dat die twee toegangen klaarblijkelijk konden worden gesloten. Dat doet denken aan het heiligdom van Janus Geminus op het Forum Romanum. Ook dat monument bezat twee toegangen, één in het oosten en één in het westen. Wanneer beide toegangen gesloten waren, heerste vrede over de hele wereld. Tot Augustus' regering was dat slechts tweemaal gebeurd. Hijzelf echter sloot tijdens zijn bewind de Ianustempel driemaal.¹¹ De hoofdtoegang van de Ara Pacis situeerde zich aan de zijde van het Marsveld. Daar was het altaar toegankelijk via trappen. De andere ingang lag langs de Via Flaminia, op hetzelfde niveau als de straat. Het altaar zelf, geplaatst op een podium van vier treden, was eigenlijk nauwelijks te zien. Vooral de omheining springt in het oog. De afmetingen waren beslist niet indrukwekkend. Integendeel, in vergelijking met de projecten op het Forum Romanum bijvoorbeeld was de Ara Pacis bescheiden, gebouwd op mensenmaat en straalde daardoor een zekere charme uit. De Ara Pacis nodigde uit tot rust.

Die bescheidenheid is echter misleidend. De Ara Pacis is immers een van de meesterwerken van de Romeinse beeldhouwkunst. Augustus had de beste kunstenaars uitgenodigd. Drieënhalve jaar zouden zij aan de Ara Pacis werken. Hun namen zijn niet overgeleverd. Maar op grond van de stilistische kenmerken is de inbreng van een atelier uit het hellenistische Oosten beslist niet uit te sluiten. Zowel de florale en geometrische motieven als de figuratieve scènes verwijzen naar rust en vrede. Ongewild doen zij denken aan de vierde ecloge van Vergilius, geschreven in 41 of 40 v.C. De dichter verzuchtte naar de gelukstijd wanneer de vrede zal hersteld zijn:

*Knaapje, voor jou spreidt de aarde als eersteling van haar gaven. Volop woekerend klimop met Nardus gegroeid in het wilde, Indische waterroos en blijde acanthus verstrengeld.*¹²

Reconstructietekening van het grafpark van Augustus (naar Buchner)

Het mausoleum van Augustus, toestand in 2003 (R. Nouwen)

Ook de locatie en de oriëntering van de Ara Pacis in de onmiddellijke nabijheid van de Via Flaminia waren niet toevallig. De passant werd steeds geconfronteerd met twee bijzonder belangrijke taferelen: links Dea Roma gezeten op wapens, rechts Saturnia Tellus. Rome en Italië genieten de vrede te land en ter zee. Beide scènes vullen elkaar aan. Zij zijn uitdrukking van die typisch Romeinse visie op de vrede die door wapens wordt afgedwongen. Voor de Romeinse toeschouwer was het tafereel duidelijk: Saturnia Tellus waarborgt de vrede. In het *Eeuwdicht* van Horatius weerklinkt die idee als volgt:

*Dat de moederaarde (Tellus) rijk aan vee en vruchten
Ceres' hoofd bekronde met een krans van aren
En dat de wind en regen welig doen gedijen
Dieren en gewassen.*¹³

Langs de noordzijde openen twee lictoren de processie van de senatoren en de leden van het Romeinse volk, de *senatus populusque Romanus*, waardoor het altaar van de vrede een

officieel karakter krijgt. Aan de westzijde ziet de toeschouwer hoe Romulus en Remus in de grot aan de voet van het Capitool worden gevonden door de herder Faustulus. Aan de zuidkant ontplooit zich vervolgens de processie van de lictoren, de priesters en de keizerlijke familie. Twee figuren vallen op: links, met de laurierkrans op het hoofd, Augustus en rechts Agrippa, het hoofd bedekt met de tip van zijn mantel. De keizer treedt hier op als *rex sacrorum*, als de leider van een heilige ceremonie. Aan de westzijde voltrekt zich het offer van Aeneas in Lavinium.

De twee optochten op de lengtezijde bewegen zich in een welbepaalde richting. Bij het verlaten van de Via Flaminia hebben zij zich gescheiden en zij wandelen om de Ara Pacis heen naar de hoofdingang. De processie stelt een eenmalige gebeurtenis voor, de terugkeer van keizer Augustus uit Gallië en Spanje op 4 juli 13 v.C. Aan de terugkeer is een dankfeest verbonden. Dergelijke vieringen stonden vaak in het teken van de lof op het keizershuis, zoals blijkt uit het lied dat Horatius dichtte naar aanleiding van Augustus' terugkeer uit Spanje in 24 v.C.¹⁴ De prominente aanwezigheid van de keizerlijke familie houdt een duidelijke boodschap in: de Iulische dynastie staat garant voor het voortbestaan van de vrede. In de zuidelijke processie herkennen wij ook de figuur van Drusus, in de noordelijke een Gallische prins. Dat is niet zonder betekenis, gelet op de belangrijke opdrachten die Drusus vanaf 13 v.C. in Gallië zou krijgen. Ook aan de binnenzijde werden figuratieve reliëfs aangebracht. Zij beeldden de zes vestaalse maagden en hun dienaars

De Ara Pacis. Links is de vondst van Romulus en Remus uitgebeeld, rechts het offer van Aeneas aan Luno. (Rome, museum Ara Pacis; foto: Chris Nas)

Ara Pacis: Saturnia Tellus waarborgt de vrede (Rome, museum Ara Pacis)

uit alsook de optocht van de offerdieren. In de *Res Gestae* vermeldde Augustus dat de magistraten, de priesters en de vestaalse maagden bij besluit van de senaat jaarlijks een offer op de Ara Pacis zouden brengen.¹⁵ Wij mogen dus aannemen dat deze friezen dat jaarlijkse offer voorstellen.

In 13 v.C. startte eveneens de aanleg van het Horologium Augusti.¹⁶ De gnomon of zonnewijzer van dat uurwerk was de dertig meter hoge Egyptische obelisk die sedert 1792 op de Piazza de Montecitorio staat, ongeveer tweehonderd meter van zijn oorspronkelijke standplaats. Keizer Augustus had de obelisk uit Heliopolis naar Rome laten overbrengen. De inscriptie op de voet ervan is belangrijk:

Imp(erator) Caesar Divi f(ilius) Augustus / pont(ifex) max(imus) / imp(erator) XII co(n)s(ul) XI trib(unicia) pot(estate) XIV / Aegypto in potestatem / populi Romani reducta / Soli donum dedi.

Imperator Caesar, zoon van god, Augustus, pontifex maximus, imperator voor de twaalfde maal, consul voor de elfde maal, bekleed met de tribunicische macht voor de veertiende maal. Nadat Egypte onder de heerschappij van het Romeinse volk is teruggebracht, heb ik (deze obelisk) als geschenk aan Sol gegeven.¹⁷

Augustus wijdde de obelisk aan de god Sol als geschenk voor de verovering van Egypte. Dat was een bijzonder belangrijk gewest wegens de onmetelijke rijkdommen, vooral met betrekking tot de voedselvoorziening van de bevolking van Rome. In de *Res Gestae* verwees de keizer uitdrukkelijk daarnaar:

Aegyptum imperio populi [Ro]mani adieci.

Ik heb Egypte aan de heerschappij van het Romeinse volk toegevoegd.¹⁸

Het is dus niet zonder reden dat deze obelisk als gnomon voor het *horologium* figureerde. Dat *horologium solarium* was tegelijk een uurwerk en een kalender. De lengte van de obelisk en het lijnenpatroon dat op het plaveisel werd uitgezet, maakten het mogelijk dat niet enkel de uren maar ook de dagen en de maanden konden worden afgelezen. De grondoppervlakte besloeg dan ook meer dan één hectare.

Het Horologium Augusti stond in directe relatie met de Ara Pacis, het mausoleum en het *ustrinum*, de brandplaats waar Augustus werd gecremeerd. Het was waarschijnlijk op Alexandrijnse modellen geïnspireerd. Het mausoleum en het *ustrinum* situeerden zich zowat vierhonderd meter ten noorden van de gnomon. Ongeveer 135 meter oostwaarts van de obelisk liep de Via Flaminia. Maar vooral de Ara Pacis lag slechts 87 meter van de gnomon verwijderd. Het altaar lag bijgevolg bijna binnen het lijnennet van de reusachtige zonnewijzer. De grootte van de Ara Pacis werd bepaald vanuit de constructie van het *horologium solarium*. Tussen beide bestond een relatie. Zij werden allebei volledig gelijktijdig opgericht en vermoedelijk ook gelijktijdig ingewijd, namelijk op 30 januari 9 v.C.

Wanneer je de aanleg van het *horologium* aandachtig bekijkt, kom je tot verrassende vaststellingen. In de oudheid speelden geboorte- en sterfdata net zoals regeringsdata een veel belangrijker rol dan je je nu kunt voorstellen. De equinoxlijn van de lente- en de herfstequinox liep recht door de Ara Pacis. Doorgetrokken raakte die lijn de noordelijke deurpost van de ingang aan de westzijde en de zuidelijke deurpost van de ingang aan de oostzijde. Op 23 september, de dag van Augustus' verjaardag en tegelijk de dag van de herfstequinox, liep de schaduw van de gnomon van de morgen tot de avond over die lijn en verwees zo naar de Ara Pacis. En negen maanden vroeger, op, de dag van de winterzonnewende en van de conceptie van Augustus, liep vanuit het punt T een lijn recht naar het middelpunt van de Ara Pacis. De Ara Pacis en de basis van de obelisk hadden een afwijking van 18°37' ten opzichte van de oost-westas van het *horologium*. Volg je verder de lijn van de obelisk naar punt T, dan leidde die naar het *ustrinum* en zo naar het nabijgelegen mausoleum waarvoor de *Res Gestae* werden geëxposeerd. Die lijn, van de obelisk naar het midden van het mausoleum, vormde een hoek van exact 18°37' ten overstaan van de noord-zuidas. Het Horologium Augusti en de Ara Pacis werden met elkaar verbonden door de conceptie en de geboorte van Augustus. De dag van de inwijding van de Ara Pacis, 30 januari, viel bovendien samen met de verjaardag van Livia, de keizerin en echtgenote van Augustus. De belangrijke data uit het leven van Augustus verwijzen als het ware naar de goddelijke opdracht van de keizer.

Het verslag van mijn daden

In zijn biografie van Augustus signaleerde Suetonius¹⁹ dat de *princeps* bij zijn dood op 19 augustus 14 n.C. een testament naliet dat hij, samen met nog drie verzegelde boekrollen, aan de vestaalse maagden had toevertrouwd. Die documenten werden in de senaat geopend en voorgelezen.

Het testament bevatte de wilsbeschikking met betrekking tot zijn fortuin, dat hij tussen zijn erfgenamen en het Romeinse volk verdeelde. Van de drie boekrollen gaf de eerste de richtlijnen voor de begrafenis. De tweede boekrol was een verslag van zijn regeringsdaden. De derde boekrol schetste op een beknopte wijze de situatie in het rijk dat hij achterliet: hoeveel soldaten er onder de wapens waren, hoeveel geld de staat in kas had, en ten slotte hoeveel achterstallige belastingen er nog moesten worden geïnd. Volgens een mededeling van Tacitus²⁰ had Augustus daaraan de raad toegevoegd het rijk binnen de toenmalige grenzen te beperken. Met betrekking tot het verslag van zijn regeringsdaden had Augustus een bijzondere wens. Hij vroeg dat zijn *Res Gestae* zouden worden gegraveerd op bronzen platen en dat die voor de toegang tot zijn graf zouden worden geplaatst. Die documenten bleven zonder twijfel in de keizerlijke archieven bewaard, waar Suetonius ze vermoedelijk een eeuw later consulteerde. De Augustusbiografie van Suetonius verwijst duidelijk naar een door Augustus opgesteld en mogelijk eigenhandig geschreven document. Naar men aanneemt luidde de titel: *Res gestae divi Augusti quibus orbem terrarum imperio populi Romani subiecit et impensae quas in rem publicam populumque Romanum fecit – De daden van de goddelijke Augustus waardoor hij de wereld aan het gezag van het Romeinse volk heeft onderworpen en de uitgaven die hij voor de staat en het Romeinse volk heeft gemaakt*.²¹ Eventueel kan ook worden gedacht aan de titel die Suetonius aan de tekst gaf, namelijk *Index rerum gestarum*.

Van het opschrift met de tekst van de *Res Gestae* aan het mausoleum van Augustus werd geen spoor teruggevonden. Gelukkig bleven afschriften van de tekst bewaard, zij het fragmentarisch.

Augustus' opvolgers hadden namelijk van de bronzen platen een onbekend aantal kopieën laten maken en op verscheidene plaatsen in het Romeinse Rijk laten opstellen. Drie ervan werden teruggevonden in de Klein-Aziatische provincies.

De eerste inscriptie wordt het *Monumentum Ancyranum* genoemd. Het werd in 1555 door een gezantschap van keizer Ferdinand I aangetroffen op de wand van een antiek bouwwerk te Ancyra, de voormalige provinciehoofdstad van Galatia. Het gebouw werd geïdentificeerd als de tempel van Roma en Augustus. In Rome had Augustus goddelijke eer steevast afgewezen. In de oostelijke provincies evenwel stond hij de bouw van tempels ter ere van Roma en Augustus toe. De inscriptie bestaat uit een Latijnse tekst vergezeld van een Griekse vertaling, of beter een nauw aansluitende Griekse bewerking²², en werd onmiddellijk herkend als een kopie van de *Index rerum gestarum* van keizer Augustus

Het Monumentum Ancyranum, tab. 11 (naar Th. Mommsen)

omvangrijker stukken van de inscriptie weer. Daardoor werd het mogelijk belangrijke lacunes in de Griekse tekst van het *Monumentum Ancyranum* aan te vullen. Dat opschrift werd in wetenschappelijke kringen bekend onder de naam *Monumentum Apolloniense*. Oorspronkelijk was de tekst aangebracht op een grote sokkel, daarop stonden de beelden van Augustus en zijn familieleden Tiberius, Livia, Germanicus en Drusus. Olympichos, een van de notabelen van de stad, richtte het monument blijkbaar tussen 14 en 19 n.C. op.²⁴

Ten slotte is er nog het *Monumentum Antiochenum*, een erg fragmentarisch bewaard opschrift dat tussen 1914 en 1924 in Antiochia in Pisië werd teruggevonden. Het bevatte enkel de Latijnse tekst. Het is niet duidelijk waarop die inscriptie werd aangebracht. Onder meer dacht men aan het voetstuk voor een ruitersstandbeeld. Ondanks haar fragmentarische karakter blijkt de inscriptie erg belangrijk te zijn. Immers, waar

die door Suetonius werd vermeld. De Griekse vertaling wordt weleens toegeschreven aan Polybius, de secretaris van Augustus.²³ Zeker is dat echter allerminst. In het licht van een aantal onnauwkeurigheden is het veeleer aanneemelijk dat de hertalingen ter plaatse werden geredigeerd. Het is jammer dat het opschrift in de loop der eeuwen talrijke beschadigingen opliep waardoor in de tekst min of meer aanzienlijke gaten zijn gevallen. Niettemin bleven grote delen van de tekst goed bewaard.

In 1821 werden in de voormalige antieke stad Apollonia in Pisië fragmenten van de Griekse tekst teruggevonden. De kopie van de *Res Gestae* was dus niet uitsluitend bedoeld voor de inwoners van Ancyra. In 1930 vond men nog meer en

het mogelijk is de tekst met die van het *Monumentum Ancyranum* te vergelijken, stelt men een dermate grote gelijkenis vast dat een gemeenschappelijke herkomst boven alle twijfel verheven is.²⁵ Van beide teksten is de titel bovendien dezelfde. Ook de 'lay-out' van beide opschriften wijst in dezelfde richting en laat zelfs toe te veronderstellen dat het Monumentum Romanum voor Augustus' mausoleum uit acht kolommen bestond, verdeeld over twee pijlers waaraan de bronzen tafels waren bevestigd.

De versie van de *Res Gestae* die in de provincie Galatia werd verspreid bevatte een Latijnse en een Griekse tekst. De Griekse tekst werd toegevoegd na een initiatief van de lokale overheid. Hij werd door de Romeinse overheid, in Ancyra vertegenwoordigd door de *legatus* van Galatia, goedgekeurd voor publicatie. De vertaling, die naar grote waarschijnlijkheid ter plaatse in Galatia werd gemaakt, had dus een officieel karakter. De minieme verschillen tussen de drie teksten zijn niet van wezenlijke aard. Het blijft uiteraard mogelijk dat de Latijnse tekst woordelijke verschillen vertoont met het handgeschreven document dat Augustus bij de vestaalse maagden in bewaring gaf. De inhoudelijke strekking echter is alleszins boven iedere twijfel verheven. Het is zodoende duidelijk dat de drie opschriften teruggaan op het Romeinse origineel dat overeenkomstig de wil van Augustus op bronzen platen werd gegrift en voor zijn mausoleum werd geplaatst.

Hoe lang Augustus aan zijn *Res Gestae* schreef, is nog steeds niet echt duidelijk. In ieder geval was het geen werk van korte duur. Suetonius vermeldde dat Augustus zijn testament had gemaakt op 3 april onder het consulaat van L. Plancus en G. Silius (13 n.C.), een jaar en vier maanden vóór zijn dood.²⁶ De laatste zin van de *Res Gestae* – 'Wanneer ik dit schrijf, ben ik in mijn zesenzeventigste levensjaar' – kan enkel ná 23 september 13 n.C., de verjaardag van Augustus, worden gedateerd. Klaarblijkelijk werkte Tiberius na de dood van zijn adoptievader de tekst verder bij. De *census* van 14 n.C.²⁷ en de aanpassing van de ambtstermijnen van de *tribunicia potestas*²⁸ verwijzen daarnaar en bieden zo een nog recentere *terminus ante quem*. Zijn inbreng bleef echter beperkt.

Tegelijk mogen wij ervan uitgaan dat de basis van de tekst al geruime tijd vóór die periode werd geredigeerd. Er komen in het document slechts weinig specifieke feiten aan bod die na 2 v.C. plaatsvonden.²⁹ Dat jaar ontving Augustus de eretitel '*pater patriae*'. Dat is ook het laatste, glorieuze feit waarmee Augustus de *Res Gestae* besluit. Daarom wordt er soms van uitgegaan dat het oorspronkelijke document teruggaat op een tekst die Augustus in 2 v.C. uitschreef. Tegelijk kun je je afvragen of die versie ook de eerste was. Augustus voltooide immers zijn mausoleum tijdens zijn zesde consulaat in 28 v.C.³⁰ Dat was tegelijk de plaats waar zijn *Res Gestae* voor het Romeinse volk zouden worden gepresenteerd. En zijn leven was op dat ogenblik al heel gevuld. Misschien vormden het mausoleum en de *Res Gestae* samen één concept. In dit verband is het ook interessant op te merken dat volgens Suetonius Augustus een autobiografie had geschreven. Daarover vermeldde hij specifiek dat de staatsman 'in dertien boeken zijn leven beschrijft tot aan

de oorlog in Noord-Spanje, maar niet verder'³¹. Die oorlog eindigde in 26-25 v.C. Het zijn misschien toevalligheden. Maar zij zetten niettemin aan het denken, zeker wanneer je weet dat Augustus' gezondheid niet altijd even schitterend was. Zo was hij bijvoorbeeld in 23 v.C. ernstig ziek, zelfs in die mate dat voor zijn leven werd gevreesd. Je kunt je enerzijds daarom moeilijk voorstellen dat deze staatsman tot zijn 76ste jaar heeft gewacht met het redigeren van de *Res Gestae* noch dat hij deze tekst in één ruk heeft geschreven. Anderzijds diende Augustus, met het vorderen van de jaren, die vroege versie bij meerdere gelegenheden te herschrijven. Dat zou echter tegelijk betekenen dat de eerste tekst veel korter was dan degene die wij nu kennen.³² Over de redactieperiode van de *Res Gestae* is het laatste woord dus nog niet gezegd. Eén ding staat vast. Het betreft geen geïmproviseerd document van een oude man, maar een weldoordachte tekst van een staatsman die op het einde van zijn leven een duidelijke boodschap wil brengen.

De *Res Gestae Divi Augusti*, hoewel wat wanordelijk op het eerste gezicht, hebben voor de aandachtige lezer een duidelijke structuur, gericht op helderheid. De tekst vertoont een grote coherentie en een doordacht plan. Die structuur ondersteunt feilloos de ontwikkelde gedachten. De titel, zoals hij boven werd geformuleerd, maakte duidelijk dat de tekst een kopie van de *Res Gestae* was, bestemd voor de provincies. Zij geeft het tweevoudige onderwerp van de tekst: de *Res Gestae* of de daden, en de *impensae* of de uitgaven die Augustus maakte voor de staat en het Romeinse volk. Al in de eerste paragrafen profileert Augustus zich als de redder van de *res publica*, als een man die al zijn talenten en financiële middelen ten dienste van het Romeinse volk stelde. Voortdurend wijst hij erop dat hij geen ambten nastreefde, maar dat het volk en de senaat ze hem aangeboden hebben. Steevast heeft hij geweigerd die ambten, die in strijd waren met de republikeinse tradities, te aanvaarden. Regelmatig sprong hij de staatskas met eigen middelen bij en indien nodig ondersteunde hij persoonlijk de graanbedelingen aan het volk. Ten slotte bracht hij vrede voor de Romeinen en breidde hij het grondgebied en de invloed van het *Imperium Romanum* aanzienlijk uit.

De opbouw van de tekst leidt de lezer onvermijdelijk tot het beoogde beeld van het bewind van Augustus: nadat de interne problemen van Rome, met name de burgeroorlogen, waren beslecht zorgde Augustus voor welvaart, consolideerde hij de vrede in Italië en de provincies en vergrootte hij via doelgerichte militaire interventies het Romeinse Rijk. Op die wijze maakte hij Rome zo machtig dat vorsten en gezantschappen vriendschapsbetrekkingen met het Romeinse volk nastreefden. Zoals iedere zorgvuldig opgebouwde tekst bewaart ook deze de belangrijkste feiten, die de mensen zich zeker blijvend moeten herinneren, tot het laatste. Als dank voor al de verwezenlijkingen ontving de keizer de hoogste onderscheidingen waaronder de eretitels '*Augustus*' en '*pater patriae*'. Uiteraard leidde dat tot *auctoritas*, het gezag van een wijs staatsman. Door het feit dat die eerbetuigingen gescheiden van de *cursus honorum* worden vermeld, ontvangen zij hun volle waarde.

De boodschap van de *Res Gestae*

De *Res Gestae* zijn dus Augustus' persoonlijke verslag van diens belangrijkste regeringsdaden. De *princeps* wilde de Romeinse bevolking ervan overtuigen dat hij veel voor hen had gedaan. Hij had de vrede, de *pax Augusta*, te land en ter zee hersteld en het Romeinse Rijk uitgebreid zoals geen ander staatsman ooit tevoren had gedaan. Het *Imperium Romanum* was onder zijn bewind een wereldrijk geworden.³³ Hij hoopte dat hij de *res publica* een veilige en stevige basis had gegeven en dat hij als beloning voor al zijn weldaden in de herinnering van ieder zou blijven leven als de grondlegger van de best denkbare staatsvorm.³⁴

In zekere zin zijn de *Res Gestae* een voortzetting van de *elogia*, retrospectieven die de loopbaan en daden van beroemde mannen uit de geschiedenis verhalen. De structuur van het *elogium* is eenvoudig. De tekst geeft eerst de naam van de betrokkene en zijn *cursus honorum*, de loopbaan van de Romeinse politicus. Daarna volgt meer uitvoerig het overzicht van zijn daden. Augustus schreef zelf het *elogium* voor het graf van Drusus.³⁵ Schitterende voorbeelden die verder bewaard bleven, zijn de inscripties van Popilius Laenas, consul in 132 v.C., op het Forum Popilii³⁶ en van Duilius³⁷. Dat laatste opschrift werd opnieuw gegraveerd bij de aanvang van het principaat, zonder twijfel tijdens Augustus' bewind. Dergelijke inscripties zijn eveneens bekend van beelden op het forum van Augustus. Daar liet de keizer aan beide zijden van de machtige tempel ter ere van Mars Ultor een eregalerij van beroemde en uitgelezen mannen oprichten. Het opschrift onder de sculpturen van die *summi viri* vermeldde hun daden opdat zij tot voorbeeld zouden kunnen dienen voor hemzelf en zijn opvolgers.³⁸ De beslissing van Augustus om de sculpturen van de grootste Romeinen op het forum op te stellen, is wellicht te plaatsen in het licht van de typische Romeinse competitie in roem. De roemrijke prestaties van de voorouders maakten de prestaties van Augustus er enkel maar groter op.

Augustus was bekommerd om zijn herinnering bij het nageslacht. Hij was bekommerd om zijn imago zoals dat in teksten allerhande naar voren werd gebracht, zoals dat werd uitgebeeld in steen en brons, zoals dat figureerde op munten. Daarom gebruikte hij als eerste heerser al de communicatiemiddelen waarover hij kon beschikken. Hij deed dat in het hele rijk en trachtte zo zijn politiek en daarmee ook zijn nieuwe wereldorde te propageren. De *Res Gestae* zelf vormen een staaltje van politieke propaganda ten aanzien van de bevolking van Rome. Dat blijkt vooreerst uit de oorspronkelijke plaatsing van de tekst in Rome, vóór de ingang van zijn mausoleum op het Marsveld. Gelegen tussen twee belangrijke invalswegen van Rome, met name de Tiber en de Via Flaminia, was deze site bijzonder geraffineerd gekozen en profiteerde zij volop van het triomfale karakter van het centrale en het zuidelijke gedeelte van het Marsveld. De aandachtige lezer merkt vervolgens onmiddellijk dat Augustus de feiten zeer selectief weergaf en zo een apologie ten overstaan van de Romeinse burgers formuleerde. Hij vermeldde slechts die daden

die het beeld dat hij van zichzelf wilde creëren, ondersteunden en waarvan hij hoopte dat de mensen ze zouden onthouden. En ten slotte is er de structuur van de tekst die de lezer langzaam naar het beoogde doel leidt: wegens zijn verdiensten voor de staat ontving Octavianus onder meer de eretitels 'Augustus' en 'pater patriae', de verhevene en de vader des vaderlands. Hij bracht de vrede, de *pax Augusta*, tot stand. Het is dus duidelijk dat de *Res Gestae* geen objectief document zijn. Veeleer kunnen wij spreken van een soort politiek rapport, van een balans van een staatsman, van een lezing van het eigen bewind. De *Res Gestae* geven immers een overzicht van de diensten en de financiële inspanningen die Augustus aan het Romeinse volk verleende en die in evenredigheid waren met de ambten die hij bekleedde en de eerbetuigingen die hij ontving. De *Res Gestae* schetsen een ideaal beeld van de auteur. Die bekommernis is in heel de tekst waarneembaar. De tekst werd uitsluitend geschreven om Augustus' positie en de politiek die hij voerde, te verdedigen en te verheerlijken. En daarin komt tegelijk het karakter van de *elogia*, waarmee deze inscriptie het best is te vergelijken, naar voren.

Het is niet moeilijk voorbeelden van een subtiele, maar duidelijke propaganda uit de *Res Gestae* zelf te lichten. Er is vooreerst de wijze waarop hij de ambten die hij bekleedde, in zijn exposé verwerkte. Het beeld dat hij van zichzelf in deze materie schetst, is duidelijk. Niet hij streefde die ambten na. Integendeel, zij werden hem zowel door het volk als door de senaat aangeboden. En zelfs dan weigerde hij dikwijls. Dat laatste is toch wel erg betekenisvol: de uitdrukkelijke verzaking aan de macht zelf. Het heil van de bevolking van Rome bepaalde welke verantwoordelijkheden hij opnam. Paragraaf vijf van de *Res Gestae* is daarvan een schitterend voorbeeld:

De dictatuur die mij zowel tijdens mijn afwezigheid als tijdens mijn aanwezigheid in Rome zowel door het volk als door de senaat tijdens het consulaat van M. Marcellus en L. Arruntius (22 v.C.) was aangeboden, aanvaardde ik niet. Toen een uitzonderlijk gebrek aan graan heerste, weigerde ik niet de zorg voor de voedselvoorziening op mij te nemen. Die organiseerde ik zo dat ik in luttele dagen door mijn persoonlijke uitgaven en zorg de hele stad van vrees en het aanwezige gevaar bevrijdde. Ook het consulaat dat mij toen jaarlijks en voor het leven werd verleend, aanvaardde ik niet.

Deze passage bevat een prachtige antithese tussen de twee functies die grote macht inhielden en hem door het volk en de senaat werden aangeboden, met name de dictatuur en het consulaat enerzijds, en anderzijds een opdracht ten dienste van de bevolking die met hongersnood was bedreigd. De boodschap is duidelijk: Augustus streefde geen persoonlijke macht na, maar stelde zich ter beschikking van het Romeinse volk, dat hij met inzet van zijn persoonlijk vermogen van de hongersnood vrijwaarde. Hij legde er tegelijk de nadruk op dat hij de functies weigerde die niet in overeenstemming waren met de republikeinse traditie.

Paragraaf zes versterkt die gedachten. Zelfs indien het de wens was van het volk en de senaat van Rome, dan nog weigerde Augustus een ambt te aanvaarden dat met de voorouderlijke tradities in strijd was. Maar dat tijdens de republiek geen enkele bewindsman op hetzelfde ogenblik zoveel ambten cumuleerde en daardoor zoveel macht bezat, vermeldde Augustus niet. Cornelius Tacitus (55/54-117 n.C.) doorzag dat echter. De historicus verhaalt hoe de keizer, nadat hij in 23 v.C. de *tribunicia potestas*, de bevoegdheden van de volkstribuun, had verkregen, zijn macht stabiliseerde en vervolgens voortdurend uitbreidde door de bevoegdheden van de senaat, van overheidsfunctionarissen en van wetten naar zich toe te trekken. Hij voegde eraan toe dat Augustus van niemand tegenstand ondervond omdat de overtuigde republikeinen fysiek waren uitgeschakeld en de overblijvenden hetzij financieel, hetzij via benoemingen werden gepaaid.³⁹ Verhelderend is ook de volgende passage uit de Augustusbiografie van Suetonius. De tekst heeft betrekking op de gebeurtenissen van het jaar 43 v.C.:

*Bepaalde magistraturen en ambten heeft hij bekleed vóór de bij wet vastgestelde leeftijd; sommige werden speciaal voor hem gecreëerd of werden hem toegekend voor de duur van het leven. Op twintigjarige leeftijd dwong hij het consulaat af door zijn dreigende legioenen vlak bij Rome te stationeren. Hij zond boden om in naam van het leger dat ambt voor hem op te eisen. Toen de senaat weifelde, heeft de officier Cornelius zijn krijgsmantel teruggeslagen en terwijl hij naar het gevest van zijn zwaard wees, heeft hij niet geaarzeld uit te roepen: 'Als jullie hem geen consul maken, dan zal dit het wel doen!'*⁴⁰

De historische context kan als volgt worden samengevat. Na de burgeroorlog tegen M. Antonius, waarin de consuls C. Pansa en A. Hirtius sneuvelen en Octavianus de overwinning behaalde, werd deze laatste door de soldaten tot imperator uitgeroepen. Met acht legioenen rukte hij naar Rome op, plunderde de staatskas en met de buit beloofde hij zijn soldaten. Onder de dreiging van de militairen veroverde hij het consulaat. Zowel zijn imperium als de *propraetura* en het consulaat waren in strijd met alle Romeinse wetten. Octavianus pleegde een ware staatsgreep! Die historische realiteit is in schrille tegenspraak met de *Res Gestae*, die de feiten heel anders voorstellen. De versie van Suetonius en het verhaal van Tacitus maken in ieder geval duidelijk dat de tekst van Augustus met de nodige kritische zin moet worden gelezen en dat het beeld dat de keizer van zichzelf schetst, een grondige bijsturing nodig heeft.

De wijze waarop Augustus de uitgaven ten gunste van het algemeen welzijn behandelde, is eveneens veelbetekenend. De keizer somde enkel de middelen op die uit zijn persoonlijk patrimonium en uit de krijgsbuit van de talrijke oorlogen stamden. Nergens is sprake van speciale fondsen of belastinggelden. En die ene maal dat Augustus de staatskas, het *aerarium*, vermeldde, wees hij erop dat hij die viermaal met eigen financiële middelen bijspong terwijl hijzelf een militaire kas voor de afscheids-

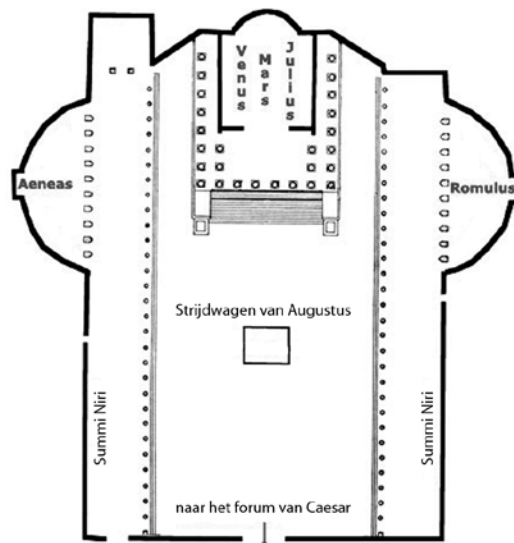
premies van de soldaten in het leven riep.⁴¹ Daarna somt de keizer de onderscheidingen op die hij ontving: de titel 'Augustus', de laurier aan de deurstijlen, de *corona civica*, het gouden schild in de curia en ten slotte de titel '*pater patriae*'. Dergelijke onderscheidingen leiden tot auctoritas, het gezag van een groot staatsman. Door de subtiële opbouw en structuur van de tekst ontwikkelde Augustus de impliciete argumentatie dat grote daden een bijzondere eerbetuiging rechtvaardigden. En dat gold ook voor hem. De hoogste eerbetuigingen die hem te beurt vielen en de auctoritas die daaruit voortvloeide, waren verdiend en rechtvaardig. Vanuit het standpunt van politieke propaganda kan nauwelijks een betere afsluiting voor een dergelijk geschrift worden geredigeerd. De politieke boodschap van de *Res Gestae* is duidelijk. De vrede en de idealen van de republiek kunnen enkel worden gevrijwaard door de concentratie van de macht in één persoon, met name Augustus! Hij had immers vrede gebracht, te land en ter zee. Het Romeinse Rijk had hij uitgebreid tot een ongekend wereldrijk en stevige en veilige grondvesten geschonken. De enige beloning die hij daarvoor hoopte te verkrijgen was te mogen voortleven in de herinnering van de bevolking van Rome, als grondvester van de best denkbare staatsvorm en dat hij op zijn doodsbed de verwachting mocht koesteren dat de fundamenten van de staat, die hij gelegd had, onaangetast zouden blijven.⁴²

Het forum van Augustus en de tempel van Mars Ultor

Het forum van Augustus verenigde de verschillende themata van de politieke propaganda van de *princeps* uitstekend. In de *Fasti* beschreef de dichter Ovidius hoe de oorlogsgod Mars uit de hemel naar Rome afdaalt om de tempel te aanschouwen die Augustus voor hem op zijn forum liet oprichten. De god bekijkt vol bewondering het fronton van de tempel met de afbeeldingen van de goden. Vervolgens richt hij zijn blik op de ingang waar de wapens worden afgebeeld die de keizer in de onderworpen landen had buitgemaakt. Daarna bekijkt hij de beelden met bijbehorende inscripties links en rechts van de tempel. Ten slotte bewondert hij opnieuw de tempel en leest dan het opschrift waarin de naam van Caesar Augustus staat. Nadat hij de inscriptie heeft gelezen lijkt het gebouw hem nog veel indrukwekkender.⁴³ Misschien speelde Augustus al in 42 v.C. met de idee een nieuw forum aan te leggen. Dat zou zich dan situeren aan de noordoostelijke zijde van het forum van Caesar aan de voet van de Quirinaal. Het forum van Augustus was samen met de tempel van Apollo op de Palatijn en de tempel van Iupiter Tonans op het Capitool een van de meest representatieve projecten van de augusteïsche monumentale architectuur in dienst van de keizerlijke communicatie. Over dat forum schreef Suetonius het volgende:

De reden voor de bouw van dat forum (met de tempel van Mars de Wreker) was het grote aantal mensen en processen, waardoor de twee andere fora blijkbaar niet volstonden en een derde nodig was. Daarom werd dit forum overhaast, zelfs vóór de voltooiing van de Marstempel, voor het publiek opengesteld en werden de nodige maatregelen getroffen om daar de openbare rechtspraak en de loting van de juryleden afzonderlijk te laten plaatsvinden. De tempel van Mars had hij beloofd tijdens de oorlog van Filippi, die hij voerde om zijn adoptievader Iulius Caesar te wreken. Hij verordende dus dat de senaat hier zou worden geraadpleegd in verband met oorlogen en triomfen, dat magistraten die naar hun provinciën gingen, bekleed met het oppergezag, van hieruit uitgeleide moest worden gedaan en dat diegenen die als overwinnaars terugkeerden, hier de onderscheidingsteken van hun triomfen zouden deponeren.⁴⁴

Vóór de slag bij Philippi in 42 v.C. tegen de legers van de moordenaars van Caesar had Augustus een tempel aan Mars Ultor beloofd. Pas in 2 v.C. werd deze tempel ingewijd. Het forum van Augustus was inmiddels aangelegd. Augustus bereidde de bouw van forum en tempel lang en grondig voor en voerde talrijke onteigeningen door. Hij breidde het politieke centrum van Rome zo uit in de richting van de Subura, het bekende volkswartier van de antieke stad. De twee bestaande fora, met name het oude Forum Romanum en het forum van Caesar, volstonden blijkbaar niet langer. Met dit forum kwam Augustus tegemoet aan een belangrijke behoefte van Rome. Er was een nijpend tekort aan ruimte voor rechtszaken. Caesar was al gestart met de bouw van het Forum Iulium om het oude Forum Romanum te ontlasten en zo ruimte te winnen.

Het forum van Augustus

Het forum van Augustus staat in een rechte hoek met het forum van Caesar, dat voor het eerstgenoemde in zekere zin model stond. Het werd door een muur van 36 meter hoogte afgesloten van de Subura, dat ter bescherming tegen mogelijke stadsbranden. Het forum had een rechthoekig grondplan. Het was ongeveer 125 meter lang en 118 meter breed. De hoofdingang bevond zich in de zuidzijde en werd nog niet opgegraven. De twee lengtezijden werden afgeboord door portieken. Die staan op een met treden verhoogde vloer en leiden zo het gezicht feilloos in

de richting van de tempel van Mars Ultor, die het plein beheerst. Opmerkelijk zijn de kariatiden die boven de portieken figureren.

Ter hoogte van de tempel werden aan beide zijden weidse *exedrae* ingeplant. Zij accentueren het afgesloten karakter van de ruimte die het forum vormde. In die *exedrae* stonden de marmeren sculpturen van beroemde mannen uit de Romeinse geschiedenis opgesteld. Tijdens opgravingen vonden de archeologen er resten van terug. In de zuidelijke *exedra* waren dat Aeneas, de koningen van Alba Longa en leden van de *gens Iulia*, in de noordelijke Romulus en de *summi viri* (de hoogste mannen) van de republiek. De sokkel van ieder beeld droeg een inscriptie die de heldendaden van de betrokkene vermeldde.⁴⁵ In de nissen van de achterwanden van de portieken stonden verder nog andere beroemde Romeinen opgesteld. In het centrum van het forum stond het beeld van Augustus die een vierspan ment. Dat zegemonument moet opvallend zijn geweest. Augustus werd misschien uitgebeeld als een triomfator, gekranst door de godin Victoria. Voor de keizer had dit monument een grote betekenis aangezien hij het expliciet in de *Res Gestae* vermeldde.⁴⁶ Het forum zelf getuigde met zijn veelkleurige marmeren zuilen, vloeren en wandbekleding, versieringen en beeldhouwwerken van een bijzondere rijkdom.

Tegen de scheidingsmuur met de Subura stond dus op een reusachtig podium de tempel van Mars Ultor. Voor Augustus was die wreker van de moord op Caesar de meest authentieke onder de Romeinse goden. De Griekse architectuur en ornamentiek vormden een belangrijke inspiratiebron. Deze tempel was opgericht in schitterend wit marmer. De *cella* of binnenruimte was veelkleurig en rijk in afwerking. Achteraan in de *apsis* stonden de beelden van Mars Ultor, Venus en de vergoddelijkte Caesar. Het tempelfronton moet voor iedere bezoeker opvallend zijn geweest. In het midden stond Mars met helm, mantel, lans en zwaard. Rechts stond Venus, gekleed in een chiton en een mantel. Zij werd gekarakteriseerd door een scepter en een kleine Eros die op haar schouder zat. Naast haar zat Romulus, de stichter van Rome. Hijzelf werd geflankeerd door de personificatie van de Palatijn, waarop hij eertijds de stad bouwde. Links van Mars stond de godin Fortuna, die de hoorn des overvloeds droeg. Aan haar zijde zat Dea Roma op de oorlogswapens. En ten slotte, helemaal in de hoek, zag de toeschouwer de verpersoonlijking van de Tiber, de rivier die voor Rome zo belangrijk was. Op de architraaf, die 117 centimeter hoog was, stond een monumentaal opschrift, liefst 21 meter lang, in prachtig gekapte letters. Een fragment van die inscriptie werd meer dan zestig jaar geleden op de trappen van het podium teruggevonden.

[Imp(erator) Caesar Divi f(ilius) Augustus, pontifex maximus, imp(erator) XIII]I, c[o(n)s(ul) XIII, tribunicia potestate XXI, pater patriae] / [ex manibiis dono dedit] / [idemque cum G(aio) et L(ucio) Caesaribus filiis co(n)s(ulibus) designates principibus iuventutis dedicavit].

Imperator Caesar, zoon van de Goddelijke, Augustus, pontifex maximus, imperator voor de veertiende maal, consul voor de dertiende maal, bekleed met de tribunicische macht voor de eenentwintigste maal, vader van het vaderland heeft uit de opbrengst van de oorlogsbuit (deze tempel) geschonken. Hijzelf heeft samen met zijn zonen Caius en Lucius Caesar, tot consuls aangewezen en eersten onder de jeugd, (hem) ingewijd.⁴⁷

In tegenstelling tot de opschriften van republikeinse bouwheren vermeldde dit voorbeeld in lijn één de volledige naam en titulatuur van Augustus. Wanneer een keizer tijdens zijn leven in een inscriptie wordt vermeld, worden zijn *praenomen*, *nomen gentilicium* en *cognomen* tot het midden van de 3de eeuw vergezeld van een reeks titels en namen die zich steeds op een gelijke wijze presenteren. Die keizerlijke titulatuur is dus erg eenvormig op bouwopschriften, mijlpalen, munten of militaire diplomata (oorkonden). In de naam en de titulatuur van de keizer ligt de ideologie van het augusteïsche bewind en later van het principaat besloten. De keizerlijke macht wordt overeenkomstig het republikeinse staatsrecht als een som van magistraturen en bijzondere privileges gedefinieerd. Betekenden die ambten afzonderlijk dat de republikeinse instellingen tijdens het principaat bleven bestaan, dan leidden zij samen tot de absolute macht verenigd in één persoon. Het *imperium proconsulare*, uitgedrukt door *Imperator*, hield het militaire bevel over het leger in en was veruit het belangrijkste recht. Maar door de wijze van formulering verborg het militaire karakter van het principaat zich op subtiële wijze in de naam van de keizer.

Het forum van Augustus te Rome met de restanten van de Marstempel (R. Nouwen)

Er is echter meer. De keizer was bijvoorbeeld ook *Divi filius* en *Augustus*. *Divi filius* betekent 'zoon van de goddelijke'. Daarmee wordt verwezen naar de *consecratio* of de vergoddelijking van C. Iulius Caesar. Na de apotheose van Augustus kwam het gebruik in voege dat de dynastische opvolger, die door bloedverwantschap of adoptie tot de familie van de overleden keizer behoorde, de *consecratio* voor zijn voorganger verzorgde. 'Augustus' is de eretitel en bijnaam die de senaat op 16 januari 27 v.C. aan Octavianus verleende. De titel betekende zoveel als 'de gezegende, de geheiligde, de verhevene'. Die erfelijke titel werd door de keizers van de Iulisch-Claudische dynastie als *cognomen* gedragen. Vanaf Vespasianus werd dat echter de titel zelf voor keizer. De positie van de *princeps* vond zo van in het begin haar grondslag in een politieke ideologie die niet in rechtsbegrippen te vangen is en die buiten de traditionele republikeinse staatsregeling staat. De naam van de keizer en zijn titulatuur verschenen zo overal in Rome én in het hele Romeinse Rijk.

Ook in de officiële opschriften die in de Lage Landen werden teruggevonden, zien wij dat fenomeen. De *princeps* trad niet langer als een beambte of een privaat persoon maar wel als een monarch naar voren. Dat was totaal nieuw en het weerspiegelt ook de ideologie van de nieuwe orde.

Lijn twee van het eerder vermelde opschrift verwees vermoedelijk naar de financiering van het bouwwerk: '*ex manibiiis*'. Dat betekent zoveel als 'uit de opbrengst van de oorlogsbuit'. Ovidius signaleerde dat wapens uit alle landen, die door Romeinse soldaten werden buitgemaakt, de deuren van de Marstempel sierden.⁴⁸ Daarmee wordt aangegeven dat het forum met middelen uit de oorlogsbuit werd gebouwd. Augustus haalde dat trouwens zelf in de *Res Gestae* uitdrukkelijk aan.

De inhoud van lijn drie kan met hulp van een passage uit Cassius Dio over de inwijding van de tempel van Mars Ultor vrij zeker worden gereconstrueerd.⁴⁹ De geschiedschrijver vermeldde immers dat Augustus de tempel inwijdde met zijn twee adoptiefzonen, Caius en Lucius Caesar, die hij als zijn definitieve opvolgers had aangewezen. Vermoedelijk stond boven de tekst op de fries nog '*Marti Ultori*' – 'gewijd aan Mars Ultor' te lezen.

Velleius Paterculus⁵⁰ signaleerde dat op het forum van Augustus ook opschriften waren aangebracht met de vermelding van de volkeren die Augustus had verslagen en met de provincies die hij aan het Romeinse Rijk had toegevoegd. De historicus vermeldde tegelijk dat het forum schitterde van die *tituli*. Een opschrift dat op het forum van Augustus rechts van de tempel van Mars Ultor werd gevonden, verklaart de uitspraak van Velleius Paterculus. Het stond op de sokkel van een beeld uit zuiver goud. De sculptuur stelde de personificatie van Baetica voor terwijl de tekst vermeldde dat die Spaanse provincie door de weldaden en de voortdurende zorgen van Augustus tot vrede was gebracht. In de genoemde passage vermeldde ook Velleius Paterculus juist die provincie. Wij mogen aannemen dat door de gouden schittering dat beeld met opschrift hem bijzonder was opgevallen.⁵¹

De idee van de gewapende vrede

Wat was de boodschap van het forum van Augustus? Zowel het forum van Caesar als het forum van Augustus was als tempelsite geconcepieerd, in tegenstelling tot het oude Forum Romanum, dat zich tot een knooppunt van wegen had ontwikkeld. Het forum van Augustus werd niet door verkeer noch door handelsactiviteiten belast. Het was bestemd voor bestuursaangelegenheden, onderricht en in het bijzonder rechtspraak. Voor een goed begrip is het belangrijk te weten dat in de tempel van Mars Ultor de senaat zou beslissen over oorlog en vrede en er de buitenlandse vorsten en gezantschappen zou ontvangen. Op het altaar van Mars zouden de magistraten offeren vóór hun afreis naar de provincies en de overwinnende veldheren de *insignia* van hun triomf neerleggen. Uit dat alles blijkt dat Augustus van dat forum het bestuurlijk centrum wilde maken. En juist in dat forum was het programma van Augustus' propaganda het duidelijkst aanwezig. De inhoud van dat complex is bijzonder rijk. In de *Res Gestae* vermeldde hij uitdrukkelijk dat hij het forum op private grond bouwde.⁵² Dat betekent dat Augustus zelf verantwoordelijk was voor de aanleg van dat forum, wat niet het geval was voor de constructie van de Ara Pacis of voor het scheppen van het Augustusbeeld van de Prima Porta. Met dat forum wenste de keizer aan de inwoners van Rome duidelijk mee te delen dat dankzij zijn bewind de *res publica* werd hersteld. Daarin ligt al de verantwoording voor het aanwenden van al die kostbare materialen en voor de buitengewone decoraties. Maar tegelijk getuigen zij van de *maiestas imperii*. De macht van de *princeps* heeft het mogelijk gemaakt dat uit alle delen van het Romeinse Rijk bouwmaterialen werden aangevoerd om dergelijke bouwprojecten te realiseren en Rome zo het uitzicht van een ware hoofdstad te verlenen.

Verscheidene themata komen aan bod. Via de tempel ter ere van Mars Ultor verwijst het forum van Augustus naar de overwinning van Augustus in 42 v.C. op de moordenaars van Caesar. De aanwezigheid van Venus op het fronton en in de *cella* wordt verklaard door de goddelijke afstamming van de *gens Iulia*, van wie de godin de stammoe-der is. Het respect voor de *res publica* en voor de erfenis van Caesar weerspiegelt zich in de talrijke sculpturen van grote figuren uit de Romeinse geschiedenis, in het totaal vermoedelijk 108. Die standbeelden hadden opschriften die uit twee delen bestonden. Het eerste deel droeg de naam van de betrokken persoon en zijn *cursus honorum* of politieke loopbaan. In het tweede deel werden zijn bijzondere daden opgesomd. Slechts acht dergelijke *elogia* bleven bewaard en zij zijn erg fragmentarisch. In een belangrijke passage van zijn Augustusbiografie vermeldt Suetonius dat de keizer met die beelden de nagedachtenis wilde eren van de leiders die in de loop der eeuwen hadden bijgedragen aan de grootheid van Rome. In een edict verklaarde Augustus, aldus Suetonius verder, dat hij die eerbewijzen had geplaatst opdat zowel hijzelf als zijn opvolgers zich geroepen zouden voelen zich aan hun voorbeeld te spiegelen.⁵³ Augustus verwees in die sculpturen naar zijn verwantschap met hen en geeft zo vorm aan de band tussen de Iulische fami-

lietradities en de Romeinse geschiedenis evenals aan de continuïteit tussen republiek en principaat. Die idee vindt de lezer ook terug in de beroemde voorspelling van Anchises, de vader van Aeneas uit Vergilius' epos *Aeneis*. Anchises was tijdens de tocht van Troje naar Italië overleden op Sicilië. Wanneer Aeneas zijn vader in de onderwereld opzoekt, voorspelt die de grootse toekomst van Rome en van Augustus, die de gouden eeuwen doet weerkeren.⁵⁴

Er bestaat een opvallende relatie tussen die *summi viri* en het tempelfronton. Aeneas en Romulus waren immers de zonen van respectievelijk Venus en Mars, die beiden in het timpaan worden afgebeeld. Het belang van die relatie onthulde zich voor de bezoeker ten volle wanneer hij de tempel zelf binnentrad. In het midden stond in volle wapenrusting Mars Ultor. Rechts van hem stond Venus en tussen beiden Eros. De oude liefdesverhouding die wij kennen uit de Griekse mythologie wordt hier een zinnebeeld van de augusteïsche ideologie. De mythische verbinding van Venus die de moeder was van Aeneas en de stammoeder van het Iulische geslacht, met Mars, de vader van Romes stichter Romulus, werd zo het symbool voor de redding van de *res publica* door keizer Augustus. Moet hier nog worden vermeld dat in de Griekse mythologie Harmonia de dochter was van Ares (Mars) en Aphrodite (Venus)? Het principaat verbond beide goden zo aan Concordia! Mars Ultor werd aan de linkerzijde geflankeerd door Divus Iulius Caesar. Dat past uitstekend in de augusteïsche ideologie. In de tempel van Mars Ultor lag de kern geborgen van de politieke mythologie van Augustus, de zoon van de vergoddelijkte Caesar.

Hoewel de tempel van Mars Ultor, de wrekende oorlogsgod, het forum van Augustus domineerde en op het eerste gezicht het militaire karakter van de site benadrukte, bracht het complex een boodschap van vrede en harmonie. Het forum van Augustus en de Ara Pacis vulden elkaar aan. De republiek is hersteld. Met Augustus brak een nieuwe tijd aan. Beide monumenten legden echter een ander accent. De Ara Pacis benadrukte de vrede. Het forum van Augustus plaatste die vrede en harmonie in een militair kader. Het forum en de tempel verheerlijkten de overwinningen van Augustus, onder meer op de moordenaars van Caesar. Het zwaard van Caesar werd in de *cella* als een relikwie bewaard⁵⁵ net als de Romeinse veldtekens die Augustus van de Parthen terug wist te verkrijgen. De aanwezigheid van de tempel van Mars Ultor en de grote mannen uit de Romeinse geschiedenis, allen geduchte militairen, spreken voorts voor zich. Acht van de bewaard gebleven *elogia* vermelden militaire successen. Talrijke opvallende monumenten roemden Augustus. Hij breidde het rijk uit en overlaadde de provincies met weldaden. De kariatiden die de architraven boven de portieken ondersteunden, symboliseerden de volkeren die Augustus wegens hun hybris, hun overmoed, onderwierp. De centrale *quadriga* ten slotte verkondigde dezelfde boodschap: militaire triomf die gepaard ging met de zorg voor het Romeinse Rijk. Augustus was de vader van het vaderland. De militaire macht van Augustus en Rome vormde de garantie voor de *pax Romana*.⁵⁶

Herinneren wij hier opnieuw even aan de vernoemde passage uit de *Fasti* van Ovidius. Wanneer Mars het monumentale opschrift op de architraaf van de tempel had gelezen, vond hij het bouwwerk nog indrukwekkender. Augustus' naam prijkte op de architraaf die het timpaan met Mars geflankeerd door Venus en Fortuna droeg. Het opschrift op de tempel van Mars Ultor ging echter nog verder. De mooi gekapte letters waren immers met vergulde bronzen letters opgevuld. Daardoor waren zij bijzonder opvallend. Dergelijke monumentale opschriften kwamen pas sedert circa 30 v.C. voor, voornamelijk na 17 v.C. Dat jaar vonden de *ludi saeculares* plaats: de spelen ter gelegenheid van het eeuwfeest die een nieuwe tijd inluiden. In *Eeuwdicht* spreekt de dichter Horatius van een *tempus sacrum*, een heilige tijd.⁵⁷ Het was duidelijk niet alleen de bedoeling de nieuwe bouwwerken inscripties te geven. Daarvoor waren de mooi gekapte, gepolijste en geschilderde letters beslist voldoende geweest. Tacitus en Suetonius spreken van *aureae litterae*, van gouden letters⁵⁸ en plaatsen die in een duidelijk propagandistische context. Zij stonden in dienst van de keizerlijke ideologie. Het bewind van Augustus lag aan de grondslag van een algemene welvaart. Het waren gouden letters voor een gouden tijdperk! *Aurea aetas*, *aurea Roma*, *aurea templa* is daarvoor een perfecte samenvatting: een gouden tijdperk, een gouden Rome, gouden tempels! Vergilius⁵⁹ ten slotte drukte het als volgt uit:

*En hier, hier is de held waarvan de komst u
zo dikwijls werd voorspeld, Augustus Caesar,
pleegzoon van de vergoddelijkte Caesar.
Hij doet de gouden eeuwen wederkeren
in Latium, het land dat door Saturnus
werd geregeerd in lang verleden tijden.*

De alomtegenwoordigheid van Augustus

Na de slag bij Actium in 31 v.C. en de inname van Alexandria in het daaropvolgende jaar wachtten uitzonderlijke eerbetuigingen voor de overwinnaar. Een tijdperk van onzekerheid werd afgesloten. De macht lag in de handen van één man: Octavianus, de latere keizer Augustus. Verheerlijking en zelfverheerlijking gingen hand in hand. Zowel via de architectuur als via de beeldhouwkunst werd Augustus geëerd zoals nooit een Romein voor hem. Cassius Dio⁶⁰ verhaalt onder meer hoe M. Vipsanius Agrippa Rome verfraaide en het Pantheon voltooidde. Agrippa wilde volgens de historicus daarin een standbeeld van Augustus plaatsen en bovendien het gebouw naar de *princeps* noemen. Augustus wilde echter geen van beide eerbetuigingen aanvaarden. Maar ondertussen namen de senaat en het volk van Rome hem op in hun gebeden en hielden zij plengoffers te zijner ere tijdens openbare en private feesten. In Gallië en meer bepaald in Lyon wijdde Drusus de

As met op de keerzijde het altaar ter ere van Roma en Augustus, 7-3 v.C. (Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel)

Ara Romae et Augusti, het altaar ter ere van Rome en Augustus, in. Wij hebben er een zeker beeld van dankzij bronzen munten uit Lyon. In navolging van het altaar van Lyon werd ook in Keulen een altaar aan Rome en Augustus gewijd. Dat is het zogenaamde Ara Ubiorum.⁶¹ Misschien bezaten ook Trier en Metz al tijdens het augusteïsche bewind dergelijke cultusplaatsen. Die altaren werden het middelpunt voor de keizerscultus in de Gallische provincies. De oprichting van het altaar in Keulen stond in directe relatie met de offensieve politiek van Augustus ten aanzien van Germanië. Het doel was het Romeinse Rijk daar uit te breiden tot aan de Elbe. Zoals het altaar van Lyon het religieus-culturele middelpunt was voor Gallië, zo zou het altaar van Keulen dezelfde rol opnemen voor Germanië.

Overall was Augustus aanwezig. De figuur van de *princeps* stond zo garant voor de eenheid van het rijk. Het politieke programma, of beter de ideologie, van keizer Augustus was erg duidelijk vertaald in zowel de aanleg van zijn grafpark op de grens van het Marsveld als van zijn forum met de Marstempel. Uiteraard was dat niet alles. Het Forum Romanum onderging een opmerkelijke verandering. Sedert Augustus' overwinning in Actium was het niet langer louter de ontmoetingsplaats voor het Romeinse volk. Het werd het uitstalraam van de *gens Iulia* en zo een perfect voorbeeld van de wijze waarop de keizer heel de stad inpalmde. De openbare gebouwen en de beeldhouwwerken droegen allemaal opschriften. Zij vermeldden niet enkel zijn naam, maar ook zijn volledige titulatuur. Dat was volledig nieuw. Augustus trad zoals wij zagen in die opschriften als een monarch naar voren. Zij illustreerden duidelijk de onopvallende transformatie van het Romeinse staatsbestel van een republiek tot een monarchie. Vooral de opschriften ter ere van Augustus zelf tonen dat aan. Tijdens de republiek was het ondenkbaar dat

bijvoorbeeld een proconsul in functie een ereopschrift oprichtte voor een consul in functie. Sedert Augustus' bewind was dat niet langer een probleem, in zover het tenminste de keizer betrof. Een heel bijzonder voorbeeld daarvan is de *clipeus virtutis* van Arles. Dat type van schild was erg populair in de hellenistische wereld. Het vermeldde daar doorgaans de kwaliteiten en verwezenlijkingen van de geëerde. Met Augustus veranderde de betekenis van dat schild. Nu de geëerde de heerser was, schonk het schild een definitie van een nobel bestuurder, zoals dat door de senaat werd verwacht, of nog, zoals de heerser zichzelf graag zag. Het schild vermeldde '*virtus, clementia, iustitia, pietas*' – 'dapperheid, genadigheid, rechtvaardigheid, plichtsbesef'. De gouden *clipeus* met de vier deugden was op last van de senaat in de Curia Iulia opgehangen en ongetwijfeld was de kopie van Arles niet het enige exemplaar buiten Rome.

Op het einde van zijn leven was de communicatie van Augustus van die aard dat het leek of de keizer als overwinnaar, vredestichter en beschermer van de voorouderlijke tradities overal aanwezig was. Die alomtegenwoordigheid van Augustus beperkte zich dus niet tot Rome alleen. In de literatuur, de architectuur, de beeldhouwkunst en de inscripties had hij communicatiemediën gevonden waarmee hij zijn aanwezigheid in alle windstreken van het Romeinse Rijk tastbaar maakte. Laat ons dat met een voorbeeld illustreren. Een van de belangrijkste projecten van Augustus was de verdere uitbouw van het onmetelijk Romeinse wegennet. Zo belangrijk als Augustus was voor het Italische wegennet, zo belangrijk was hij ook voor het Gallische wegennet. De verkeerstechnische ontsluiting van het Romeinse Rijk is zonder twijfel een van de belangrijke realisaties van keizer Augustus. Het is bijgevolg niet te verwonderen dat de wegenbouw in de politiek en de propaganda van de keizer een belangrijke plaats innam. Het is evenmin te verwonderen dat mijlpalen een belangrijke rol speelden in de politieke communicatie van de keizer. Augustus heeft zijn eerste miliarium vermoedelijk in 20 v.C. geplaatst toen hij de *cura viarum*, de zorg voor de wegen, op zich nam. In de jaren die volgden, richtte hij een bijzonder groot aantal mijlpalen op: in Italië vanaf 17-16 v.C., in Gallia Narbonensis vanaf 13-12 v.C., in Hispania vanaf 9 v.C. Die mijlpalen moeten tijdens de regering van keizer Augustus de aandacht van de reizigers hebben getrokken. Die waren het immers sinds lang niet meer gewoon langs de wegen nieuwe en bovendien talrijke mijlpalen te zien staan. Maar ook de inhoud van de teksten was bijzonder. De analyse van de inscripties onthult een relatief vast schema. Dat schema, dat wij hoger bespraken, vinden wij mutatis mutandis in de meeste bouwopdrachten terug en had de communicatie van een politieke ideologie tot doel. De keizer was geen republikeins magistraat of een privaat persoon. Hij was een monarch. Wie de heerser in Rome was, werd de reiziger mijl na mijl ingeprent. Die boodschap gaven alle opschriften op mijlpalen mee.

De tussenkomst van Augustus in grootse bouw- en urbanisatieprojecten, zowel rechtstreeks als onrechtstreeks, is ook in vele steden buiten Italië zichtbaar. Zo werden de omwallingen van onder meer Nîmes, Vienne, Arles en Orange, vier vooraanstaande

Maison Carrée te Nîmes (R. Nouwen)

Romeinse steden in de Provence, tijdens de regering van Augustus gebouwd.⁶² Dat is niet toevallig. De muren van Vienne waren met hun 7250 meter de langste van heel Gallië. Het schitterende theater van Orange werd tijdens Augustus' regering gebouwd. Een van de mooiste voorbeelden van de augusteïsche architectuur in Gallië is het zogenaamde Maison Carrée in Nîmes, gebouwd door M. Vipsanius Agrippa. Die trouwe medewerker en vriend van de *princeps* verbleef omstreeks 20 v.C. in Nîmes. Eens maakte deze klassieke Romeinse tempel deel uit van het forum van de Colonia Augusta Nemausus. Tegenover het Maison Carrée, aan het andere einde van het forum, rees vermoedelijk de *curia* op. De fries met een sierslinger van acanthusbladeren stamt mogelijk uit hetzelfde atelier als die van de Ara Pacis. Op de fries van het fronton stond oorspronkelijk een opschrift in monumentale bronzen letters. Dat opschrift eerde niet de Capitolijnse Trias Jupiter, Iuno en Minerva of de oorlogsgod Mars, maar Caius en Lucius Caesar, de adoptiefzonen van Augustus. Zij stierven echter zeer jong, Caius Caesar op 23-jarige leeftijd in Armenië, Lucius Caesar op 18-jarige leeftijd in Spanje. Hun nagedachtenis werd geëerd door het mausoleum van Glanum (Saint-Rémy). De reliëfs op dat dodenmonument, die uit een provinciaal atelier stammen, verwijzen onder meer naar het vroege overlijden

van de beide jongelingen. Helemaal boven in een rond tempeltje staan de beelden van de twee overledenen. Vergelijkbaar met het Maison Carrée in Nîmes is de tempel ter ere van Augustus en Julia in Vienne. Het heiligdom werd op het einde van de eerste eeuw gebouwd en was oorspronkelijk gewijd aan 'Roma en Augustus, de zoon van de goddelijke Caesar'. In 41 n.C. herwijdde keizer Claudius de tempel aan Iupiter Optimus Maximus, samen met het vergoddelijkte keizerlijke echtpaar Augustus en Livia, zijn grootmoeder. Dergelijke bouwactiviteit in de provinciesteden in functie van de keizerscultus toont aan hoe nauw de architecturale projecten ook hier verbonden waren met de nieuwe politieke situatie, of beter de nieuwe wereldorde.

De voorbeelden van de augusteïsche ideologie hebben tot nog toe vooral betrekking op zuidelijk Gallië. Ook in noordelijk Gallië en op de grens met Germanië tref je voorbeelden aan van die imperiale ideologie. Zo wordt vermoed dat er al een Marstempel in het Oppidum Ubiorum (Keulen) werd gebouwd tijdens Augustus' regering.

In 9 v.C. stierf Drusus tijdens zijn expeditie in Germanië in dramatische omstandigheden. Zijn asresten werden bijgezet in het mausoleum van Augustus in Rome. Augustus en Tiberius hielden tijdens de plechtigheden een ontroerende lijkrede. In Mainz richtte het leger kort na de dood van Drusus het zogenaamde Drususmonument op. Gelegen tussen twee legerkampen keek het grafgebouw uit over de monding van de Main in de Rijn. Suetonius⁶³ spreekt van een *tumulus honorarius* en Cassius Dio⁶⁴ van een cenotaaf. Dat monument bleef bewaard als een ruïne van een Romeins graf boven in de citadel van de stad. Suetonius vermeldt verder nog dat de Gallische steden er ieder jaar op een welbepaalde dag in naam van hun gemeenschap offers moesten brengen. Tacitus⁶⁵ vermeldt een altaar dat in 16 n.C. tijdens de Germanenexpedities werd verwoest en door Germanicus opnieuw werd opgebouwd. Bij Cassius Dio is er voorts nog sprake van standbeelden langs de Rijn en een triomfboog. De fundamenten van een triomfboog kwamen in 1986 aan het licht in Mainz op de rechter Rijnsoever.⁶⁶ In Trier, Reims en Sens vonden de archeologen opschriften terug die de herinnering aan de jonggestorven Caius en Lucius Caesar eerden.⁶⁷ De monumenten waarvan die inscripties deel uitmaakten, vinden hun plaats in een reeks van vergelijkbare monumenten die in verscheidene steden van het Romeinse Rijk werden opgezet. Overal in het rijk had de dood van de beide prinsen tot bliken van rouw en jaarlijkse herinneringsplechtigheden geleid. Het is opvallend dat in Reims en Sens de officiële vertegenwoordigers van de Remi en de Senones die monumenten oprichtten. Vermoedelijk was dat ook in Trier het geval. In Bavay kwam een opschrift ter ere van Tiberius aan het licht.⁶⁸ Het dateerde van de periode van 4 tot 14 n.C. en maakte deel uit van een monument dat werd opgericht op het forum van de antieke stad. De dedicant was een Romeins burger van Zuid-Gallische herkomst en bijgevolg geen lid van de plaatselijke gemeenschap.

Ten slotte maakte Augustus op een briljante wijze gebruik van de muntcirculatie om zichzelf en zijn politiek te propageren.⁶⁹ Munten zijn immers bestemd om rond te gaan en

voortdurend van eigenaar te wisselen. Munten verspreiden zich over grote afstanden en bereiken vele mensen. Dat maakt dat zij in de antieke wereld een uitstekend communicatiemiddel waren, zelfs ondanks hun beperkte oppervlakte. Eén voorbeeld maakt dat al duidelijk. De slag bij Actium in 31 v.C. en de overgave van Alexandria het daaropvolgende jaar betekenden het einde van de burgeroorlogen. Munten van 28 v.C. tonen op de voorzijde Augustus getooid met de laurierkrans. Als legende vermelden zij: *'IMP(erator) CAESAR DIVI F(ilius) CO(n)s(ul) VI LIBERTATIS P(opuli) R(omani) VINDEX'*. Vrij vertaald betekent dat: 'Imperator Caesar, zoon van de vergoddelijkte (Caesar), voor de zesde maal consul, redder van de vrijheid van het Romeinse volk.' Op de keerzijde staat een vrouwenfiguur met diadeem. In de rechterhand houdt zij een *kerykeion* of herautenstaf. De legende vermeldt *PAX - VREDE*. Naast Pax figureren op de keerzijde ook vaak Mars Ultor, Victoria, Venus Victrix, allemaal goden die de overwinning in de oorlog symboliseren. Belangrijk is ook de aanwezigheid van de *capricornus* of steenbok. De steenbok als teken uit de dierenriem staat voor de datum van Augustus' verwekking. Tussen de voorpoten houdt hij de *globus*, de wereld. De *capricornus* is zo het symbool van de wereldheerschappij van de keizer.

Augustus was niet enkel overal aanwezig, zijn macht spreidde zich echter ook uit over de hele wereld. Als eerste heerser gebruikte Augustus al de communicatiemiddelen waarover hij kon beschikken, en dat in het hele rijk, om zijn politiek en daarmee ook de nieuwe wereldorde te propageren. Die alomtegenwoordigheid in het hele Romeinse Rijk vormde de basis voor de *pax Augusta* en voor de nieuwe wereldorde.

Het thema van de Gallische en Germaanse provincies in de augusteïsche kunst

Uit het voorgaande blijkt dat de boodschap van de augusteïsche vrede niet eenduidig noch onvoorwaardelijk was. De Gemma Augustea, die van circa 10 n.C. dateert, is daarvan een mooie illustratie. In het bovenste register van die schitterende camee troont Augustus naast Roma. Achter zijn troon staan de personificaties van een vredevolle en gelukkige wereld. In het onderste register zie je hoe Romeinse soldaten een zegemonument oprichten terwijl zij onderworpen barbaren dwingen aan de voet ervan plaats te nemen. De macht van de Romeinse wapens betekende een verzekering van de goddelijke wereldorde. Zowel de architectuur, de beeldende kunsten als de literatuur, die de uitdrukking zijn van het politieke programma van keizer Augustus, tonen aan dat de *pax Augusta* een gewapende vrede was. De *pax Augusta* beperkte zich bovendien niet tot het Romeinse volk. In de propaganda van keizer Augustus strekte zij zich uit over het hele Romeinse Rijk en specifiek ook over de Gallische en Germaanse regio's.⁷⁰

Oorlog was legitiem omdat hij de vrede verzekerde. Vrede was goed, niet alleen voor de overwinnaars, maar ook voor hen die tot 'vrede' waren gebracht.⁷¹

Dat thema vind je terug in een van de beroemdste sculpturen van Augustus, afkomstig uit de villa van Livia bij de Prima Porta in Rome waarnaar het ook wordt genoemd: Augustus van de Prima Porta. Het beeld werd in 1863 gevonden. De keizerlijke portretten die Augustus in militair uniform voorstellen, gaan duidelijk over militaire overheersing. Het Augustusbeeld van de Prima Porta werd gecreëerd tijdens de laatste decennia van de 1ste eeuw v.C. en stond oorspronkelijk in een nis van de villa. Augustus stond op dat ogenblik op het hoogtepunt van zijn macht. De figuur bezit een grote plasticiteit. De compositie berust op de klassieke *doryphoros* van de Griekse beeldhouwer Polykleitos (circa 440 v.C.). Het beeld stelt de keizer in generaalsuniform voor. Hij is blootsvoets en draagt een prachtig versierd borstpantser. De mantel is dwars om het lichaam en de linkerarm gedrapeerd. De linkerhand houdt de scepter vast. De rechterhand is opgeheven. De keizer is klaar voor de plechtige toespraak tot het verzamelde leger. Dat thema, ook de *adlocutio* genoemd, zal in de officiële beeldhouwkunst nog vaker worden herhaald. De directheid van het republikeinse portret is verdwenen. In de expressie van het gelaat ligt de persoonlijkheid van Augustus enigszins versluierd. Het straalt kracht uit, bevat energie, is beheerst en verheven. In zekere zin is dit beeld een ideaal portret. De werkelijke fysionomie en leeftijd van Augustus zijn niet van belang. Naast de rechtervoet zit een kleine Eros op een dolfijn. De boodschap ervan is duidelijk. Augustus is een afstammeling van Venus, de godin die uit de zee werd geboren.

Belangrijk is de decoratie van het pantser, dat herinnert aan fijn metalen drijfwerk en op een opvallende wijze refereert aan het *Eeuwdicht* van Horatius waaruit de kunstenaar verscheidene motieven overnam. Twee treurende vrouwen aan de beide zijden van de centrale scène vertegenwoordigen de overwonnen volkeren. Het zijn de personificatie van Hispania en Gallia. Zij zitten neerslachtig ineengezakt. Centraal overhandigt de koning van de Parthen een legioenstandaard met de adelaar aan een geharnaste figuur. Hij vertegenwoordigt de Romeinse legioenen, misschien zelfs Mars Ultor. Dit tafereel geeft vorm aan de geschiedenis van de teruggave van de Romeinse militaire standaarden door de Parthen in 20 v.C. De ‘overwinning’ op de Parthen, het centrale thema, wordt uitgebeeld als het hoogtepunt van de nieuwe wereldorde.⁷² De taferelen samen loven de herovering van de militaire standaarden van Parthia, Hispania en Gallia. Zij staan in directe relatie tot de volgende passage uit de *Res Gestae*:

*Talrijke militaire veldtekens die door andere bevelhebbers waren verloren, herwon ik in Hispania en Gallia, evenals van de Dalmatii met totale overwinningen op de vijanden. Ik dwong de Parthen mij de wapenbuit en de veldtekens van drie Romeinse legers terug te geven en als smekelingen de vriendschap van het Romeinse volk te vragen. Die veldtekens borg ik verder in het allerheiligste van de tempel van Mars Ultor ter bewaring op.*⁷³

Beneden de centrale scène rust Moeder Aarde (Tellus) achteroverleunend. Haar attribu-

ten zijn dezelfde als die van de godin Pax op de Ara Pacis. Beide godinnen symboliseren de gulden overvloed van de nieuwe tijd. Op dat thema wordt trouwens verder gezinspeeld door de aanwezigheid van Apollo en Diana, die respectievelijk een griffoen en een hinde berijden. Beide goden worden op hun beurt geassocieerd met de astrale goden boven de centrale scène. Boven Apollo ment de god Sol de zonnewagen. De godin Luna, half verborgen achter de gevleugelde figuur die het Ochtendgloren voorstelt, verschijnt boven Diana. Zij draagt een toorts waardoor de beeldhouwer haar karakteriseert als *noctiluca*, zij die licht in de nacht brengt.⁷⁴ Tussen beide goden spreidt de hemelgod Caelus de hemelkap. Die goden symboliseren de eeuwigheid. Samen met Caelus en Tellus benadrukken zij het kosmische karakter van het reliëf.

De twee sfinxen op de epauletten van het harnas zijn de bewakers van die wereld. Dat specifieke historische feit, met name de teruggave van de Romeinse legioenstandaarden, krijgt op die wijze een universele betekenis. De keizer zelf, die dat nieuwe beeld van de overwinning op zijn borstharnas draagt, wordt de vertegenwoordiger van de goddelijke voorzienigheid. Hij belichaamt de harmonie tussen Rome en de goden. Hij vormt zo de garantie voor de nieuwe wereldorde. En Gallia maakte daarvan deel uit.

Het thema van de Gallische en de Germaanse volkeren die tot ‘vrede’ waren gebracht, vind je trouwens ook terug op bekers in Aretijnse sigillata. Op de beker van Puteoli stond onder andere de rouwende personificatie van Germania. Een treurende Germania kom je ook tegen op een beker van Orbetello. Zij refereren aan de expansie van Augustus en specifiek aan de opdracht van Drusus in Gallia en Germania vanaf 13 v.C. Maar niet alleen daarom zijn zij belangrijk. Het mooie roodglanzende Aretijnse aardewerk werd op grote schaal geproduceerd en die bekers tonen daardoor aan hoe dergelijke voorstellingen van treurende etnische personificaties ook in bredere lagen van de bevolking werden verspreid.

Nauw verwant aan de reliëfs van de Ara Pacis zijn de afbeeldingen op de zilveren bekers van Boscoreale, niet zo ver van Pompeï.⁷⁵ Tijdens de uitbarsting van de Vesuvius in 79 n.C. verborg de toenmalige eigenaar ze met andere kostbaarheden in een lege cisterne in de wijnkelder van zijn villa, waar ze in 1895 werden ontdekt. De iconografie van die bekers is erg bijzonder en rijk. De voorstellingen refereren aan gebeurtenissen vóór de zogenaamde verbanning van Tiberius, die zich tussen 6 en 2 v.C. op Rhodos terugtrok. Zij kunnen worden geassocieerd met de glorierijke campagnes van Tiberius en Drusus, die in 9 v.C. voortijdig overleed. Beide broers opereerden onder de auspiciën van Augustus. In 8 v.C. kreeg Tiberius daarom een triomftocht toegekend en die werd gevierd in 7 v.C. De bekers zijn ongetwijfeld kopieën van een publiek monument. Dat wil zeggen dat de taferelen teruggaan op monumentale reliëfs die werden gemaakt in opdracht van of voor Augustus en zijn erfgenamen, en die mogelijk een monument sierden zoals bijvoorbeeld de cenotaaf van de Iulii in Glanum, Saint-Rémy. Zij verbeelden de politieke en

De bekers van Boscoreale: Augustus, Drusus en de Gallische edelen (Joe Geranio)

historische gebeurtenissen die de oorspronkelijke eigenaar en zijn kennissenkring kenden en moesten tijdens de feestmaaltijd het gesprek daarover stimuleren. Daardoor zijn zij belangrijke historische bronnen met betrekking tot de politieke praktijk tijdens het augusteïsche bewind. Iedere beker kan worden gelezen als een historisch verhaal waarin Augustus, Tiberius en Drusus een hoofdrol spelen. En hoewel beide bekers afzonderlijk kunnen worden gelezen, vormen zij een eenheid.

De eerste beker stelt op de eerste zijde de wereldheerschappij van Augustus voor. De keizer is vergezeld van Amor, Venus, Victoria en Mars. Mars leidt de personificaties van de provincies Gallia, Hispania, Africa en Asia naar de keizer.⁷⁶ Zij worden voorgesteld als volkeren die deel uitmaken van het Romeinse Rijk, niet als gevangenen die pas verslagen zijn. Zijde twee stelt Augustus en Drusus voor. Gallische edelen plaatsen hun zonen onder de bescherming van de keizer. De kinderen worden zorgeloos en vrolijk voorgesteld. En hoewel zij in zekere zin een waarde als gijzelaar hadden, is er toch een fundamenteel verschil met een echte gijzelaar, in het Latijn aangeduid met de term *'obses'*. Hun vaders worden niet als verslagen barbaren afgebeeld. Zowel Drusus als Augustus stelt zich welwillend op. Augustus is trouwens afgebeeld als een magistraat, niet als een bevelvoerend militair. In feite werden de kinderen verwelkomd in het keizerlijke huis. Zij verbleven er tot zij volwassen waren en terug naar huis keerden, waar zij de zorg droegen voor de goede relaties met Rome en het keizerlijk huis. In feite gaat het hier om de ideologie van een benevolent imperialisme. In Suetonius⁷⁷ vinden wij een verwijzing naar die praktijk die kaderde in de augusteïsche politiek ten aanzien van bevriende vorsten:

Koningen die bondgenoten van Rome waren, trachtte hij ook met wederzijdse vriend-

schapsbanden onderling te binden, waarbij hij steeds klaarstond om toenadering te bewerken, om te verzoenen en om die vriendschap te begunstigen. Hij had voor hen allen niet minder aandacht, dan wanneer ze werkelijk deel hadden uitgemaakt van het Romeinse Rijk. Hij ging daarin zo ver dat hij een voogd aanstelde voor degenen die nog te jong waren of een weinig sterk karakter bezaten, totdat ze werkelijk volwassen geworden waren of een meer standvastig karakter gekregen hadden. Meerdere prinses liet hij onderrichten en opvoeden samen met zijn eigen kinderen.

De referenties aan Gallië domineren deze beker. Zij kunnen dan ook in verband worden gebracht met de terugkeer van Augustus uit Spanje en Gallië in 13 v.C., het jaar ook waarin de bouw van de Ara Pacis startte, en met Drusus' opdracht in Gallië. Misschien gaat het specifiek om Gallia Comata, waar het altaar ter ere van Roma en Augustus werd opgericht en vanwaar Drusus zijn Germaanse campagnes lanceerde. Twee denarii van Augustus, die in 8-7 v.C. in Lyon werden geslagen, zijn erg nauw verwant aan het voorgaande thema. Zij stellen op de keerzijde een Gallische hoofdman voor die zijn zoon aan Augustus aanreikt.⁷⁸ De jongens worden ook hier niet als gijzelaars aan de Romeinen overgeleverd, maar onder de bescherming van de *princeps* geplaatst. Die twee voorstellingen zijn uniek en staan bovendien in directe relatie tot een van de voorstellingen op de zilveren bekers. De sfeer van het tafereel is gelijkaardig aan die op de bekers van Boscoreale. Chronologisch volgen zij dadelijk op de bouw van de Ara Pacis (13-9 n.C.). Dat is geen toeval. Zoals de Ara Pacis in de politieke communicatie bestemd was voor de senaat en het volk van Rome, zo waren de munten bestemd voor de Romeinse legers en de inwoners van Gallië en de Rijnregio. De munten waren specifiek bestemd voor de soldaten die in de legers van Drusus en Tiberius dienden. Maar ook voor de Galliërs hielden zij een boodschap in. Hun elite werd er afgebeeld terwijl zij hun kinderen onder de bescherming van Augustus stelden.

Dat was echter niet alles. De tweede beker toont op de eerste zijde de Nuncupatio Votorum van Tiberius op het Capitool. Dat was een bijzondere religieuze plechtigheid bij het afreizen van een hoge magistraat. Op de keerzijde wordt de triomftocht van Tiberius uitgebeeld na zijn Germaanse campagnes. Die vonden plaats in 8 v.C. en waren gericht tegen de Germanen tussen Rijn en Elbe.⁷⁹ De stoet trekt over de Via Sacra in de richting van het Capitool, waar een stier aan Iupiter Optimus Maximus zal worden geofferd en Tiberius wordt dan al naar voren geschoven als de toekomstige troonopvolger.⁸⁰ Een Gallisch 'officier' die een torques draagt, neemt aan de triomfocht deel. Hij staat tussen de officieren die de triomfwagen van Tiberius volgen. Hij was een bevelvoerder van Gallische of Germaanse hulpstroepen die aan de campagnes van Tiberius deelnamen. Onmiddellijk doet dat denken aan dat mooie beeld van de krijger van Vachères. Wij hebben hier te maken met inheemse bondgenoten die een belangrijke rol speelden in de uitbreiding van het Romeinse imperium. Misschien mogen wij in dit verband wel ver-

wijzen naar de Batavi, de Tungri of de Nervii, die reeds vroeg al dan niet georganiseerde hulptroepen ter beschikking stelden.⁸¹

Die beelden illustreren niet alleen de bijdrage van de Gallische provincies aan de uitbreiding van de Romeinse macht. Zij zijn daarnaast een mooie illustratie van de augusteïsche ideologie en de wijze waarop die werd gebracht. Ook monumenten en inscripties in de provincies dragen die politieke boodschap van keizer Augustus uit. Voorbeelden daarvan zijn de krijgsgevangenen Germanen op de boog van Glanum en Armenia en Germania op de boog van Carpentras. De boog van Glanum (circa 20-10 v.C.) toont een Galliër in geromaniseerde kledij die een geketende Germaan wegvoert. Op het tegengestelde paneel houdt de personificatie van Gallia Triumphans toezicht op een tweede gevangene. De boodschap vertaalt hier duidelijk de idee van de Gallische ondersteuning van het Romeinse imperialisme en was zowel voor een Gallisch als voor een Romeins publiek bestemd. De expansie van de Romeinen in Germania was afhankelijk van de loyaliteit van de Galliërs als betrouwbare belastingbetalers en leveranciers van soldaten.

Het is duidelijk dat de communicatie en de propaganda van de augusteïsche politiek en ideologie via de verschillende kanalen centraal werden gedirigeerd en gesynchroniseerd. Zij beperkten zich niet tot het grondgebied Rome, maar kenden een ruime geografische verspreiding. Ten slotte richtten zij zich tot de verschillende geledingen van de bevolking. Het toont aan hoeveel belang de *princeps* hechtte aan de ontwikkeling van Gallië als Romeinse provincie, maar ook aan zijn plannen voor de expansie van het Romeinse Rijk over de Rijn grenzen.

HOOFDSTUK 3

Keizer Augustus en de traditie van het Romeinse imperialisme

In zijn biografie over Augustus beschrijft Suetonius hoe een adelaar onverhoeds een stuk brood uit zijn hand rukte tijdens zijn ontbijt. De vogel steeg hoog in de lucht en zweefde vervolgens langzaam naar beneden. Ten slotte gaf hij het stuk brood aan Augustus terug.¹ Even later beschrijft de historicus hoe een adelaar Augustus' dood (*mors Augusti*) voorspelt door neer te strijken op de eerste letter van de naam 'Marcus Agrippa' in een inscriptie op een tempel.²

De adelaar gold in de antieke wereld als de voornaamste vogel en werd bijzonder geacht. Als vogel van Iuppiter was hij onder meer de bode van de krijgsoverwinning. De adelaar met de geopende vleugels en de bliksem in de klauwen werd sedert de legerhervormingen van Marius (156-86 v.C.) het enige veldteken en heilige symbool van het legioen. Weinige jaren daarvoor schreef de Griekse historicus Polybius (circa 200-120 v.C.) vanuit een Grieks-hellenistisch perspectief dat nagenoeg de hele oecumene onder de heerschappij van Rome was gekomen.³ Daarmee gaf hij gestalte aan de specifieke idee van de Romeinse wereldheerschappij. M. Tullius Cicero (106-43 v.C.) plaatste op het einde van zijn leven in de *Philippica* die idee in het licht van een goddelijk plan.⁴ De opvatting van de Romeinse wereldheerschappij was expansionistisch. Augustus zette tijdens zijn bewind (31 v.C.-14 n.C.) de traditie van de grote oorlogen verder. Slechts weinigen voegden zoveel grondgebied aan het Romeinse Rijk toe als de eerste *princeps*. In 27 v.C. werden in Asia Minor munten ter ere van Augustus geslagen. Op de keerzijde houdt de adelaar de *corona civica* in de klauwen. Dat beeld werd uiteraard in Rome gecreëerd, waar het voor de eerste maal verschijnt op een schitterende camee uit het Kunsthistorisches Museum van Wenen, gedateerd na 27 v.C. De adelaar, vogel van de oppergod Iuppiter, slaat zijn vleugels uit.

Romeinse waarden en de traditie van het imperialisme

De Romeinen waren voorbestemd om over de wereld te heersen. Dat superioriteitsgevoel was hun absoluut niet vreemd. In de Romeinse literatuur vind je trouwens vaker bedenkingen terug over de Romeinse overheersing van de wereld, zelfs in geschriften waarin je het niet zou verwachten. Wat heeft bijvoorbeeld architectuur met wereldheerschappij te maken? Vitruvius, die een handboek over bouwkunde samenstelde, slaagde er in ieder geval in om de beide onderwerpen te combineren:

De volken in Italië zijn in beide opzichten het evenwichtigst bedeed, zowel in lichaamsbouw als in geestkracht, in overeenstemming met hun dapperheid. Zoals de planeet Jupiter zijn baan midden tussen de gloeiend hete Mars en de ijskoude Saturnus volgt en daardoor een matige temperatuur heeft, zo ligt Italië precies tussen het Noorden en het Zuiden en heeft door een combinatie van wat bij beide uitersten hoort evenwichtige en

*onovertroffen loffelijke eigenschappen. Daardoor breekt het met zijn plannen de onverschrokkenheid van de barbaren en met de kracht van zijn armen de denkkraft van de zuidelijke volkeren. Zo heeft de goddelijke geest de burgers van het Romeinse volk een plaats gegeven in een uitmuntende, evenwichtige landstreek, om zich de heerschappij over de wereld toe te eigenen.*⁵

Aanvankelijk was Rome een kleine stadstaat, volgens de overlevering gesticht op de Palatijn, een van de zeven heuvels. Onder leiding van de consuls groeide zij uit tot een grootmacht in de toenmalige mediterrane wereld. De eerste fase daarvan stond volledig in het teken van de verovering van Italië. Met de Italische overwonnenen sloot Rome verdragen af waarbij de politiek van 'verdeel en heers' een wezenlijke rol speelde. Pyrrhus van Epirus kon de opmars van Rome in het begin van de 3de eeuw v.C. nog even stuiten. Maar zijn zwaar bevochten overwinningen tussen 281 en 275 v.C. kon hij niet verzilveren. Omstreeks 272 v.C. was het schiereiland één gemaakt. Nu begon de expansie buiten Italië, en Carthago, kort voordien nog een bondgenoot in de oorlog tegen Pyrrhus, was het eerste slachtoffer. De Romeinen waren bevreesd voor de Carthaagse dreiging op Sicilië. Tussen 265 en 146 v.C. voerden zij drie oorlogen met de Afrikaanse handelsstad. Die Punische oorlogen leidden tot de totale verwoesting van Carthago. Het militaire genie van Hannibal, die na een verschrikkelijke overtocht over de Alpen de Romeinen in Italië zelf bedreigde, kon dat niet verhinderen. Door de overwinning op de zeemogendheid Carthago in 146 v.C. werd Rome een wereldmacht. Het grondgebied van Carthago werd de nieuwe Romeinse provincie Africa.

De Griek Polybius was de eerste geschiedschrijver die openlijk sprak over de imperialistische ambities van de Romeinen. In de officiële oorlogsverklaringen benadrukten de Romeinen weliswaar het defensieve en gerechtvaardigde karakter van hun oorlogen. Maar na de inname van Agrigentum tijdens de Eerste Punische Oorlog (264-241 v.C.) werden zij gedreven door hun verlangen naar de wereldheerschappij:

*Toen het bericht van de inname van Agrigentum de senaat in Rome bereikte, waren de senatoren opgetogen. Hun zelfvertrouwen werd er zo door versterkt dat zij hun oorspronkelijke ideeën lieten varen en niet langer tevreden waren met het feit dat ze de Mamertijnen hadden gered en profijt hadden getrokken van de oorlog op zichzelf. Zij hoopten nu de Carthagers volledig van Sicilië te kunnen verdrijven; als dat lukte zou hun macht zich aanzienlijk uitbreiden. Met zulke gedachten en met plannen in die richting waren zij bezig.*⁶

Niet alleen de Punische oorlogen leidden tot gevoelige gebieds- en machtsuitbreiding van Rome. Na de annexatie van de Powlakte en Spanje volgden de oorlogen in de hellenistische wereld. De aanleiding daarvoor was de inmenging van Philippus V van Macedonië

Augustus van de Prima Porta (R.Nouwen)

in de Tweede Punische Oorlog (218-201 v.C.). Tijdens de Derde Macedonische Oorlog (171-168 v.C.) maakten de Romeinen er niet langer een geheim van dat zij de absolute hegemonie nastreefden. De standpunten die zij in hun buitenlandse politiek innamen, verhardden aanmerkelijk. Het werd geleidelijk duidelijk hoe de Romeinen hun ambitie om de mediterrane wereld te overheersen omzetten in macht en invloed en hoe zij hun belangrijkste mededingers een voor een uitschakelden.

De overwinningen op onder meer Carthago en Macedonië brachten een opmerkelijke mentaliteitswijziging teweeg in de Romeinse geesten. Zij waren de onbetwiste leiders geworden van de wereld rond de Middellandse Zee en hoefden niemand meer te vrezen. Dat had tot gevolg dat vooral de eigen politieke en economische belangen de drijfveren van de Romeinse buitenlandse politiek werden. De idee van een gerechtvaardigde oorlog werd naar de achtergrond verdrongen. Maar de overwonnen volkeren ervoeren de Romeinse expansie zonder twijfel als erg onrechtvaardig. Mithridates VI Eupator, de koning van de Klein-Aziatische staat Pontus, verwoordde dat in een brief als volgt:

Besefje niet dat de Romeinen met hun wapens naar het oosten zijn gegaan alleen omdat de Oceaan hun westwaartse uitbreiding in de weg heeft gestaan? Realiseer je je niet dat ze vanaf het begin alles door diefstal in bezit hebben gekregen: huizen, vrouwen, landen en hun rijk? Ooit waren ze zuervers zonder thuisland, zonder ouders, een plaag voor de hele wereld, zonder menselijke of goddelijke wetten. Niets weerhoudt ze ervan hun vrienden en bondgenoten, of die in hun nabijheid wonen of veraf, of ze zwak zijn of sterk, te overwinnen en te vernietigen. Laat ze niet denken dat iedere regering die hun niet ten dienste staat, zeker een monarchie, hun vijand is... De Romeinen hebben de wapens opgenomen tegen iedereen, en de scherpste wapens op plekken waar de overwinning de meeste buit oplevert. Door hun onbeschaamdheid, door bedrog en door de ene oorlog na de andere te voeren zijn ze zo sterk geworden.⁷

Die brief werd door Sallustius (86-35 v.C.) opgetekend. Of Mithridates dat document werkelijk zelf schreef, is hier minder relevant. Voor Sallustius, die geregeld kritiek leverde op de ontaarde zeden en gewoonten van de Romeinen, illustreerde de brief immers de onrechtvaardigheid waartoe arrogantie, hebzucht en respectloosheid leidden.⁸ Was dat voor Rome zo, dan was dat zeker voor individuele politici zo. Staatsbelang legde het steeds vaker af tegen persoonlijk belang. De politici waren eropuit om via een succesrijke en roemrijke militaire campagne onbegrensde macht en onmetelijke rijkdom te verwerven. Dat verklaart de traditie van de meedogenloze competitie tussen de vooraanstaande politici in Rome. Zij waren niet alleen politici maar ook militairen. Militaire successen waren dan ook een substantieel onderdeel van de politieke loopbaan. Voor wie het consulaat wilde verwerven in de beste republikeinse traditie, verschaft de krijgsoerf meer aanzien dan de faam van een pleiter, zo stelde Cicero in zijn pleitrede voor L. Murena.⁹ Er was meer eer te

behalen met het uitbreiden van de landsgrenzen dan met het afbakenen van de akkergrenzen. De strijd tussen Marius en Sulla maakte duidelijk welke enorme politieke macht een succesvol bevelvoerder kon verwerven. Die burgeroorlog liet nog een andere ontwikkeling zien. Romeinse legers voerden niet alleen meer in opdracht van de senaat oorlogen in den vreemde. Zij verdedigden ook de politieke en de militaire belangen van hun bevelvoerder. De toonaangevende politici hadden dat snel begrepen en de carrières van Pompeius en Caesar zijn schitterende voorbeelden van die ontwikkeling. Eerst leidden zij hun legioenen tegen de vijanden van Rome ten strijde en verwierven zo aanzien en rijkdom. De Gallische oorlogen voerden Caesar tot de absolute macht. De Romeinse senaat eerde hem verscheidene malen met meerdaagse dankfeesten. Daarna namen Pompeius en Caesar de wapens tegen elkaar op. De burgeroorlogen die volgden, betekenden het einde van de republiek. Nadat Caesar in 48 v.C. Pompeius had verslagen en hij voor tien jaar tot dictator was benoemd, was zijn positie in Rome onaantastbaar geworden. De vijf triomftochten die hij vervolgens hield in een tijdspanne van nauwelijks een maand waren schitterend en lieten de Romeinse bevolking genieten van de veroveringen die hij had behaald.¹⁰

Voor velen is Augustus een vredesvorst, een heerser voor wie het behoud van de vrede belangrijker was dan krijgsgroem en veroveringsoorlogen, die zo kenmerkend waren voor de republikeinse periode. Dat beeld werd voor een groot deel bepaald door een uitgekende augusteïsche communicatie en bevestigd door historici.¹¹ Met de regering van keizer Augustus zette de traditie van veroveringsoorlogen zich echter voort. Na de zelfmoord van Cleopatra, die zich na de tragische dood van Antonius niet langer beschermd wist en er niet in slaagde Octavianus/Augustus voor zich te winnen, werd Egypte bij het Romeinse Rijk ingelijfd. Dat was de eerste verovering van de nieuwe sterke man van Rome. Militaire successen verhoogden het prestige van de keizer. De Romeinen waren er van oudsher trouwens allerm minst voor beschaamd om met hun successen uit te pakken. Ook Augustus toonde op dat vlak niet de minste terughoudendheid. Hij droeg de titel van *imperator*, die traditioneel aan de zegevierende generaal werd toegekend, als eerste naam. Hij was trots op zijn triomftochten waarmee de senaat hem onderscheidde. In zijn politieke testament beschreef hij uitvoerig zijn buitenlandse politiek, de gebieden die hij veroverde en de volkeren die hij onderwierp. De volledige titel ervan luidde in vertaling vermoedelijk: *‘De daden van de goddelijke Augustus waardoor hij de wereld aan het gezag van het Romeinse volk heeft onderworpen en de uitgaven die hij voor de staat en het Romeinse volk heeft gemaakt.’* De mededeling van de keizer dat hij de tempel van Ianus als teken van vrede voor de derde maal sloot, is erg bedriegelijk. De betrokken tekst in de *Res Gestae* voegt er immers aan toe dat dat gebeurde ‘op het ogenblik dat in het hele rijk van het Romeinse volk te land en ter zee de vrede door overwinningen was verworven’. *Pax*, vrede, moet hier worden gezien vanuit Romeins perspectief, dat wil zeggen na een Romeinse verovering. De openingszin van deel drie ten slotte, waarin hij zijn buitenlandse politiek behandelde, laat evenmin veel ruimte:

*Ik breidde het grondgebied uit van al de provincies van het Romeinse volk, waaraan volkeren grensden die onze heerschappij niet aanvaardden.*¹²

Daarna volgt een opsomming van al zijn militaire en diplomatieke successen. De lijst bevat in totaal 55 geografische namen. Het zijn niet de woorden van een staatsman die enkel een defensieve politiek ten aanzien van zijn burens had gevoerd. Zijn politieke testament was gegraveerd op schitterende monumentale bronzen platen die voor iedereen zichtbaar waren geplaatst vóór de ingang van zijn mausoleum. Kopieën werden in heel het rijk verspreid. Dat was de wijze waarop Augustus hoopte dat hij in de herinnering van de Romeinen zou voortleven: een groot veroveraar en een succesvol generaal. Een vergelijkbare opsomming van de buitenlandse oorlogen vinden wij bijvoorbeeld ook terug in de Augustusbiografie van Suetonius, die daaraan nog de triomftochten toevoegde.¹³ Suetonius had als hoofd van de keizerlijke kanselarij, de *magister ab epistulis*, tijdens de regering van Hadrianus vrije toegang tot de archieven waar onder meer de *Res Gestae*, die Augustus ter bewaring aan de vestaalse maagden had gegeven, werden bewaard. De auteur benadrukte bovendien de dapperheid en de gematigdheid van de *princeps*. Over het principe van veroveringsoorlogen schreef hij geen onvertogen woord. Augustus plaatste zich, zoals wij al zagen, met zijn *Res Gestae* in zekere zin in de traditie van de *elogia*. Dat zijn retrospectieven die de loopbaan en daden van beroemde mannen uit de geschiedenis verhalen. Een vast onderdeel van dergelijke *elogia* is een uitvoerig overzicht van de daden van de betrokken politicus en traditioneel wordt daarbij ruime aandacht geschonken aan zijn militaire veroveringen. De opschriften op de sokkels van de marmeren sculpturen die op het forum van Augustus stonden, somden heldendaden van de beroemde mannen op.¹⁴ In het centrum van het forum van Augustus stond het beeld van Augustus die triomferend en gekranst door Victoria een vierspan ment.¹⁵ Het forum van Augustus verwees ook op een andere wijze naar de buitenlandse expedities van Augustus. De kariatiden die boven de portieken figureerden, symboliseerden de volkeren die Augustus onderwierp. Ieder gecultiveerd Romein dacht wellicht onwillekeurig aan de beroemde voorspelling van Anchises, die zijn zoon Aeneas als volgt toesprak:

*Maar gij, Romein, bedenk dat gij de volken onder uw hoge heerschappij moet dwingen.*¹⁶

De militaire verwezenlijkingen van Augustus waren immers prominent aanwezig in de literatuur die werd geschreven tijdens zijn regering. Ook een historicus als Livius (59 v.C.-17 n.C.) vertolkt die gedachte op erg directe wijze wanneer hij Romulus het volgende laat verwoorden:

Trophée des Alpes, La Turbie (Gugerel)

*Het is de wil van de hemelingen dat mijn Rome de hoofdstad van de wereld zal zijn. Laat ze de krijgskunde beoefenen; laat hun weten en aan het nageslacht doorgeven dat géén macht van mensen in staat is Romeinse wapens te weerstaan.*¹⁷

Vergilius en Horatius zagen in Augustus een heerser die was voorbestemd om het *Imperium Romanum* over de hele wereld uit te breiden.¹⁸ In 7 of 6 v.C. werd in La Turbie bij Monaco de zogenaamde Trophée des Alpes of Tour d'Auguste gebouwd. Daarop stond een belangrijk opschrift dat uit 150 brokstukjes kon worden gereconstrueerd. Bij Plinius vinden wij dezelfde tekst terug, zij het met kleine verschillen. Dat opschrift wijdt de trofee aan keizer Augustus 'omdat onder zijn leiding en auspiciën alle Alpenvolkeren, reikend van de Adriatische tot de Tyrreense Zee, aan het gezag van het Romeinse volk zijn onderworpen'. Daarna volgt een lijst van 46 stammen.¹⁹ Het thema van militaire overwinningen was zo algemeen aanwezig in de augusteïsche cultuur dat het onmogelijk is binnen een kort bestek een correct beeld te schetsen. Voor de Romeinen waren veroveringen ongetwijfeld achtenswaardig.

Een verklaring voor het belang van militaire successen voor een politieke loopbaan ligt ongetwijfeld ook in de plundering van de overwonnen steden en volkeren. De eerste en best herkenbare economische opbrengst van oorlogen lag immers in plunderen, in het bijzonder van goud, zilver en slaven. Dat was niet alleen zo voor de zegevierende bevelvoerders, maar ook voor de gewone soldaten die in de zege deelden. Daaruit betrok de generaal als Romeins politicus tijdens de republiek prestige en aanzien. Caesar is daarvan een goed voorbeeld. De Gallische oorlogen hadden hem ontzaglijk rijk gemaakt. Caesar

had niet enkel zijn schulden in Rome afbetaald, hij had inmiddels ook ongehoord veel geld uitgegeven. Met de opbrengst van de oorlogsbuit was hij bijvoorbeeld in het centrum van Rome met de aanleg van een groot forum gestart. Dat werd afgesloten door de tempel van Venus Genetrix, de stammoeder van de *gens Iulia*. Als politieke propaganda kon dat tellen! De aankoop van het terrein aan de voet van het Capitool alleen, waarvoor aanzienlijke onteigeningen noodzakelijk waren, kostte al meer dan een miljoen goudstukken. De soldij van zijn soldaten verdubbelde hij en indien de opslagplaatsen vol lagen, liet hij zonder enige beperking graan uitdelen. Na het consulaat van M. Claudius Marcellus in 51 v.C. gebruikte hij de schatten die hij in Gallië had vergaard om allen die zich in de politiek bewogen, te beïnvloeden.²⁰ Hij had zo de invloedrijkste mannen in Rome omgekocht en zijn gunstelingen en aanhangers overladen met geschenken. Daardoor wist hij zijn politieke positie te consolideren en zijn invloed voortdurend te vergroten. De Gallische oorlogen hadden ook zijn legaten en stafofficieren zoals Q. Cicero en C. Trebatius, de beschermeling van M. Cicero²¹, ontzaglijk rijk gemaakt. Caesar had immers geduld dat zij voor zichzelf omvangrijke schatten hadden verzameld. Is het verwonderlijk dat dat ook in Rome niet zonder ernstige gevolgen bleef? Toen Caesar Gallië verliet, was de goudprijs in Italië met circa een vierde gezakt. Gallië was ondertussen compleet leeggeroofd. Voor de keizers was dat niet fundamenteel anders.²² Zij toonden zich trots op hun veroveringen en op de buit die ermee gepaard ging. Dat illustreert dat plundering niet alleen gericht was op de vernedering van de vijand, maar ook op het prestige dat eraan werd ontleend. Augustus was in dat opzicht perfect vergelijkbaar met Caesar. Uit de *Res Gestae* blijkt dat hij erg gul was voor de Romeinse bevolking.²³ Liefst tweemaal vermeldde hij in dat kader dat hij daarvoor de opbrengsten van de oorlogsbuit aansprak. In 29 v.C. deelde hij aan de Romeinse plebs dankzij de verovering van Egypte en de inbeslagname van het patrimonium van Cleopatra vierhonderd sestertiën per persoon uit. Datzelfde jaar schonk hij ook duizend sestertiën per persoon aan zijn veteranen in de kolonies. Ook het forum van Augustus en de tempel ter ere van Mars Ultor bouwde hij met middelen *ex manibiis*, uit de opbrengst van de oorlogsbuit. Augustus schreef het uitdrukkelijk in zijn *Res Gestae*.²⁴ Dat stond vermoedelijk ook in het monumentale opschrift van prachtig gekapte letters op de architraaf.²⁵ Een grote oorlogsbuit leidde tot grote macht. Zoveel is duidelijk.

Er is echter nog een laatste facet van het Romeinse imperialisme dat weliswaar het individuele overstijgt, maar dat hier toch enige toelichting vraagt. Het heeft te maken met het imago van Rome. Militaire successen leidden niet alleen tot politiek aanzien en welvaart voor de individuele politicus, maar ook tot eer en waardigheid voor Rome. Door oorlog en overwinning leverde Rome het bewijs van haar superioriteit ten overstaan van de barbaarse volkeren aan haar grenzen. In de relaties met andere volkeren was er geen plaats voor zwakheid of mededogen. De Romeinen geloofden dat hun strategie slechts dan efficiënt was als de vijand van angst was vervuld. Zij veronderstelden dat zij hun

beloften enkel nakwamen uit vrees voor de Romeinse wapens. Dat betekent dat vrede slechts kon worden bereikt door militaire actie. Die idee kende in de tijd van Augustus al een hele traditie. De Griek Polybius, die in het midden van de 2de eeuw v.C. een 'wereldgeschiedenis' samenstelde, beschreef in het tiende boek hoe Scipio Africanus in 209 v.C. Nieuw-Carthago op de Spaanse kust veroverde. Toen de Romeinse bevelhebber van oordeel was dat voldoende troepen in de stad aanwezig waren, gaf hij naar Romeinse gewoonte de opdracht iedereen die zij tegenkwamen te doden en niemand te sparen. Het moet een afschrikwekkend gezicht van verminkte lichamen zijn geweest. 'Het lijkt mij dat zij dat doen om vrees op te wekken', zo schreef Polybius.²⁶ Dat is niet het enige voorbeeld dat de antieke historiografie overleverde. In zijn verslag over de Gallische oorlog gaf Caesar een vergelijkbare verantwoording voor zijn eerste expeditie in Germanië over de Rijn.²⁷ Letterlijk schreef hij het volgende:

Op het moment dat Caesar dat hoorde, had hij alle doelen gerealiseerd waarvoor hij had besloten zijn leger over te zetten: intimidatie van de Germanen, bestraffing van de Sugambri en bevrijding van de Ubii. Na een verblijf van in totaal achttien dagen op de rechteroever van de Rijn waren de resultaten roemvol en nuttig genoeg, naar zijn oordeel.

Intimidatie, bestraffing, roem en nut zijn de kernbegrippen in het betoog van Caesar. Wij zien hier een belangrijk facet van de Romeinse psychologie die het imperialisme van Rome voedde. In de visie van de Romeinen leidde agressie tot vrees en inschikkelijkheid bij de overwonnen volkeren. Tijdens het laatste jaar van de Gallische oorlogen werd Caesar overal geconfronteerd met opstanden. Daarom paste hij bij Uxellodunum in Zuid-Frankrijk een vergelijkbare tactiek toe zoals Scipio Africanus zowat 150 jaar eerder had gedaan. Uxellodunum was tegen de Romeinen in opstand gekomen en bood hardnekkig weerstand. Die hardnekkigheid moest streng worden bestraft. Door de watertoevoer af te snijden dwong Caesar in korte tijd het belegerde Uxellodunum tot overgave. Het kostte de Romeinen veel inspanningen en talrijke doden en gewonden, maar ook de belegerden leden zware verliezen. Nu liet Caesar zien tot welke wreedheid hij in staat was. Hij liet de overwonnenen weliswaar niet vermoorden. Om een streng voorbeeld te stellen en zo iedereen die in opstand wilde komen af te schrikken, liet hij bij allen die de wapens hadden opgenomen de handen afhakken. Hij liet ze leven opdat zij aldus verminkt aan heel Gallië de straf voor hun opstand zouden tonen.²⁸ Ook in de *Res Gestae* van Augustus vindt de aandachtige lezer echo's van dergelijke militaire optie terug. Onder meer vermeldde de *princeps* hoe hij de Parthen had gedwongen de buit en de veldtekens van drie Romeinse legers terug te geven en als smekelingen de vriendschap van Rome te vragen. Die veldtekens liet hij onderbrengen in de allerheiligste ruimte van de tempel van Mars Ultor, de wrekende oorlogsgod.²⁹ Als symbool kan dat tellen. Die politiek van terreur en

afschrikking was geen uitvinding van Caesar of Augustus en hun raadgevers. Zij lag in de traditie. Zij was de Romeinse wijze van overheersing. In die context speelt de ontvangst van verre gezantschappen een belangrijke rol in de internationale diplomatie. Zij zijn immers het bewijs van de absolute superioriteit van Rome. Het is dus niet verwonderlijk dat Augustus in zijn *Res Gestae* uitvoerig over dergelijke gezantschappen, die uit de verste landen naar Rome kwamen, uitweidde:

[31] Vaak werden uit Indië gezantschappen van koningen naar mij gezonden. Nooit waren zij vóór die tijd bij een Romeins leider gezien. De Bastarnae en de Scythen en de koningen van de Sarmaten die aan deze en de andere zijde van de Tanais wonen, en de koning van de Albanii en de Hiberii en de Meden zonden gezanten en streefden onze vriendschap na.

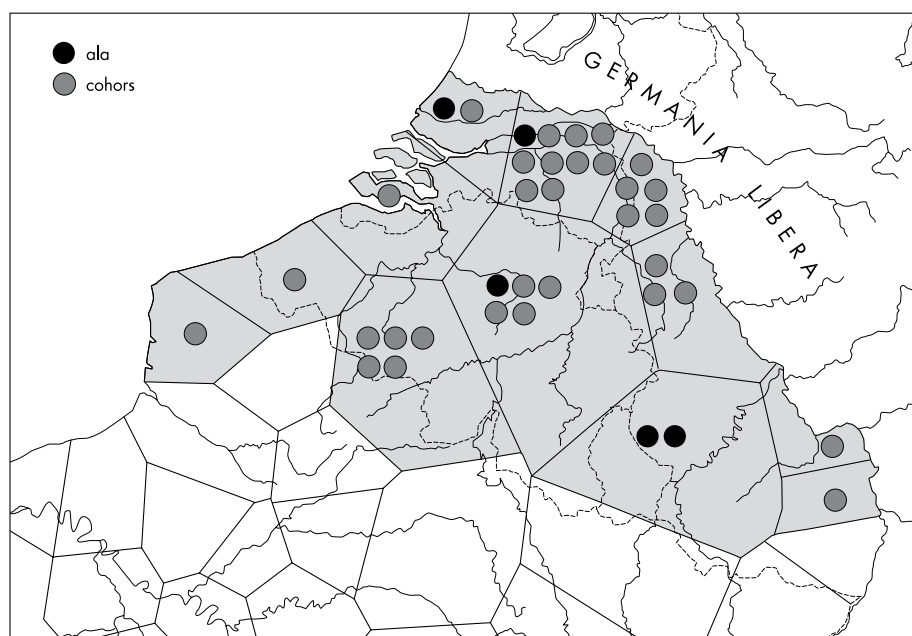
[32] De koning der Parthen, Tiridates, en daarna Phraates, de zoon van koning Phraates, Artavasdes, de koning van de Meden, Artaxerxes, de koning van de Adiabenen, Dumnorix en Tincommius, de koningen van de Brittanniërs, Maelo, de koning van de Sugambren, [---]rus, de koning van de Marcomannen die tot het volk van de Sueben horen, namen als smekelingen hun toevlucht tot mij. De koning der Parthen, Phraates, zoon van Orodes, zond al zijn zonen en kleinzonen naar mij in Italië, niet omdat hij in de oorlog was overwonnen, maar omdat hij met zijn kinderen als onderpand naar onze vriendschap streefde. En zeer vele andere volkeren hebben tijdens mijn principaat de oprechtheid van het Romeinse volk kunnen ervaren, hoewel zij daarvoor met het Romeinse volk gezantschappen noch vriendschapsbetrekkingen hadden ontwikkeld.

[33] De volkeren der Parthen en Meden zonden mij de voornaamste mannen van hun volk als gezanten en verkregen van mij die koningen die zij hadden gevraagd; de Parthen Vonones, de zoon van koning Phraates en de kleinzoon van koning Orodes; de Meden Ariobarzanes, de zoon van koning Artavasdes en de kleinzoon van koning Ariobarzanes.

Het feit dat de *princeps* die gezantschappen onmiddellijk na zijn militaire verwezenlijkingen opsomde, is veelbetekenend. Het toont aan dat er een onmiddellijke relatie bestond tussen de militaire successen van zijn bewind en het respect dat Rome bij de barbaarse volkeren had verworven.

De soldaten van Augustus

Tijdens de burgeroorlogen tussen 49 en 31 v.C. vochten voor die tijd enorme troepenmacht tegen elkaar. In 42 v.C. vond de slag bij Philippi plaats. Octavianus/Augustus en Brutus stonden toen bijvoorbeeld met niet minder dan 38 legioenen tegenover elkaar. Elf

De regionale verdeling van de voor-Flavische militaire rekrutering in Gallia Belgica (naar N. Roymans)

jaar later, in 31 v.C., kon Octavianus/Augustus beschikken over minstens 28 legioenen terwijl Antonius mogelijk 32 legioenen onder zijn commando had. Het waren uitzonderlijke omstandigheden en na de slag bij Actium was het niet duidelijk wat er met al die soldaten, circa driehonderdduizend in totaal, moest gebeuren. Deze troepen bestonden uit militairen die nog onder Caesar hadden gediend, uit militairen die Octavianus/Augustus zelf had aangeworven, uit militairen die tijdens de burgeroorlogen waren overgelopen en ten slotte uit militairen die na Actium tot het kamp van de verslagenen behoorden. Die grote hoeveelheid militairen is werkelijk opmerkelijk. Het toont aan dat op het Italische schiereiland er een overvloed was aan 'overtollige zonen', jongemannen die weinig te verliezen hadden. Zonder uitzicht op een toekomst, een inkomen of een erfdeel waren ze bereid grote risico's te nemen. Het Romeinse leger bood hen een zeker perspectief. Het eventuele verlies van een derde of een vierde zoon stortte een gezin trouwens niet in de complete ontredde. De tijden waren daarvoor te onzeker.

De vraag stelde zich hoe al die soldaten in dienst konden worden gesteld van het politieke concept dat Augustus voor ogen had. Ook de *concordia exercituum* (de eendracht van de legers) en het verlangen naar vrede waren in de propaganda van de *princeps* erg belangrijk. Tenslotte bestond het Romeinse leger uit dienstplichtige soldaten. Dat functioneerde niet langer zoals het hoorde. Eigenlijk was er een drastische reorganisatie nodig en de regering van Augustus zou in dat opzicht dan ook een echte cesuur

vormen. Volgens Cassius Dio hield Maecenas in 29 v.C. een vurig pleidooi voor een sterk staand leger ter bescherming van de rijksgrenzen.³⁰

Verder lijkt het mij raadzaam een staand leger op de been te houden dat uit burgers, mensen uit de provincies en bondgenoten bestaat en waarvan de soldaten over de provincies verdeeld zijn, in grotere of kleinere aantallen, al naargelang de situatie dat vraagt. Deze troepen moeten permanent paraat zijn en zich onafgebroken trainen in het militaire handwerk. Hun kwartieren moeten op de voor hen meest gunstige plaatsen worden opgezet, en ook moeten ze maar een vastgestelde tijd dienstdoen zodat hun nog een zekere tijd van leven in alle rust vergund is voor ze daar te oud voor zijn.

Augustus volgde zijn raad op. Hij ontsloeg meer dan honderdduizend veteranen en velen daarvan werden in kolonies gevestigd. Met die maatregel verwijderde hij ook de gevaarlijke elementen uit het leger. In 5 n.C. vond er verder een grote reorganisatie van het leger plaats. Cassius Dio bericht daarover vrij uitvoerig.³¹ Het resultaat was een permanent staande troepenmacht, van een vaste omvang en onderhouden via permanente fiscale inkomsten. Augustus koos voor een beroepsleger waarin goed getrainde soldaten diensdeden. Het bestond uit meer dan twintig legioenen, hulpstroepen, een praetoriaanse garde en een marine. Het was een legermacht waarvan de *princeps* overtuigd was dat dat de omvangrijkste was die hij redelijkerwijs onder de wapens kon houden. Het eigenhandig geschreven advies van Augustus aan Tiberius om het rijksgebied niet over de bestaande grenzen uit te breiden, moet in dat licht worden gezien.³² Wanneer alle troepen tijdens Augustus' regeringsperiode worden opgeteld, dan komen de onderzoekers tot een totaal van circa vierhonderdduizend tot maximaal vierhonderdvijftigduizend militairen voor het totale Romeinse Rijk. In relatie tot de populatie van het rijk is dat geen echt grote legermacht. In vergelijking met de late republiek waren er zelfs aanzienlijk minder legioensoldaten. Dat moest echter geen probleem zijn zolang de vijand maar geloofde dat hij grote verliezen zou lijden bij eventuele vijandelijkheden met de Romeinen. Het was enkel een zaak van imago. En zo vormde het leger de sleutel van de Romeinse macht. Op het ogenblik dat dat imago werd geschonden, liep heel het militaire systeem gevaar. Dat is wat tijdens de 3de eeuw n.C. gebeurde. Indien dat leger relatief klein was, dan had dat vermoedelijk te maken met feit dat de ontvangen belastingen geen groter leger toelieten. Bovendien waren er geregeld problemen van liquiditeit. Er was bijgevolg nood aan een vaste bron van inkomsten voor de militaire uitgaven. Augustus was er zich wel van bewust dat geld een politieke en militaire factor van de eerste orde was. In 6 n.C. stelde Augustus het *aerarium militare* in, bestemd voor de betaling van de militairen.³³ Die speciale militaire kas werd gefinancierd door een heffing van vijf procent op de erfenissen en door de *centesima rerum venalium* of 1 procent btw. Die belastingen stonden erg ter discussie. Na uitvoerige beraadslagingen in de senaat verving hij uiteindelijk die 'twintig-

ste penning' in 13 n.C. door een heffing op het bezit van akkers en huizen.³⁴

Een van de belangrijkste problemen waarmee Augustus werd geconfronteerd, was de loyaliteit van zijn troepen die overal aan de rijksgrenzen waren gestationeerd. In feite bezat Augustus geen werkelijk gezag over het Romeinse leger. Zolang Augustus persoonlijk zijn troepen bij specifieke campagnes leidde, voelden zij waarschijnlijk wel een zekere toewijding voor hem. Heel anders was de situatie wanneer hij in Rome het bestuur waarnam en het leger geleid werd door een bezielend bevelvoerder. En op die bevelvoerders moest hij kunnen vertrouwen. Het is duidelijk dat het Romeinse leger een erg belangrijke politieke factor was en de tijden van de burgeroorlogen mochten in ieder geval niet terugkeren. Om dat probleem op te lossen deelde Augustus het rijk op in keizerlijke en senatoriale provincies. In de keizerlijke provincies waren de Romeinse troepen aanwezig. De gouverneurs die naar die provincies werden gezonden, bezaten de rang van *legatus augusti* en werden door Augustus persoonlijk aangesteld. Het legioen zelf werd geleid door een *legatus legionis*. Vaak werden jonge, talentvolle mannen al in het begin van hun loopbaan voor die functies geselecteerd en in hun promoties 'begeleid'. Daardoor voelden zij zich sterk aan de *princeps* verplicht.

Het augusteïsche leger bestond vermoedelijk sedert 16 v.C. uit 28 legioenen. Tijdens het tweede triumviraat zowat 25 jaar vroeger telde het Romeinse leger evenveel legioenen en dat bleek voldoende te zijn voor de handhaving van de orde. In welke provincies zij gestationeerd waren en met hoeveel, besprak Tacitus uitvoerig in zijn overzicht van de militaire situatie in 23 n.C.³⁵ Wel vermeldde de historicus slechts 25 legioenen. De drie legioenen die in het Teutoburgerwoud verloren waren gegaan, waren niet vervangen. De legioenen werden aangeduid met cijfers en namen. De namen sloegen op de beschermer of oprichter van het legioen. Een mooi voorbeeld daarvan is de legio III Augusta, mogelijk in 43 v.C. opgericht door Octavianus/Augustus samen met C. Vibius Pansa. Ook konden zij herinneren aan een glorieus feit in de geschiedenis van de eenheid, zoals de legio V Gallica, die onder leiding van Caesar in Gallië had gevochten. De bijnaam Rapax van het 21ste legioen verwijst naar het onweerstaanbare karakter van de eenheid. In totaal waren dat tussen de honderdvijftigduizend en de honderdzeventigduizend militairen.

Een gedeelte van de soldaten bestond, althans in de beginperiode, uit oudgedienden van Actium. Zij ondertekenden een contract eerst voor zestien, later voor twintig tot vijftig jaar. Al tijdens de regering van keizer Augustus werden niet alleen militairen uit Italië, maar ook uit Spanje, Afrika en de Donaugebieden gerekruteerd. In principe waren de rekruten voor de legioenen Romeinse burgers en werden zij doorgaans op vrijwillige basis aangeworven.³⁶ In de mate dat meer mensen het burgerrecht verwierven, waren er ook ruimere rekruteringsmogelijkheden voor de legioenen. De rekruten kregen een zware opleiding die hen tot echte vechtjassen vormde. Door de voortdurende oorlogen waren zij gehard in de strijd. Men neemt aan dat deze militairen vijftig tot zestig procent kans hadden om hun militaire dienst van twintig jaar te overleven. Nagenoeg

hun hele loopbaan dienden zij in hetzelfde legioen. Het grote voordeel van een dergelijk professioneel leger lag in het feit dat de legioenen steeds beschikbaar waren en in geval van nood dadelijk naar de crisishaarden konden worden gestuurd. De legioenen waren vrij gelijkmatig over de strategisch belangrijke provincies verdeeld. In de Gallische provincies zouden zes legioenen gelegerd zijn, waarvan drie in Gallia Comata, dat wil zeggen de latere provincies Gallia Lugdunensis en Gallia Belgica. De Rijnlinie zelf telde ten tijde van Augustus vanaf 12 v.C. de grootste troepenconcentratie die er ooit in een Romeins grensgebied is geweest.

Maecenas pleitte ervoor om naast Romeinse burgers ook mensen uit de provincies en bondgenoten voor het leger aan te werven. Zij werden al door Caesar gerekruteerd wegens hun erg specifieke kwaliteiten. Zo was de cavalerie, die de legioenen van Caesar vergezelde, bijna uitsluitend bij de bevriende Gallische en Germaanse volksstammen gelicht. Zij bleven ook tijdens de winter in dienst.³⁷ Gedetailleerde informatie aangaande de organisatie van die ruitery ontbreekt nagenoeg volledig. Ook keizer Augustus maakte gebruik van die bondgenoten en mogelijk dienden zij eveneens in de persoonlijke lijfwacht van de keizer en zijn familieleden. In feite was dat slechts een verderzetten van militaire bondgenootschappen die Gallische sympathisanten van de Romeinen al vroeger met Caesar waren aangegaan. Maar het is duidelijk dat ook hier een grondige rationalisering zich opdroeg. In feite ging het in eerste instantie om onregelmatige militieën die onder de weerbare mannen van de verschillende stammen werden gelicht. Zij strenden onder leiding van de eigen aanvoerders en ondersteunden de Romeinse legioenen. Referenties vind je terug op de bekera van Boscoreale en de graven van krijgers tussen Goebingen en Nospelt in Luxemburg zijn de archeologische getuigen. Eigenlijk hebben wij hier nog te maken met een soort provinciale *clientela* die op basis van wederzijdse rechten en plichten haar diensten aanbood aan de bevelvoerder aan wie zij verplicht was. Die militieën werden tijdens de legerhervorming van Augustus dus grondig gereorganiseerd. Volgens Cassius Dio incorporeerde Augustus die ongeorganiseerde troepen in het reguliere leger en legde hij zo de basis voor de provincialisering van het Romeinse leger. Niet alleen werd komaf gemaakt met een rekrutering van de hulpstroepen op grond van *clientela*-relaties. Ook geschiedde de rekrutering van de hulpstroepen op die wijze dat zij een structureel onderdeel van het Romeinse leger vormden. Voorbeelden daarvan zijn de ala Asturum, de ala Hispanorum en de ala Vocontiorum, die onbetwistbaar al tijdens de regering van Augustus actief waren. Die hulpstroepen waren voor het Romeinse leger in de aanvangsfase ongetwijfeld zowel qua aantal als qua belang van ondergeschikte betekenis. Het archeologische onderzoek van de augusteïsche legioenkampen van onder meer Oberaden, Haltern en Anreppen leidde in toenemende mate tot het besluit dat legioenen en hulpstroepen samen in die kampen waren gekazerneerd. Ondanks de reorganisatie van Augustus bleven de Romeinen toch nog geruime tijd gebruikmaken van ongeorganiseerde contingenten inheemse krijgers.

De reguliere *auxilia* waren onderverdeeld in *alae* of ruitereenheden, *cohortes* of infanterie-eenheden en ten slotte gemengde eenheden, de *cohortes equitatae*. De eenheden bestonden doorgaans uit vijfhonderd militairen, enkele uit achthonderd tot duizend militairen. De eenheden werden geleid door een *praefectus* en zij opereerden al vroeg zelfstandig. Wij weten niet met zekerheid hoeveel hulptroepen er in het begin van de Iste eeuw n.C. waren. In aantal soldaten waren zij vermoedelijk ongeveer even talrijk als de legioenen. Zij hadden het statuut van *perigrini*. Dat wil zeggen dat zij geen Romeinse burgers waren. Na 25 jaar dienst ontvingen zij naar aanleiding van hun eervolle ontslag het Romeinse burgerrecht. Dat werd vastgelegd in een officiële oorkonde, het *diploma militare*. Die systematische toekenning van het Romeinse burgerrecht werd wel pas door keizer Claudius ingevoerd.³⁸

In de beginperiode stonden de hulptroepen onder leiding van de inheemse adel, die in wezen een martiale elite was. Onder meer Arminius, het stamhoofd van de Cherusci, leidde als Romeinse officier een contingent van zijn eigen stam. Ook zijn broer Flavus diende in het Romeinse leger.³⁹ Chariovalda was de aanvoerder van de Batavi.⁴⁰ De gewoonte om Gallische en Germaanse edelen als Romeins officier van inheemse hulptroepen aan te stellen, stopte niet met de regering van Augustus. Iulius Civilis bijvoorbeeld, de leider van de Batavenopstand in 69-70 n.C., was tijdens de regering van keizer Nero een Romeins officier afkomstig uit de Bataafse adel. De rol van die leiders mag in ieder geval niet worden onderschat. Die hulptroepen werden aanvankelijk ook niet ver van huis gestationeerd.

De soldaten van de hulptroepen kregen wel ongeveer dezelfde opleiding en training als de legioensoldaten en ook hun taken waren niet erg verschillend. In totaal zijn voor Gallia Belgica en Germania Inferior zowat 45 eenheden bekend die naar een *civitas* werden genoemd. In het leger van Germanicus dienden in 16 n.C. Gallische en Germaanse hulptroepen.⁴¹ De bestuursdistricten van de Nervii, de Menapii, de Batavi, de Treveri en de Tungri stelden vermoedelijk al van in het begin militairen ter beschikking. Uit de *Epitome* van Livius blijkt dat de Nervii hulptroepen ter beschikking stelden voor de Germaanse campagnes van Drusus.⁴² De Batavi speelden zeker een actieve rol in de Germaanse expedities van Germanicus.⁴³

Ten slotte mogen wij de Romeinse vloot niet vergeten. Onder meer tijdens de Gallische oorlogen was het belang van een zeewaardige vloot al enkele malen gebleken. De twee overtochten van Caesar naar Britannia in 55 en 54 v.C. waren voor die tijd ophefmakend. Maar dat was geen permanente vloot. Augustus vormde de marine om tot een sterke professionele strijdmacht. Door op een permanente basis vloten te plaatsen op strategische punten langs de kusten van de Middellandse Zee en op de rivieren, trachtte de *princeps* de zee en de waterlopen te beveiligen tegen piraten en de graantoevoer naar Rome veilig te stellen. Niet enkel stonden de schepen in voor de bewaking van de veiligheid van de kusten en de rivieren. Ook het transport van militaire goederen en troepen, zowel over de zee als over de

rivieren, behoorde tot de kerntaken. Het transport over het water was sneller, zekerder en goedkoper dan het transport over het land. In het begin van de regering van Augustus kunnen wij in de noordelijke wateren nog niet spreken van een permanente Romeinse vloot. Augustus spreekt weliswaar van '*classis mea*', 'mijn vloot'.⁴⁴ Maar op dat ogenblik opereerde nog geen permanente vloot in de noordelijke wateren. De Romeinse schepen die tijdens de Germaanse oorlogen in het noorden opereerden, werden specifiek voor de opeenvolgende expedities gebouwd en gaven zo geleidelijk gestalte aan de Classis Germanica. Hoe die vloot eruitzag, vernemen we van Tacitus⁴⁵:

Sommige (schepen) waren kort met smalle achter- en voorsteven, maar met een brede buik om gemakkelijk weerstand te kunnen bieden aan de golfslag; andere waren platbodemd om zonder averij aan de grond te kunnen vastraken; meerdere waren toegerust met voor en achter een roer om, wanneer plotseling de roeirichting mocht worden omgekeerd, met het voor- dan wel het achterdeel te kunnen aanleggen; vele voorzag men van dekken waarop werpgeschut kon worden getransporteerd en die tevens waren ingericht voor het vervoeren van paarden of levensmiddelen; nauw luisterend naar de zeilen, snel op de riemen kregen zij door het montere elan van de matrozen een nog indrukwekkender en geduchter aanzien.

Langs de noordelijke kusten en op de rivieren van Gallië en Germanië, onder andere langs de Beneden-Rijn in Nederland, speelde de vloot een cruciale rol. Al tijdens de campagne van Drusus in de jaren 12 v.C. en volgende was de Romeinse invasievloot erg actief op de Rijn:

*Hij (Drusus) voer de Rijn af en kreeg de Friezen aan zijn kant. Daarna stak hij het meer (monding van de Ems) over en viel het gebied van de Chauken binnen, waarbij het er even slecht voor hem uitzag doordat zijn schepen op het droge kwamen te liggen door het getij van de Oceaan.*⁴⁶

Het was niet de laatste keer dat de Romeinse vloot tijdens militaire campagnes in Germanië voor het vervoer van de troepen zorgde. Kort na het overlijden van Augustus, meer bepaald in 15 n.C., transporteerde de vloot tijdens de militaire expedities van Germanicus tegen de Germanen liefst vier legioenen over de meren in het land van de Bataven.⁴⁷ In 16 n.C. nog liet Germanicus een vloot van duizend schepen uitrusten om troepen en proviand via de Rijn naar het hartje van Germanië te transporteren.⁴⁸ De hoofdkwartieren van de Classis Germanica werden uitgebouwd in Alteburg bij Keulen. Ook elders op de Rijn en haar zijrivieren, onder meer in Velsen in Noord-Holland, kwamen vroege havens of aanlegplaatsen aan het licht. Uiteindelijk zou de aanwezigheid van de Classis Germanica op de Rijn er mee voor zorgen dat de Romeinen de controle over de zo belangrijke rivier konden behouden.

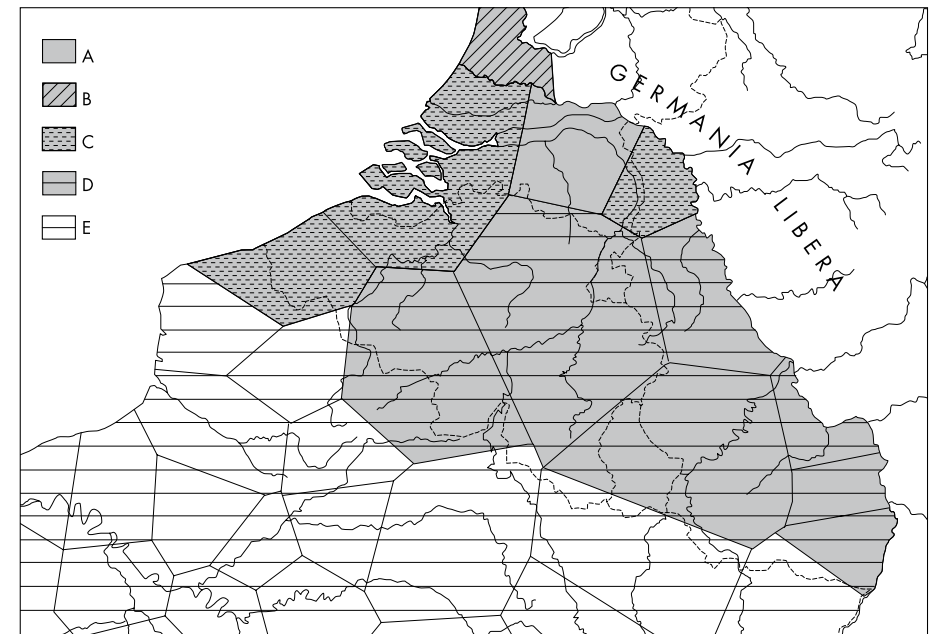
Alles samen waren de legerhervormingen die keizer Augustus tijdens zijn bewind doorvoerde van een ongekende omvang. Zonder die hervormingen zou de buitenlandse politiek van Augustus in Gallië en Germanië nooit mogelijk geweest zijn. Bovendien waren zij een belangrijke voorwaarde voor de organisatie van de noordelijke provincies en de *pax Romana* in het Romeinse Rijk.

De logistiek van een leger

De oorlogen van Augustus waren verschrikkelijk duur en de organisatie van de logistiek was bijzonder omslachtig en moeilijk. Dat is niet verwonderlijk. De oudheid verschilde op dat vlak niet wezenlijk van de moderne tijden. Het ging niet zozeer om de soldij van de soldaten. Zij moesten in vredetijd evenzeer worden betaald. Het is echter opvallend hoe de militaire kosten stegen wanneer een leger op campagne was. Vooral de ravitaillering van de troepen en het transport wogen zwaar door, zeker wanneer je er rekening mee houdt dat de antieke legers niet konden beschikken over moderne vervoermiddelen en infrastructuur. In tijden van oorlog foerageerden de Romeinse militairen van het vijandelijk land, verplichtten zij de verslagen stammen en steden tot de leveringen van voedsel en ontvingen zij de rest van de geallieerden. In zijn verslag over de Gallische oorlogen heeft Caesar het regelmatig over de problemen daarrond. Dat toont aan hoe fundamenteel een gedegen voorziening in de basisbehoeften was voor de goede afloop van een oorlog. De volgende passage, die de problematiek van de ravitaillering in al haar complexiteit omvat, is erg verhelderend:

Intussen richtte Caesar dagelijks dringende verzoeken aan de Haeduers om het graan te leveren dat ze hem officieel hadden toegezegd. Want vanwege de kou (Gallië ligt in het Noorden, zoals al vermeld is) was het graan op de akkers nog niet rijp en was er niet eens voldoende foerage beschikbaar. Het graan dat hij met schepen over de Saône had laten aanvoeren kon hij niet goed gebruiken, omdat de Helvetiërs waren afgebogen van de Saône en hij hen niet kwijt wilde raken. Dag in dag uit probeerden de Haeduers de zaak te traineren: er werd nog verzameld, zeiden ze, het was onderweg, het kwam eraan. Caesar besefte dat het te lang duurde en dat hij aan het lijntje gehouden werd. Toen de dag naderde waarop de soldaten hun graanvrantsenen moesten krijgen, riep hij de leiders van de Haeduers bij zich... Caesar maakte hun ernstige verwijten: hij kon niets kopen of van de akkers halen en juist in zo'n nijpende situatie, met de vijanden zo vlakbij, kreeg hij geen bijstand van hen.⁴⁹

Uit die tekst blijkt dat graan een hoofdbestanddeel van de voeding van de militairen was en de literaire bronnen bevestigen dat. Vegetius wijst tijdens de tweede helft van de 4de

De regionale verdeling van de voor-Flavische heffing van belastingen (naar N. Roymans): A. enkel militairen; B. militairen en landbouwproducten; C. landbouwproducten (?) en militairen; D. graan (?) en militairen; E. graan (?)

eeuw op de zorg die moet worden besteed aan de bevoorrading en de opslag van veevoer en graan en hij voegt eraan toe dat ook tekorten aan wijn, azijn en zout steeds moeten worden voorkomen.⁵⁰ Het Romeinse leger vereiste een enorme organisatie waarvan de problemen nog gigantischer waren dan die van de hedendaagse legers die van de modernste technologie gebruik kunnen maken. Het transport van goederen allerhande gebeurde immers met schepen en met paard en kar. Dat liep niet altijd van een leien dakje, ook omdat de krijgsmacht soms snelle troepenverplaatsingen noodzaakte.

Voor de organisatie van de ravitaillering waren speciale officieren verantwoordelijk. De graanbehoeften en de logistieke ondersteuning van de troepen tijdens de campagnes van Drusus in Gallië en Germanië tussen 12 en 9 v.C. kunnen dat verder illustreren. De 'Rijnlinie' telde sedert 12 v.C. zes legioenen, waarvan drie langs de Beneden-Rijn. Hoeveel hulpstroepen en genie er op dat ogenblik waren gestationeerd, is niet bekend. Laat ons voor de Beneden-Rijn vertrekken van ongeveer veertigduizend manschappen, ruw geschat. De hedendaagse cijfers van de FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations) en van de Unesco gaan uit van een tarweconsumptie van tweehonderd kilo per persoon en per jaar. Voor zowat veertigduizend militairen betekent dat acht miljoen kilo per jaar of bijna 22 ton per dag. Daar moeten onder meer nog vlees, vis, kazen, zout, olijfolie, wijn en water aan worden toegevoegd. En ook de dieren hadden

voedsel nodig. In ieder legioen dienden in principe 120 ruiters. Zij konden over circa 150 rijpaarden beschikken. Daarnaast waren er nog de lastdieren: paarden, ezels en ossen. Wanneer wij rekening houden met de tros en de dieren, dan spreken wij snel van minstens vijftig ton voedsel per dag. Die cijfers maken duidelijk dat de aanvoer van voldoende voedsel voor een trekkend leger geen eenvoudige opdracht was. Cassius Dio⁵¹ vermeldt dat in 11 v.C. Drusus zeker de Weser zou zijn overgestoken indien de proviand niet ontoereikend was geweest. De ravitaillering was de achillespees van het Romeinse leger en de vijand wist dat uiteraard. In het voorjaar van 52 v.C. wees bijvoorbeeld Vercingetorix tijdens een krijgsraad in Bourges op die zwakke plek van het leger van Caesar. De Galliërs moesten daarom proberen de foeragering en de graantoevoer van de Romeinse troepen te saboteren. Dat mocht geen al te groot probleem vormen. De tijd van het jaar was in het voordeel van de Galliërs. Het was nog te vroeg om te oogsten. De Romeinen moesten dus hun toevlucht nemen tot de voorraden die in de hoeven en de schuren waren opgeslagen. Wanneer de Galliërs die zouden vernietigen, werden de Romeinen van al het voedsel afgesneden. Dat plan zou de algemene goedkeuring van de stamhoofden krijgen. Het resultaat was dat de graanvoorziening van het leger danig werd verstoord en dat de soldaten soms dagenlang zonder graan zaten.⁵²

Wanneer wij het verslag van Cassius Dio⁵³ over de campagnes van Drusus er verder op nalezen, komen nog een reeks andere kostenfactoren naar voren, onder meer schepen om de Rijn af te varen, de bouw van bruggen, de oprichting van kampen. De voorbereiding van dergelijke militaire expedities nam soms jaren in beslag.

Het is duidelijk dat de Gallische provincies en bijzonder de Lage Landen verplicht werden een belangrijk gedeelte van die lasten te dragen. Niet alleen in de Rijnvallei maar ook op de vruchtbare gronden in Vlaanderen hadden de landbouw en de veeteelt hun bijdrage aan de voedselvoorziening van het Romeinse leger te leveren. Uit de verslaggeving van Caesar en bijzonder uit het hoger geciteerde tekstfragment blijkt duidelijk dat dat al tijdens de Gallische oorlogen het geval was. De Romeinse veldheer deed voor de ravitaillering van zijn troepen een beroep op die stammen die geacht waren Rome gunstig gezind te zijn. Maar het was niet altijd van harte, onder meer omdat bij de meeste stammen niet iedereen even Romeinsgezind was en bijgevolg niet iedereen daarover hetzelfde dacht. Dat was bijvoorbeeld het geval bij de Haedui, toch een stam die traditioneel de zijde van de Romeinen koos. Misschien was dat ook de reden dat de Eburones zich tegen de Romeinen keerden tijdens die moeilijke winter van 54-53 v.C. toen het voedsel erg schaars was. In ieder geval kon de lokale bevolking vaak niet aan de eisen van de Romeinen voldoen.

Uiteraard hadden ook de militaire campagnes van Drusus zowat een halve eeuw later een directe impact op de levensomstandigheden van de bevolking in de Lage Landen. De mensen stonden immers opnieuw in voor de voedselbevoorrading van het Romeinse leger alsook voor de toelevering van de cavaleriepaarden, de last- en trekdiere, enzovoort.

Daarover voerde de jonge bevelvoerder ook 'onderhandelingen', onder meer met de Frisii. En toen Germanicus tijdens zijn Germaanse campagnes in 15 n.C. ernstige verliezen had geleden, boden Gallië en Spanje wapens, paarden en goud aan. Volgens de berichtgeving van Tacitus aanvaardde Germanicus enkel de wapens en de paarden.⁵⁴ Tacitus signaleert dat het jaar daarop de Gallische landen het beu waren paarden te leveren.⁵⁵ In 28 n.C. brak er bij de Frisii een opstand uit. Onvrede over de onredelijke Romeinse eisen lag aan de basis. Tacitus maakte er het volgende verslag van:⁵⁶

In hetzelfde jaar hebben de Friezen, een volk aan gene zijde van de Rijn, de vredesstatus afgeschud, meer ten gevolge van onze inbaligheid dan omdat zij hun onderwerping niet wilden verdragen. Drusus had hun in overeenstemming met hun smalle middelen een matige schatting opgelegd, namelijk dat zij voor militaire doeleinden runderhuiden moesten opbrengen, zonder dat iemand er ooit nauwkeurig op had gelet van welke kwaliteit, van welk formaat die waren, totdat Olenus, een van de primipili, die was aangesteld om de Friezen te besturen, huiden van oerossen als maatstaf koos, naar 't formaat waarvan hij ze wenste te ontvangen. Die eis, waaraan ook voor andere volkeren moeilijk te voldoen zou zijn geweest, viel de Germanen nog zwaarder, die wel wouden hebben, rijk aan kolossale in het wild levende dieren, maar wier stalvee van slechts matige grootte is. En eerst leverden zij hun ossen zelf, daarna hun landerijen, ten slotte stonden zij hun vrouwen en hun kinderen als slaven af. Het gevolg daarvan was verbittering en klachten, en toen zij geen verlichting kregen, grepen zij naar de oorlog om uit de miserie te geraken.

De Frisii waren beslist niet de enige stam die in opstand kwam. Een kleine halve eeuw later waren de schattingen die aan de Batavi werden opgelegd een argument om tegen de Romeinse overheerser in opstand te komen.⁵⁷ De plaatselijke bevolking was ook verantwoordelijk voor het onderhoud van de militaire routes. De verplichting van het aanleggen of het onderhouden van een weg was een *munus*, in deze context misschien het best te omschrijven als een 'werkbelasting'. Conflicten veroorzaakten zo niet zelden een ernstige vertraging van de economie en hadden doorgaans een versnelde consumptie van de beschikbare rijkdommen tot gevolg. De mensen moeten het in die tijd erg moeilijk hebben gehad en voortdurend grote inspanningen hebben geleverd, vooral omdat het leger op dat ogenblik voortdurend in staat van oorlog was. De voorbereidingen van de tweede overtocht naar Britannia die Caesar in 54 v.C. trof, waren in vergelijking daarmee waarschijnlijk van een veel geringere impact.⁵⁸

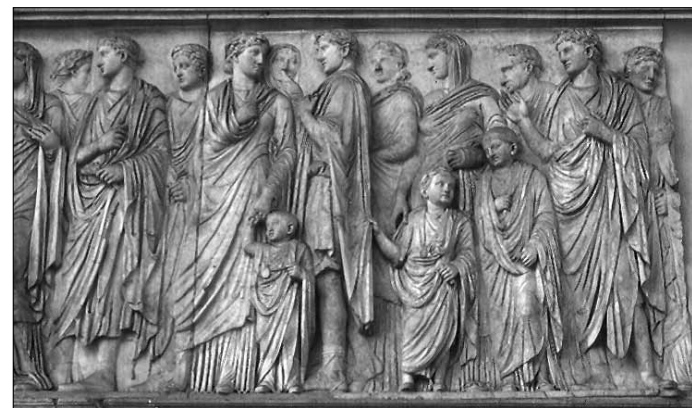
Op langere termijn was de aanwezigheid van de Rijnlegers van groot belang voor de economische en sociale ontwikkeling van de Lage Landen. Onder meer de sterke groei van de landbouw in bijvoorbeeld de streek rond Tongeren vindt daar zijn oorzaak. De voed-

selvoorziening van het leger werd geïnstitutionaliseerd als de *annona militaris*, waarmee expliciet naar het militaire karakter van die graanheffingen wordt verwezen. Het zijn specifiek die inningen die bestemd waren voor het levensonderhoud van militairen en beampten in de provincie. Die opdracht was van wezenlijk belang en het laat zich vermoeden dat de Romeinse overheid dat op een erg gestructureerde wijze heeft georganiseerd. De *frumentarius* was de ambtenaar die de zorg voor de graanvoorziening droeg. Vanaf de regering van Severus noemde men de verantwoordelijke officieren de *praepositi annonae*. De *frumentarius* viel voor die opdracht onder de verantwoordelijkheid van de stadhouder. Hij werkte vermoedelijk ook onder het gezag van de *procurator Augusti* onder wiens bevoegdheid het financiële beheer van Gallia Belgica viel. Zijn volledige titel was *procurator Augusti provinciarum Belgicae et utriusque Germaniae*. Zijn bevoegdheid strekte zich uit zowel over de provincie Gallia Belgica als over de provincies Germania Inferior en Germania Superior.

De entourage van Augustus

Wie bepaalde tijdens Augustus' regering de politiek ten aanzien van Gallië en Germanië? De verantwoordelijkheid voor het buitenlandse beleid van Rome lag in de keizertijd bij een beperkte groep mensen. Tijdens de republiek speelde de senaat daarin nog een belangrijke rol. Maar de gebeurtenissen sinds de Gallische oorlogen van Caesar hadden veel veranderd. De oude en eerbiedwaardige vergadering was bij herhaling onmachtig gebleken zowel in de binnenlandse als de buitenlandse zaken. De senaat bezat onvoldoende daadkracht en bleek niet in staat de persoonlijke ambities van politici zoals Pompeius, Crassus, Caesar of Antonius onder controle te houden. Verscheurende burgeroorlogen met talrijke slachtoffers waren het gevolg. Zodoende had keizer Augustus die verantwoordelijkheden naar zichzelf en zijn kring van raadgevers toetrokken. Tacitus laat uitschijnen dat beslissingen in buitenlandse zaken ook later door de keizer persoonlijk werden genomen nadat hij zijn belangrijkste adviseurs had geconsulteerd.⁵⁹ Die adviseurs bestonden uit de bevelvoerders van de praetoriaanse cohorten, de elitetroepen die in Rome waren gestationeerd en voor de veiligheid van de keizer verantwoordelijk waren, en de kring van vrienden of intimi. Ook de *secretaris ab epistulis* was erg invloedrijk. Een dergelijke kring van vrienden was van oudsher gebruikelijk in het politieke leven in Rome. Een uitgebreide ambtenarij bestond niet en de raadgevers vormden dan ook geen officieel orgaan. Hoe dat functioneerde tijdens Augustus' regering vernemen wij van Cassius Dio⁶⁰:

Maar meestal raadpleegde hij een groep adviseurs die hij voor een periode van zes maanden aanstelde, onder wie de consuls, of zijn collega-consul als hijzelf ook consul was, van

Processie op de zuidzijde: Augustus met zijn familie (Rome, museum Ara Pacis)

de andere magistraten telkens één, en nog vijftien personen die hij koos uit de rest van de senatoren. Het werd zijn gewoonte om op die manier de senaat en de andere magistraten indirect over wetsvoorstellen te raadplegen. Sommige voorstellen bracht hij in de voltallige senaat, maar omdat hij het verstandiger vond de meeste maatregelen, inclusief de meest vergaande, in alle rust en in klein gezelschap te bespreken, ging hij meestal te werk zoals ik net heb beschreven. Ook kwam het voor dat hij in overleg met die adviseurs juridische zaken afhandelde.

Net als vroeger bleef de voltallige senaat zelfstandig allerlei zaken behartigen en bepaalde gezantschappen en ambassades van buitenlandse naties en koningen ontvangen. Ook kwamen de verschillende volksvergaderingen bijeen voor de verkiezing van de magistraten, maar er gebeurde niets zonder Augustus' instemming.

Suetonius bevestigt die werkwijze in zijn biografie van Augustus.⁶¹ Tot de kring van Augustus hoorden uiteraard zijn verwanten. Drusus, Tiberius en Germanicus hebben in onze contreien een prominente rol gespeeld. Aan hen vertrouwde Augustus belangrijke opdrachten toe, zelfs al op zeer jonge leeftijd. Gaius Caesar was amper 19 jaar oud toen zijn grootvader Augustus hem in 2 v.C. naar het oostelijk front stuurde. Cassius Dio voegde eraan toe dat de *princeps* in zijn grote bezorgdheid enkele adviseurs meezond om de jonge en onervaren prins in moeilijke beslissingen bij te staan.⁶² De twee belangrijkste adviseurs van keizer Augustus waren zonder twijfel Agrippa en Maecenas. Na zijn triomfantelijke terugkeer in Rome in 29 v.C. zag Augustus zich volgens Cassius Dio voor een dilemma geplaatst: een herstel van de republiek of de weg van de monarchie. Naar aanleiding van dat dilemma zetten Agrippa en Maecenas in een erg befaamd discours alle argumenten pro en contra op een rij, waarbij Agrippa een vurig pleidooi hield voor het herstel van de republiek terwijl Maecenas veeleer gewonnen was voor een gematigde monarchie. Uiteindelijk, zo deelt Cassius Dio mee, kwam Augustus in overleg met Agrippa

en Maecenas tot een besluit, 'want met hen besprak hij al zijn geheime voornemens'.⁶³ In die ene zin ligt de essentie van Augustus als bestuurder besloten.

M. Vipsanius Agrippa, geboren in de ridderstand en een jeugdvriend van Augustus, was meermaals in Gallië aanwezig. Na de moord op Caesar ontpopte hij zich als een van de trouwste medestanders van de jonge Octavianus en hij verwierf daardoor uitzonderlijke macht. Tijdens de burgeroorlogen speelde hij een belangrijke rol, onder meer door zijn onmiskenbare militaire inzicht. In 39-38 v.C. was hij proconsul van Gallia Transalpina en legde er onder meer de basis voor de organisatie van die nieuwe rijksgebieden. In 23 v.C. bleek hoe belangrijk de positie van Agrippa was geworden. Augustus, die op dat ogenblik zwaar ziek was, overhandigde hem in aanwezigheid van de magistraten en de belangrijkste senatoren en ridders zijn zegelring. Hoewel dat strikt genomen geen enkele wettelijke betekenis had, duidde hij zo zijn loyale vriend als opvolger aan.⁶⁴

Ook in 20-19 v.C. verbleef Agrippa in Gallië. Wanneer wij zijn loopbaan in acht nemen, is het duidelijk dat deze soms wat lichtgeraakte man misschien wel de belangrijkste adviseur van Augustus was inzake militaire aangelegenheden en buitenlandse politiek. Maecenas daarentegen was een intellectueel en beschermheer van talrijke literatoren. Naast raadsman en diplomaat was hij ook financier van Augustus tijdens die gewelddadige jaren na de moord op Caesar (44 v.C.). Misschien was hij wat minder politicus dan Agrippa. Augustus had er moeite mee dat Maecenas soms al te loslippig was. Suetonius verhaalt onder meer hoe Maecenas over een pas ontdekte samenzwering van Varro Murena met zijn vrouw Terentia had gekletst.⁶⁵ Niettemin verving Maecenas Augustus verscheidene malen tijdens diens afwezigheid in Rome. Ook was hij de coördinator van de augusteïsche propagandamachine. Tegelijk adviseerde Maecenas Augustus met betrekking tot buitenlandse zaken. De dichter Horatius maakt daarop allusie in twee oden die hij aan Maecenas opdroeg.⁶⁶ En ook in militaire zaken had deze intellectueel een duidelijke mening.⁶⁷ Over eventuele andere vrienden, en die waren er beslist, vernemen wij niet veel. De vriendenkring van Augustus was klaarblijkelijk niet echt groot. Uit Suetonius vernemen wij wel dat zij allemaal grote macht en rijkdom bezaten tot het einde van hun leven en dat zij leidende posities innamen.⁶⁸ Het toont aan dat de *princeps* op een degelijk netwerk van invloedrijke medestanders en raadgevers kon terugvallen. En dat was in ieder geval nuttig wilde je de senaat voldoende onder controle houden.

Uit de hoger geciteerde tekst van Cassius Dio blijkt in ieder geval dat de senaat nog een bepaalde rol op buitenlands vlak speelde, maar dat Augustus na consultatie van zijn adviseurs het laatste woord had. Maecenas pleitte er in 29 v.C. volgens Cassius Dio voor dat zowel bevriende als vijandige buitenlandse gezantschappen door Augustus naar de senaat zouden worden doorverwezen.⁶⁹ Gedurende het hele principaat was de keizer echter de uiteindelijke verantwoordelijke voor het buitenlandse beleid. Dat is een belangrijke vaststelling. Gezantschappen werden dan ook eerder naar de keizer dan naar de senaat gezonden. En het beleid werd ter plaatse gevoerd via gouverneurs of legaten. Die hadden

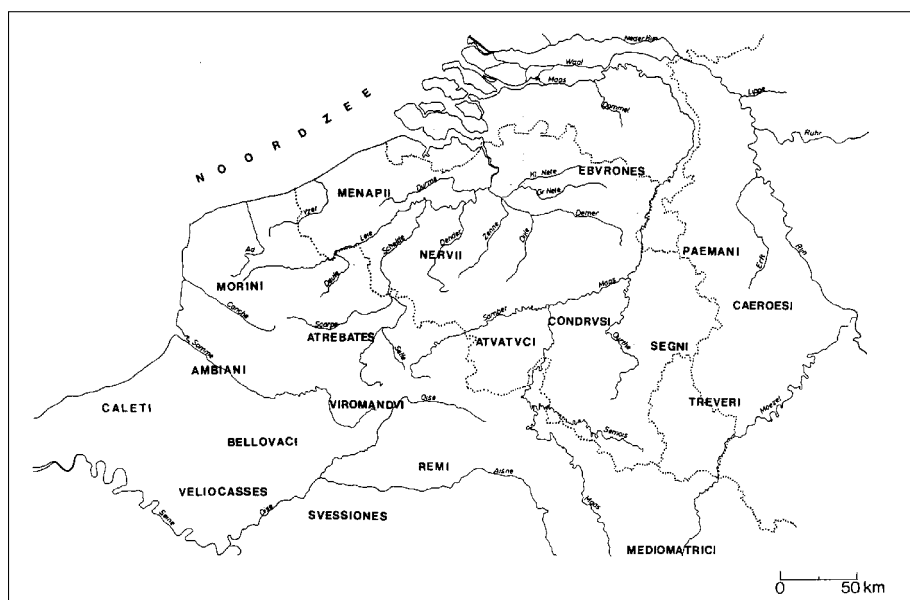
in het begin van Augustus' bewind klaarblijkelijk nog een grote autonomie van handelen, in die zin zelfs dat zij zelf over specifieke militaire acties konden beslissen. Die vrijheid van handelen legde Augustus geleidelijk aan banden. Symptomatisch daarvoor is het feit dat in 19 v.C. Cornelius Balbus, de proconsul van *provincia Africa*, de laatste bevelvoerder was die een triomf hield terwijl hij niet tot de keizerlijke familie behoorde. Daar komt nog bij dat sedert de tweede termijn van Agrippa (20-19 v.C.) de *princeps* de belangrijkste mandaten bijna steeds aan de leden van het keizerlijk huis toevertrouwde. Tiberius (16-15 v.C.), zijn broer Drusus (13-11 v.C.), opnieuw Tiberius (9-7 v.C.; 4-6 n.C.; 10-13 n.C.) en ten slotte Germanicus (13-17 n.C.) waren achtereenvolgens gouverneur in Gallië. Tiberius, Drusus en Germanicus vertoefden in die hoedanigheid ongetwijfeld geregeld in onze contreien. Het opschrift dat G. Licinius Navos in Bayay in 4 n.C. ter ere van Tiberius liet plaatsen, toont dat aan. Aan Drusus vertrouwde Augustus in 13 v.C. de organisatie van Gallië en de voorbereiding van de Germaanse campagnes toe. Na de dood van Drusus in 9 v.C. leidde zijn broer Tiberius de Romeinse legers over de Rijn. De Gallische provincies en Germania waren voor Augustus blijkbaar erg belangrijk. En ook later waren de legaten van Gallia Belgica niet zelden vertrouwelingen van de keizer.

Het Romeinse beeld van Galliërs en Germanen ten tijde van Augustus

Slechts enkele mannen bepaalden dus de buitenlandse politiek van Rome. De vraag rijst hoe zij geïnformeerd waren, hoe zij tot een besluit kwamen, welke elementen en factoren daarbij belangrijk waren. Kaarten zoals wij die kennen bestonden niet, net zo min als de overvloedige informatiestroom die dagelijks op ons afkomt. Veel informatie, politiek, economisch, sociaal of cultureel, die onze tijd als vanzelfsprekend beschouwt, was toen gewoonweg niet voorhanden. Caesar schetst die problematiek naar aanleiding van zijn eerste expeditie naar Britannia uitstekend. In zijn verslagen vertelt hij dat het onmogelijk was om betrouwbare informatie te verkrijgen van handelaars, zodat hij zich verplicht zag om een oorlogsschip met een verkenningsoopdracht vooruit te sturen.⁷⁰

Op welke informatiebronnen dus konden Augustus en zijn entourage theoretisch een beroep hebben gedaan? Het Romeinse wereldbeeld, zoals dat in de antieke literatuur verschijnt, is op het eerste gezicht erg simplistisch en eenzijdig. Geografische en volkskundige excursies waren in historische werken niet ongewoon. Er zijn nogal wat auteurs bekend. Slechts enkele ervan zijn relevant voor Gallië. Posidonius van Apamea (circa 135-50 v.C.) en Diodorus Siculus (1ste eeuw v.C.) waren voor Augustus en zijn medewerkers een mogelijke belangrijke bron van kennis omtrent Gallië en Germanië. Hun oeuvre bleef echter erg fragmentarisch bewaard.

Posidonius was een veelzijdig geleerde en ontplooidde een merkwaardige activiteit als

De woongebieden van de Gallische en Germaanse stammen ten tijde van Augustus

geograaf, etnograaf en historicus. Zijn aardrijkskundige en volkskundige oeuvre is vermoedelijk een neerslag van de reizen die hij ondernam. Hij besteedde uitgebreid aandacht aan de Galliërs en de Germanen. De Germanen werden trouwens voor het eerst door hem vermeld.⁷¹ Voor Posidonius waren de volkskundige waarnemingen vooral belangrijk omdat zij de basis vormden voor zijn visie op cultuurgeschiedenis. Hij was een erg gewaardeerde auteur. Maar het is niet bekend in welke mate Caesar en Tacitus een beroep deden op zijn werk.

Diodorus heeft dat wel gedaan. Hij was de samensteller van een wereldgeschiedenis in veertig boeken die eindigde met de Gallische oorlogen van Caesar. Hij verbleef enige tijd in Rome. In het vijfde boek behandelde hij Britannia en Gallië. In dat werk vind je nogal wat verwijzingen naar de Keltische cultuur terug. Het werk van deze historicus bezit echter een nogal wisselvallige kwaliteit. Strabo van Amasea, die een grote bewondering voor Rome had, besprak het land en de stammen van Gallië en Germanië uitvoerig in boek vier van zijn monumentale *Geographica*. Hij legde een bijzondere aandacht voor de fysische, politieke en economische aspecten aan de dag. Gallië komt in de boeken drie tot zes aan bod, Germanië in boek zeven. Een van zijn belangrijke bronnen voor Gallië en Germanië was de bovenvermelde Posidonius van Apamea. Maar tegelijk onderstreepte hij bij herhaling hoe voornaam ooggetuigen waren. Hoewel hij tijdens de regeringen van Augustus en Tiberius leefde en werkte, beschikken wij over geen enkele aanwijzing dat hij ooit voor advies aan het hof werd uitgenodigd. Maar dat het keizerlijke hof weleens op dergelijke

geleerden een beroep deed, toont de volgende interessante passage uit Plinius⁷² aan:

Het is mij niet ontschoten dat in deze plaats (Charax, Perzië) Isidorus is geboren, de meest recente schrijver over de geografie van de aardbol. De goddelijke Augustus had hem naar het Oosten vooruitgestuurd om er alles te verkennen, toen zijn oudste zoon op het punt stond naar Armenië te reizen om het commando op zich te nemen tegen de Parthen en de Arabieren.

De antieke bronnen geven de indruk dat gedetailleerde geografische en etnografische kennis slechts via militaire expedities mogelijk was. Dankzij de Romeinse legers beschikten onder meer Plinius⁷³ en Tacitus⁷⁴, die enige tijd na het overlijden van Augustus werkten, naar eigen zeggen over informatie met betrekking tot Germanië. Er bestond trouwens een zekere relatie tussen geografie en oorlog. Strabo van Amasea bijvoorbeeld drukte de hoop uit dat zijn verhandeling de bevelvoerders zou behoeden voor fouten in onder meer Germania. Want, zo zegde de Griekse geograaf, indien zij kennis bezitten van de uitgestrektheid en het karakter van een land, dan zullen hun campagnes meer kans op slagen hebben.⁷⁵ Volgens deze auteur woonden de Germanen ten oosten van de Rijn. In alle opzichten leken zij op de Kelten. Maar zij onderscheidden zich van hen doordat ze nog groter, nog woester en nog blonder waren. Maar tegelijk schreef deze aardrijkskundige dat de stammen in Germanië over de Elbe onbekend waren omdat de Romeinen nooit zo ver doorgedrongen waren.⁷⁶ Dankzij de oorlog hadden de Romeinen enige kennis van het Germania net over de Rijn. De expedities van Drusus en Tiberius in Germanië brachten een zekere geografische kennis met zich mee.

Een van de beste voorbeelden van geografische kennis door oorlog, en bovendien erg relevant als informatiebron voor Augustus en zijn adviseurs, waren de uitweidingen van Caesar over de zeden en gewoonten van de Galliërs en de Germanen in zijn *Commentarii* over de Gallische oorlogen. De auteur bezat een bijzondere aandacht voor de politieke, sociale en religieuze aspecten van een maatschappij. Gelet op hun relatie zou het verwonderlijk zijn indien Augustus de geschriften van zijn adoptiefvader niet zou hebben geconsulteerd. Voor Tacitus was Caesar trouwens een autoriteit.⁷⁷ Al in de openingsparagraaf van zijn oorlogsverslag presenteert Caesar zich als een ware specialist. Hij was de eerste die een duidelijk onderscheid maakte tussen de Galliërs en de Germanen. In boek vier weidde Caesar uit over de zeden en gewoonten van de Suebi, een Germaans volk dat aan de overzijde van de Rijn woonde. Bij de Galliërs onderscheidde hij de Aquitaniërs, de Belgen en de Galliërs. Die volkeren verschilden onderling in taal, instellingen en wetten. De Belgen waren de dappersten van allen omdat zij het verst verwijderd van de Provincie leefden, omdat handelaars hun slechts zelden goederen verkochten die hen verzwakten en omdat zij bijna voortdurend met de Germanen in oorlog waren. Door de Gallische oorlogen waren zij onder Romeins gezag gebracht. Die belangwekkende volkskundige uitweidingen moesten onder meer aantonen dat Caesar een expert in Gallische aangele-

genheden was geworden. De Rijn vormde de grens tussen de Belgen en de Germanen.

De situatie in de Lage Landen was echter niet duidelijk voor Caesar en zijn tijdgenoten. De Rijn vormde volgens de antieken weliswaar de grens tussen de Galliërs en de Germanen. Maar het archeologische onderzoek toont aan dat de rivier nergens een scheidslijn vormt in de materiële nalatenschap van de twee culturen. Volgens Caesar stamden de meeste Belgen van de Germanen af en waren ze lang geleden de Rijn overgestoken om zich te vestigen in het gebied waar ze ten tijde van de Gallische oorlogen woonden.⁷⁸ Tacitus bevestigde die situatie op het einde van de 1ste eeuw n.C. in zekere zin. In zijn verhandeling over Germania vermeldde de historicus dat de Treveri en de Nervii aanspraak maakten op een Germaanse afkomst en dat zij daar bijzonder trots op waren.⁷⁹ Hun persoonsnamen waren evenwel van Keltische origine en hun goden bezaten een Keltische natuur. Verder signaleerde Caesar dat de Atuatici nazaten waren van zesduizend Cimbri en Teutoni die op het einde van de 2de eeuw v.C. na jarenlange strijd met de naburige stammen er uiteindelijk in geslaagd waren zich aan deze zijde van de Rijn een woongebied te verwerven. Langs de Rijn grens ten slotte was er nog een groep van stammen, met name de Condrusi, Eburones, Caerosi, Paemani en Segni, die Caesar Germani Cisrhenani⁸⁰ – Germanen aan deze zijde van de Rijn – noemde. Hij beschouwde hen zo als verwanten van de Germani Transrhenani – Germanen aan de overzijde van de Rijn. Een echt duidelijke situatie was dat dus niet. Wij mogen hoe dan ook aannemen dat zowel aan deze zijde als aan de overzijde van de Rijn in het midden van de 1ste eeuw v.C. stammen woonden die zowel Keltische als Germaanse karaktertrekken vertoonden. De Lage Landen vormden zo samen met de Rijnstreek tijdens de 1ste eeuw v.C. een overgangszone tussen het Keltische en het Germaanse kerngebied. Ondertussen mogen wij wel niet vergeten dat door de veldtochten van Caesar onder meer de Eburones van het toneel waren verdwenen. In hun plaats zien wij nieuwe stammen zoals de Tungri, de Batavi, de Cugerni en de Ubii verschijnen.

De Galliërs waren zoals gezegd niet de enigen van wie Caesar de maatschappij beschreef. De *Commentarii* bevatten twee afzonderlijke volkskundige uitweidingen over de Germanen. Hij beschreef ook de streken waar ze woonden, overdekt met immense wouden waarin wonderlijke dieren leefden. Sommige van zijn waarnemingen zijn foutief of op zijn minst misleidend en tendentiekus. Het zijn niet enkel de conventies en stereotypen van het genre die een rol speelden in zijn beschrijving van die vreemde stammen. Ook zijn eigen politieke doelen bieden daarvoor een verklaring. Zowat honderdvijftig jaar later schreef Tacitus *De origine et situ Germanorum*. Deze historicus en volkskundige had de excursie van Caesar gelezen.⁸¹ Bij de redactie van zijn etnografische studie wilde hij echter een heel ander beeld van de Germanen schetsen dan zijn illustere voorganger. Bij Tacitus waren het niet langer wilde barbaren, wel een voorbeeld voor de decadente Romeinen. De Germanen bleven voor de Romeinen, in tegenstelling tot de Galliërs, steeds onrustige en gevaarlijke naburen, een voortdurende bedreiging voor het

recent geannexeerde Gallië en zelfs een mogelijke bedreiging voor Italië.⁸² Caesar stelde de Germanen, in het bijzonder de Suebi, voor als nomaden of halfnomaden. De sobere levenswijze van de Suebi versterkte hun krachten en de mannen groeiden daardoor uit tot geweldige kerels die in alle omstandigheden gehard waren. Zelfs in de winter beschermden zij zich niet met kleren, wel met huiden die echter nooit het volledige lichaam bedekten. Wijn lieten ze niet toe omdat de drank de conditie zou ondermijnen en mannen slap als een vrouw zou maken.

Van de Ubii, ooit een aanzienlijke en bloeiende staat, zei Caesar dat zij beschaafder waren dan de rest van de Germanen omdat zij langs de Rijn woonden en vaak bezoek van handelaars kregen. Bovendien had de nabijheid van de Galliërs aan de overzijde van de Rijn een verzachtende invloed op hen. Caesar beklemtoonde dat de handelaars vooral werden toegelaten als afnemers van oorlogsbuit.⁸³ Het leger zelf was een bijzonder belangrijke factor in de Germaanse maatschappij. Het was samengesteld uit de vrije mannen die tot onbezoldigde legerdienst waren verplicht. Caesar vermeldde dat zij het ene jaar onder de wapens moesten en dat zij het andere jaar voor de voedselvoorziening zorgden.⁸⁴ De Suebi waren volgens Caesar de grootste en meest oorlogszuchtige stam van alle Germanen. De honderd gouwen van die stam leverden ieder jaar duizend gewapende krijgers. Van jongs af traiden en hardden zij zich en nagenoeg heel hun leven bestond uit jagen en militaire oefeningen. Zij bereden hun paarden zonder zadel en in ruitergevechten sprongen zij dikwijls van hun paarden om te voet verder te strijden. Caesar schetste in boek vier een voor de Romeinen wel erg schrikwekkend beeld van de Germanen en in het bijzonder van de Suebi.⁸⁵ Het feit dat hij de Ubii, ooit een aanzienlijke en bloeiende staat, beschaafder dan de rest van de Germanen noemde, veranderde daaraan niets. In de *Commentarii* van Caesar werd voor de eerste maal het concept van 'Germania' geformuleerd.

Het archief van de keizerlijke administratie bevatte vermoedelijk een hele reeks van dergelijke geschriften. Wij kunnen dat indirect opmaken uit een aantal passages in Plinius' *Naturalis Historia* waarin de auteur Agrippa, de naaste medewerker van Augustus, citeert. Klaarblijkelijk was Agrippa de samensteller van een geografisch werk dat zowat vijftig jaar na zijn overlijden nog kon worden geraadpleegd. Plinius signaleert bijvoorbeeld dat Agrippa de hele kustlijn van Gallië en Germanië berekende.⁸⁶ Maar hij voegt er onmiddellijk aan toe dat de gegevens met betrekking tot Germanië niet correct waren omdat dat land pas vele jaren later werd verkend en dan nog niet volledig. Over Nederland schrijft hij onder meer het volgende:

In de Rijn zelf ligt met een lengte van honderd mijl het zeer befaamde eiland van de Bataven (Betuwe), ook dat van de Cannenefaten (Kennemerland) en nog meer eilanden, van de Friezen, Chauken, Frisiavonen, Sturii en Marsaci. Die liggen verspreid tussen de Helinius en de Flevus; zo heten de zijarmen waarlangs de benedenloop van

*de Rijn in het noorden uitstroomt in meren, in het westen in de Maas. Tussen die twee houdt hij in de middelste uitloop een niet al te grote rivierbedding in stand voor zijn eigen naam (Oude Rijn).*⁸⁷

Ook voor de volkeren die woonden in de landstreek vanaf de rivier de Hister, waar de latere provincie Dacia zich uitstrekte, tot aan de Oceaan deed Plinius opnieuw een beroep op de tekst van Augustus' adviseur.⁸⁸ Die gebieden waren ten tijde van Augustus evenmin veroverd. Wat kunnen wij daaruit besluiten? Naast de 'archiebronnen' berustte de kennis van de keizerlijke entourage ook op eigen waarneming en onderzoek. De eigen waarneming beperkte zich hier specifiek tot Gallië, tot aan de Rijn. Voor de streken over de Rijn heeft Agrippa, zoals zovele van zijn tijdgenoten, vermoedelijk een beroep gedaan op bronnen allerhande die hem ter beschikking stonden. Vergeten wij niet dat de Romeinen ook een beroep deden op bevriende Galliërs en Germanen. Diodorus van Sicilië⁸⁹ vermeldt dat onder meer de Haedui sinds mensenheugenis verwantschaps- en vriendschapsbanden met de Romeinen onderhielden. In een brief aan zijn vriend Atticus van 15 maart 60 v.C. noemt Cicero de Haedui 'broeders'.⁹⁰ Bij de Haedui vertegenwoordigde Diviciacus de Romeinsgezinde adel. In 63 v.C. reisde hij naar Rome en bepleitte in de senaat militaire hulp. De Haedui waren op dat ogenblik in een bittere machtsstrijd verwickeld met de Sequani, aan wie zij hun kinderen als gijzelaars hadden moeten uitleveren. Bij die gelegenheid was hij de gast van Cicero. In zijn tractaat *De divinatione* noemt de grote redenaar deze Gallische druïde een bron voor de Romeinse kennis van de Gallische godsdienst.⁹¹ Diviciacus maakte in 58 v.C. verder deel uit van een gezantschap van de Haedui dat Caesar om hulp smeekte in de strijd tegen de Helvetii, die hun land plunderden.⁹² Caesar beschreef hem naar aanleiding daarvan als een groot voorvechter van de Romeinse zaak, hem persoonlijk toegewijd, een trouw, rechtvaardig en gematigd man. Caesar maakte tijdens zijn campagnes tussen 58 en 52 v.C. herhaaldelijk gebruik van de militaire of diplomatieke hulp van verscheidene stammen en van de onthouding en de neutraliteit van vele anderen. Dat betekende niet alleen militaire hulp in de strikte betekenis van het woord, maar ook in de vorm van inlichtingen.⁹³ En dan duikt opnieuw de figuur van Diviciacus op. Recent onderzoek toonde inderdaad aan dat het geografische exposé van Caesar niet noodzakelijk berustte op eigen waarneming, maar dat hij zijn informatie vaak betrok van verkenners, handelaars en naburen. Die praktijk wordt later onder meer door Tacitus bevestigd.⁹⁴

Niettemin begrepen de Romeinen weinig van de vreemde politieke en sociale instellingen. De nauwkeurigheid en praktische toepasbaarheid van de geografische informatie, zoals die werd verzameld tijdens militaire campagnes, kenden duidelijk beperkingen. Zij was vaag, onnauwkeurig, vol lacunes, bijzonder op die punten waar militairen nauwkeurige informatie verlangden. Het lijkt erop dat de meeste informatie was verzameld in de vorm van verslagen aan de senaat samen met commentaren van de betrokken bevelvoerder.

Het hoeft geen betoog dat dergelijke verslagen een grote subjectiviteit in zich hadden, al was het maar omdat de auteurs te zeer met hun eigen imago waren begaan. Een voorbeeld daarvan is het verslag dat Tiberius aan de senaat zond betreffende de oorlog tegen Iulius Sacrovir, de leider van de Haedui, in 21 n.C. Tacitus⁹⁵ geeft daarover het volgende mee:

Toen pas (nadat de strijd door de Romeinse troepen was gewonnen) heeft Tiberius de senaat in een schrijven ervan verwittigd dat er een oorlog was uitgebroken en dat die tot een goed einde was gebracht; waarmee hij overigens niets af- of toedeed aan de werkelijke loop der gebeurtenissen; maar – zei hij – ‘de onderbevelhebbers waren met hun trouw en met hun moed, zichzelf met wijs beleid het gevaar te boven gekomen.’

Tacitus suggereert hier duidelijk het subjectieve karakter van dergelijke verslagen. De Griekse geschiedschrijver Appianus kloeg in de 2de eeuw n.C. dat hij in de *Commentarii* van Augustus over diens campagnes in Pannonia slechts weinig informatie over de geschiedenis van die landen aantrof. Bovendien kwam hij niet te weten hoe sommige Illyrische stammen onder Romeins gezag waren gekomen omdat de keizer niet over de verwezenlijkingen van anderen schreef. Augustus schreef enkel over zijn eigen verwezenlijkingen, hoe hij opstandelingen bedwong, hoe hij volkeren onderwierp, hoe hij de Alpenstammen, die barbaarse en oorlogszuchtige plundersaars van Italië, overwon.⁹⁶ Dergelijke verslagen waren veeleer bedoeld om te overtuigen dan wel om een objectief verslag van de gebeurtenissen te geven en wij mogen er daarom ook van uitgaan dat dergelijke teksten vaak op een of andere wijze een ideologische agenda verborgen. De *Commentarii* van C. Iulius Caesar zijn daarvan trouwens het beste voorbeeld. Daarin was een politicus aan het woord die zijn zaak voor de senaat verdedigde. Het wekt dan ook geen verwondering dat de Romeinse gouverneurs niet altijd even goed geïnformeerd waren. De moeilijkheden die Lollius en Varus ondervonden, hadden misschien wel daarmee te maken.

Een rijk zonder grenzen!

Augustus gold al voor antieke geschiedschrijvers als een vredesvorst en die beoordeling heeft ook bij generaties moderne historici haar verdedigers. Op het einde van de 18de eeuw schreef de grote historicus Edward Gibbon in het inleidende hoofdstuk van zijn *Herfsttij en ondergang van het Romeinse Rijk* het volgende:

In de eerste zeven eeuwen van hun geschiedenis beleefden de Romeinen een snelle opeenvolging van triomfen; Augustus zag ten slotte af van de eierzuchtige doelstelling om de hele wereld te onderwerpen en legde de volksvergaderingen een gematigde houding op.

Het Romeinse Rijk bij de dood van Augustus in 14 n.C.

Die visie op de eerste *princeps* zou de eeuwen doorstaan. Op 11 januari 29 v.C. sloot Augustus de tempel van Janus als teken van vrede. Tijdens zijn regering werden munten geslagen met de beeltenis van de godin Pax. De Ara Pacis, het altaar van de vrede en de ultieme expressie van de augusteïsche vredesideologie, toont op een subtiele wijze aan dat die vrede ook betrekking had op de provincies. De politieke initiatieven van Augustus in Gallië en Germanië lijken dat trouwens te bevestigen. Zij richtten zich voornamelijk op de installatie van instellingen zoals het zogenaamde altaar van de Galliërs in Lyon of het altaar van de Ubii in Keulen, waar de autochtone edelen hun verknochtheid en loyaliteit aan Rome konden tonen en de jongeren de eerste inwijding in de Romeinse cultuur ontvingen. Enkele passages uit de antieke geschiedschrijving zijn in dat kader verder erg verhelderend. Suetonius⁹⁷ karakteriseerde in zijn biografie van Augustus diens buitenlandse politiek als volgt:

Toch heeft hij geen enkel volk aangevallen zonder dat er een geldige reden voor was of een dwingende noodzaak. Hij had inderdaad niet de minste bedoeling het rijk hoe dan ook uit te breiden of om zijn krijsroem te vergroten.

Vóór die mededeling had hij de toch niet onaanzienlijke veroveringen van Augustus opgesomd: Noord-Spanje, Aquitanië, Pannonië, Dalmatië samen met Illyrië, Raetië en twee volksstammen in de Alpen. En verder, zo vermeldt de historicus, dwong hij een aantal volkeren die voor moeilijkheden zorgden, in het gareel. Cassius Dio⁹⁸ maakte een kleine eeuw later de volgende evaluatie van Augustus' buitenlandse politiek toen hij het jaar 20 v.C. behandelde:

Augustus bestuurde de provincies zoals de Romeinen dat gewoon zijn, maar tegenover de bondgenoten stelde hij zich soepeler op: zij mochten hun traditionele bestuur behouden. Hij voelde er ook niets voor het rijk uit te breiden met nog meer provincies of bondgenoten maar oordeelde het het verstandigst tevreden te zijn met wat men al had. Dat deelde hij ook mee aan de senaat. Vandaar dat hij, tenminste zolang het duurde, ook geen oorlog begon, maar zelfs bepaalde gebieden weggaf.

Dat is niet de enige passage van die aard in het werk van deze Griekse geschiedschrijver. Ook elders karakteriseert Cassius Dio Augustus' handelen in dezelfde zin. In zijn politieke testament, dat na zijn overlijden in 14 n.C. in de senaat werd voorgelezen, gaf Augustus te kennen dat het grondgebied best niet verder werd uitgebreid, maar dat men integendeel zich met de bestaande toestand tevreden moest stellen en dat dat ook steeds zijn persoonlijke leidraad was geweest.⁹⁹ En dezelfde idee komt terug in de toespraak van Tiberius over de verdiensten van Augustus en het Romeinse volk naar aanleiding van de

rouwplechtigheden ter ere van Augustus.¹⁰⁰

Het beeld dat Suetonius en Cassius Dio van Augustus schetsten, was erg geïdealiseerd. Zij schreven trouwens in een tijd dat er nauwelijks nog oorlogen werden gevoerd. Je kunt echter moeilijk spreken van een defensieve militaire politiek van Augustus, zeker niet tijdens de eerste jaren van zijn regering. De hervormingen die de *princeps* in het leger doorvoerde, maakten van Rome de sterkste militaire macht van de volkeren rond de Middellandse Zee. Augustus breidde met dat leger het Romeinse Rijk uit zoals tot dan toe niemand had gedaan en hij was erg trots op zijn militaire verwezenlijkingen. Eeuwigdurende roem werd daardoor zijn deel.

Auteurs zoals Vergilius of Horatius, die tot de kring van Augustus behoorden, zagen in de *princeps* de staatsman die het gezag van Rome over de hele wereld uitbreidde. De Romeinen waren voorbestemd tot de wereldheerschappij. In een ode gewijd aan Augustus¹⁰¹ schreef Horatius bijvoorbeeld het volgende:

*Hoe kunnen senatoren, hoe Quiriten
ten volle zorgen om met eerbewijzen
uw deugden te vereeuwigen, Augustus,
voor altijd in inscripties en annalen,*

*zover de zon schijnt over de door mensen
bewoonde wereld, o grootste der vorsten,
die de Vindelici (nog uitgesloten
van Romes rechtsbestel) pas kortgeleden*

*geleerd hebt wat gij kunt door oorlogvoering!
Want met uw legioenen velde Drusus
het oorlogszuchtige ras der Genaunen,
de vlugge Breunen en de burchten boven*

*de ruige Alpen, en versloeg ze meermaals.
Een zware strijd voerde de oudste Nero
spoedig daarop, en hij verdreef de woeste
Raetiërs onder gunstig zegeteken.*

Het zegemonument van Augustus in La Turbie vermeldt de 46 namen van de onderworpen Alpenstammen. Deze passage is niet de enige in die zin uit het oeuvre van Horatius. Uit iedere zin spreekt het Romeinse imperialisme en diezelfde geest vind je ook in een aantal passages bij Vergilius terug. Maar ook naar het einde van zijn regering toe, vooral na de nederlaag van Varus in het Teutoburgerwoud, zijn er voldoende aanwijzingen die

op een veeleer offensieve politiek wijzen. Misschien moet je die mededelingen in een wat andere context bekijken. De augusteïsche politiek ten aanzien van Gallië en Germanië was gekarakteriseerd door twee duidelijk te onderscheiden facetten. In de eerste plaats was er een duidelijke politieke strategie die zich vooral richtte op de al veroverde gebieden. Daarnaast zie je een militaire strategie die voornamelijk betrekking had op het nog te veroveren Germanië tot aan de Elbe. Maar die was tegelijk van grote invloed op de ontwikkeling van de Lage Landen. Augustus was erin geslaagd om zowel niet-militaire als militaire doelstellingen samen te brengen en ze te vertalen in een omvattend politiek beleid.

Bij zijn overlijden op 19 augustus 14 n.C. liet Augustus samen met een testament nog drie verzegelde boekrollen na. In de derde boekrol schetste de keizer op een beknopte wijze de situatie in het rijk, onder meer ook hoeveel soldaten er onder de wapens waren. Tacitus¹⁰² en Cassius Dio¹⁰³ bevestigden dat. Volgens die historici had de *princeps* in één adem ook de goede raad toegevoegd het rijk binnen de toenmalige grenzen te behouden. Tussen de twee laatste geschiedschrijvers is er wel een duidelijk verschil aantoonbaar. Terwijl Tacitus dat advies aan vrees of afgunst toeschrijft, is de toon bij Cassius Dio veel positiever. Niet alleen zou een nog groter grondgebied moeilijk onder controle te houden zijn, het gevaar bestond bovendien dat wat men bezat door een ondoordacht beleid verloren zou gaan. Meerdere auteurs waren trouwens van mening dat de Romeinen door al te ambitieuze of onvoldoende doordachte veroveringen het risico liepen te verliezen wat zij al hadden gewonnen. Blijkbaar was Augustus op het einde van zijn leven tot de conclusie gekomen dat het Romeinse leger stilaan de limieten van zijn mogelijkheden had bereikt en dat er een directe relatie bestond tussen de sterkte van het leger, de kostprijs ervan en de omvang van het rijk. Tiberius voegde tijdens zijn regering in ieder geval geen nieuwe gebieden aan het *Imperium Romanum* toe. Zowel Suetonius¹⁰⁴ als Tacitus¹⁰⁵ oordeelde dat zijn buitenlandse politiek zwak en defensief was en dat hij, om Tacitus even te parafaseren, een keizer was die zich er niet om bekreunde de grenzen van het rijk uit te breiden.

Betekende dat effectief een kentering in het beleid van Augustus? Betekende dat na het debacle van Varus een veranderde politiek? Met betrekking tot de politiek ten aanzien van Germanië zullen wij die vraag later beantwoorden. De vredesideologie van de keizer gebed in een traditie van het Romeinse imperialisme zet in ieder geval tot voorzichtigheid aan. In de Romeinse literatuur vinden wij daarover soms ook kritische bedenkingen. Bijzonder treffend in dit verband is de visie van Tacitus op de Romeinse idee van vrede:

*De Romeinen zijn de plunderaars van de wereld... Zij alleen onder alle (volkeren) maken met eenzelfde hartstocht jacht op rijkdom en armoede. Wegslepen, moorden en roven, dat noemen ze in hun valse taal 'het bewind voeren' en waar ze het land in een woestijn herschiepen 'brachten ze vrede'.*¹⁰⁶

Dat citaat, een uittreksel uit de redevoering van de Britse hoofdman Calgacus, die tot opstand tegen de Romeinen opriep, is uiteraard een oefening in retoriek. De inhoud ervan lijkt erg op de hoger geciteerde passage uit de brief van Mithridates.¹⁰⁷ Maar de idee van de *pax Romana* als een eufemisme voor onderwerping vind je bij Tacitus ook elders terug. Bij herhaling formuleerde deze auteur scherpe kritiek op de zogenaamde vredespolitiek van Augustus, die hij bij momenten als een perfide machtswellusteling afschilderde. De augusteïsche vrede was voor Tacitus een bloedige vrede die niet alleen aan barbaren maar ook aan Romeinen het leven kostte.¹⁰⁸ Tijdens de regering van Augustus was het Romeinse leger een bezettend leger. Het werd in de provincies ontplooid om opstanden te onderdrukken. Dat was ook in 24 n.C. nog zo, indien je Tacitus mag geloven. Hij wees erop dat de acht legioenen langs de Rijn niet alleen tegen de Germanen waren gericht, maar dat die ook de Galliërs in bedwang moesten houden.¹⁰⁹ Door de aanwezigheid van al die troepen ontstond de *Rijnlimes*, die wij gewoonlijk interpreteren als een verdedigingssysteem. Dat veronderstelt dat Augustus duidelijk het concept van een Romeins Rijk met vaste grenzen voorstond. Maar kwam dat van in het begin ook overeen met de realiteit? De Rijn grens was tegelijk ook een politieke grens. Dat komt al in het verslag over de Gallische oorlogen van Caesar tot uiting wanneer hij spreekt over de Germani Cisrhenani en de Germani Transrhenani, dat wil zeggen de Germanen aan deze zijde van de Rijn en de Germanen aan de overzijde van de Rijn. Vermoedelijk heeft dat mee onze perceptie bepaald. Die vertrekt al te vaak vanuit de idee dat de *limes*, en specifiek de *Rijnlimes*, gegroeid was uit en deel uitmaakte van een coherente defensieve politiek. Dat er tijdens de regering van Augustus troepen in Germania langs de Rijn waren gestationeerd, was echter het gevolg van een offensieve politiek. Indien er al een coherent plan zou bestaan met betrekking tot de verdediging van de rijksgrenzen, dan komt dat in ieder geval bij geen enkel contemporain historicus voor en ook het archeologische onderzoek laat een dergelijk besluit zeker voor de augusteïsche regering niet toe. Het doel van de Romeinse grenslinies was eigenlijk veeleer onzeker en een grote troepenconcentratie kon zowel een offensieve als een defensieve politiek ondersteunen.

Hoe dan ook, de legioenen en de hulp troepen waren gekazerneerd in de periferie van het rijk. Zij waren er in kampen gelegerd, in het noorden van het rijk in een lange rij langs de Rijn en de Donau. Die kampen waren tijdens de regering van Augustus voornamelijk tijdelijke kampementen, waarrond een wal in aarde en hout werd opgetrokken. Wanneer de Rijn grens na de regering van Augustus een meer permanent karakter kreeg, ging het leger over tot de bouw van imposante stenen forten.¹¹⁰ Het systeem van forten en bevoorradingsbases waartussen communicatielijnen werden georganiseerd, was trouwens een concept waarvan het ontstaan in het principaat lag. Dat had wel zeer grote gevolgen voor de plaatselijke bevolking, zowel op economisch als sociaal vlak. De militaire lasten wogen zonder twijfel zwaar op de bevolking. Heffingen onder de vorm van voedsel voor het leger en de rekrutering van jongemannen waren omstreeks de erwisseling vermoedelijk

niet erg populair. In ieder geval bestond er onder de Gallische bevolking niet altijd even veel animo om dienst te nemen in het Romeinse leger. Tacitus¹¹¹ vermeldde bijvoorbeeld dat de Gallische landen zich nog in december 69 n.C. verzetten tegen het lichten van manschappen en tegen het opbrengen van de oorlogsbelasting.

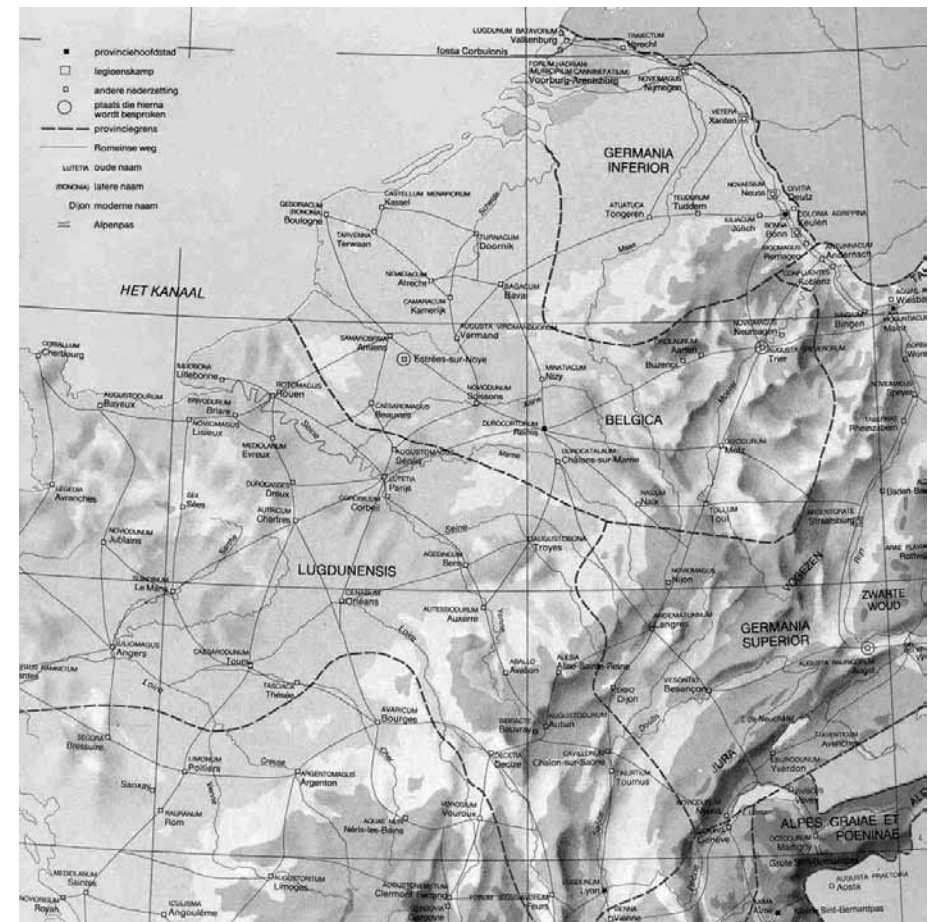
HOOFDSTUK 4

De politiek van Augustus in Gallia Belgica

Na de moord op C. Iulius Caesar was het voor Octavianus/Augustus vooral zaak zijn politieke toekomst in Rome veilig te stellen en vervolgens de annexatie van Gallië te consolideren. Zowel de *Res Gestae* als de contemporaine bronnen tonen aan dat hij aan dat laatste veel aandacht besteedde en dat het tot circa 12 v.C. een van zijn hoofdbekommernissen zou blijken. Maar tot dan vernemen wij niet veel over de ontwikkelingen in Gallië. Wij hebben eigenlijk erg weinig informatie over de Romeinse politiek in Gallië tijdens de veertig jaar tussen Caesar en Drusus. Dat is opvallend. De jaren na de verovering van Gallië stonden helemaal in het teken van de Romeinse burgeroorlogen. Zonder twijfel was Gallië voor de Romeinse politici op dat ogenblik van ondergeschikt belang. Zij waren te zeer verward in de strijd om de absolute macht. Berichtgeving over Gallische opstanden kwam er veeleer sporadisch als waren het *faits divers*. Cassius Dio bevestigt dat trouwens in zekere zin wanneer hij meedeelt dat hij 'over die conflicten ook geen duidelijke informatie heeft om over te kunnen schrijven.'¹ De contemporaine geschiedschrijvers richtten hun aandacht natuurlijk in de eerste plaats op de machtsstrijd tussen Caesar en Pompeius, die Rome verscheurde en de burgeroorlogen die aan de regering van Augustus voorafgingen. Die ontwikkelingen hielden de hele mediterrane wereld in de ban. Tot de overwinning van Augustus in de slag bij Actium in 31 v.C. werkten die interne politieke moeilijkheden verlamdend ten aanzien van de pas veroverde Gallische gebieden. Dat betekent dat het archeologische onderzoek een van de belangrijkste informatiebronnen is voor de reconstructie van de gebeurtenissen tijdens deze periode. Een belangrijk gedeelte van de historische samenhang blijft dus onbekend omdat een doorlopend historisch verslag ontbreekt. Het is eigenlijk niet nodig te zeggen dat dat voor de hedendaagse historici een bijzonder grote handicap is.

De onrustige jaren na de verovering van C. Iulius Caesar (51-31 v.C.)

De oorlog, die Caesar in 58 v.C. rechtvaardigde als een actie ter bescherming van de Haedui, bleek in feite een langdurige offensieve oorlog die tot de verovering van 500.000 vierkante kilometer¹ leidde. Het is opmerkelijk hoe 'gemakkelijk' Caesar dat uitgestrekte Gallië onder de voet had gelopen. Hij breidde het Romeinse grondgebied tot aan de Rijn uit en was de eerste Romeinse bevelvoerder die met zijn troepen de Rijn overstak en Germanië binnentrok. In Rome heeft die ontwikkeling zeker zware discussies uitgelokt in de senaat en er op de politieke besluitvorming gewogen. Meermaals vinden wij in de antieke bronnen daar aanwijzingen over. Na Caesar duurde het echter nog geruime tijd voor je kon spreken van een organisatorische benadering van dat nieuwe gebied. Hoewel de val van Alesia zeker niet het einde van de vijandelijkheden betekende, zou die gebeurtenis uiteindelijk beslissend zijn voor het verdere verloop van de oorlog, voor het verdere

De organisatie van Gallië

verloop ook van de geschiedenis. Gallië zou een Romeinse provincie worden. Suetonius² drukte in zijn biografie van Caesar die idee als volgt uit:

Heel Gallië, dat gelegen is tussen de Pyreneeën, de Alpen, de Cevennen, de Rijn en de Rhône, en waarvan de omtrek ongeveer drieduizend tweehonderd mijl bedraagt, werd omgevormd tot een wingewest dat hij een jaarlijkse schatting van veertig miljoen sester tiën oplegde; alleen staten van bondgenoten die zich jegens het Romeinse volk verdienstelijk hadden gemaakt, vormden een uitzondering.

Toen Caesar in 49 v.C. definitief uit Gallië vertrok, was er van een gevestigd Romeins gezag zeker nog geen sprake. Er was nog geen bestuurlijke organisatie en ook de rand-

voorwaarden daarvoor, zoals een wegnnet en steden, ontbraken. Zelf moest hij al zijn aandacht richten op het eigen politieke lijfsbehoud. Caesar had Gallië wel veroverd en de Eburones hadden rake klappen gekregen, maar de weerstand van bijvoorbeeld de Menapii en de Morini was zeker nog niet gebroken. Troepen bleven noodzakelijk en Caesar had vanzelfsprekend een bezettingsleger in die nieuw veroverde provincie achtergelaten. Dat leger zou geruime tijd de belangrijkste vertegenwoordiging van de nieuwe orde zijn. Een tekst uit het landbouwboek van M. Terentius Varro (116 v.C.-27 v.C.) wijst in die richting:

Toen ik in het binnenland van Gallië ‘aan de andere kant van de Alpen’ het leger aan de Rijn commandeerde, heb ik een paar gebieden bezocht waar noch wijnranken, noch olijfbomen, noch fruitbomen groeiden, en waar ze het land bemestten met een witte kalk die ze uit de grond haalden.³

Varro schreef dat boek in 37 v.C. De periode waaraan hij refereert moet kort na het beëindigen van de Gallische oorlogen zijn geweest, toen hij betrokken was in de burgeroorlog tussen Pompeius en Caesar. In 49 v.C., toen hij aan het hoofd van twee legioenen uit Pompeius’ leger stond, moest hij in Andalusië Caesar als zijn meerdere erkennen. Dat was het laatste militaire commando dat Varro waarnam. De bronnen zijn verder erg schaars en fragmentarisch. De informatie zelf is allesbehalve consistent en vooral verbonden aan enkele militaire operaties van individuele prominente Romeinen. De Romeinse expedities tegen opstandige Gallische stammen sedert 46 v.C. tonen in ieder geval aan dat Gallië die tien voorgaande jaren niet zonder bezettingstroepen is gebleven. Over de grootte van de bezettingstroepen of hun kampplaatsen wordt verder nauwelijks iets gezegd. Vooral omtrent de omvang van het bezettingsleger is het gissen omdat tijdens die eerste jaren voortdurend troepen uit Gallië werden teruggetrokken om in te zetten in de burgeroorlog. De militaire organisatie van Gallië in de periode voor de aanvang van het bewind van Augustus blijft zo tot op heden grotendeels onbekend. Kampen en wegen uit die periode zijn onvoldoende door archeologische vondsten gedocumenteerd. Waar de Romeinse troepen op dat ogenblik in Gallië waren gelegerd, is dus allesbehalve met zekerheid bekend. Ook bijvoorbeeld in het zwaar geteisterde stamgebied van de Eburones hebben de archeologen nauwelijks aanwijzingen gevonden over een militaire structuur uit de decennia die volgden op de Gallische oorlogen. Maar wij mogen ervan uitgaan dat in het noordoosten van Gallië en langs de Rijn de troepenmacht niet onbelangrijk was omdat in die regio een chronische onrust heerste. Bovendien moesten de Romeinen er ook voortdurend met de Germaanse dreiging rekening houden. Van zeer weinig Romeinse steden zowel in Frankrijk als in België zijn de juiste omstandigheden van hun ontstaan bekend. Lyon bijvoorbeeld gaat terug op de kolonie die Lucius Munatius Plancus in 43 v.C. stichtte. Het ontstaan van Tongeren kunnen wij een kleine veertig jaar later situe-

ren. Je mag daarbij niet vergeten dat de Romeinse militairen in deze vroege periode ook de Gallische hoogteversterkingen of oppida als garnizoensplaats konden hebben ingenomen. Tijdens opgravingen aan de Chaussée-Tirancourt kwamen onder meer sporen aan het licht van een Romeinse versterking die mogelijk kort na de veroveringen werd aangelegd.

Klaarblijkelijk zette Caesar ook al de krijtlijnen uit die het bestuur van dat nieuwe wingewest mogelijk moesten maken. De hoger geciteerde tekst van Suetonius verwijst ernaar. Tijdens zijn consulaat samen met Marcus Antonius had Caesar landmeters de opdracht gegeven Gallië op te meten en in kaart te brengen. Het duurde tot 27 v.C. voor die opdracht werd voltooid.⁴ Jammer genoeg wijdde Aulus Hirtius, die het achtste en laatste boek van het oorlogsverslag redigeerde, daar slechts enkele lijnen aan. Net zoals de proconsul de oorlog op een eigenmachtige wijze had gevoerd, zo organiseerde hij nu ook het bestuur van deze provincie. Om de bestuurlijke organisatie te laten slagen, achtte Caesar het onder meer noodzakelijk om een aantal stammen aan Rome te binden. Na de val van Alesia in 52 v.C. leverde hij daarom circa twintigduizend krijgsgevangenen terug uit aan de Haedui en de Arverni in de hoop die twee stammen, die tot de machtigste van Gallië behoorden, opnieuw voor zich te winnen.⁵ De overwonnen volkeren werden aan de Romeinse wetten onderworpen. Daarbovenop kwam de jaarlijkse heffing van veertig miljoen sestertiën. Dankzij de politieke welwillendheid van Caesar konden de Arverni en de Haedui samen met nog dertien andere *civitates* daaraan ontsnappen. Zij waren *liberae et immunes* of *foederatae*. De *civitates liberae et immunes* waren vrijgesteld van belastingen. De *civitates foederatae* waren op basis van een *foedus*, een verdrag, de bondgenoten van Rome. De contemporaine bronnen laten niet toe na te gaan welke stammen onder welk statuut vielen. Hooguit kun je onder zeker voorbehoud en met grote voorzichtigheid teruggrijpen naar meer recente bronnen, in het bijzonder de lijsten van Plinius de Oudere (23-79 n.C.) en de epigrafische teksten. Onder meer de Nervii, de Suesiones, de Silvanectes, de Leuci en de Treveri worden in die lijsten *civitates liberae* genoemd.⁶ In de bronnen duikt er bovendien een reeks nieuwe namen van stammen op. Het lijkt erop dat de bevolking van de Lage Landen tijdens die jaren ingrijpend wijzigde. Nieuwe stammen vestigden zich hier. Verder zullen wij zien dat het onder meer gaat om de Batavi, de Ubii, de Cannanefates en de Frisiavones. Het is niet altijd duidelijk of het nieuw ingewekenen betreft dan wel stammen die er van oudsher woonden. De Tungri, die woonden rondom het huidige Tongeren, zijn daarvan een mooi voorbeeld. Plinius vermeldde die stam voor de eerste maal naar aanleiding van de reorganisatie van keizer Augustus, mogelijk tijdens zijn oponthoud in Gallia in de jaren 16-13 v.C.⁷ De auteur verwees daarbij naar de – ondertussen verloren – verslagen van Agrippa. In het verleden nam men nogal gemakkelijk aan dat een nieuw geïmmigreerde Germaanse stam of confederatie van stammen na de complete uitroeiing van de Eburones door de troepen van Caesar het vrijgekomen land herbevolkte en dat het onder meer de Tungri waren. Een belangrijke groep historici is echter van

mening dat de Tungri geen nieuw ingeweken Germaans volk waren, maar wel een nieuwe naam voor alle Germaanse stammen en samengesmolten inheemse groepen aan deze zijde van de Rijn. Er is echter nog een derde mogelijkheid. Caesar heeft in zijn verslagen niet alle stammen afzonderlijk vermeld. Voorbeelden daarvan zijn de Texuandri, de Baetasii en ook de Tungri. Er kunnen verscheidene redenen zijn waarom Caesar hen niet vernoemde. Misschien waren zij te onbeduidend en veroorzaakten zij voor de Romeinen geen echte moeilijkheden. Maar het is evengoed mogelijk dat zij collaborateurs of loyale bondgenoten waren. Na de razzia's van Caesar tegen de Eburones werden de Tungri in ieder geval de belangrijkste bevolkingsgroep en gaven uiteindelijk ook hun naam aan een bestuursdistrict. De Eburones zelf verdwenen in deze periode voorgoed uit de geschiedenis. Hoe dan ook, deze stammen profiteerden van de situatie en pikten met de hulp van de Romeinen de leidende positie van de verslagenen in.

Al in 56 v.C., en waarschijnlijk ook wel vroeger, waren er verdragen afgesloten tussen Rome en Gallische stammen. Dat blijkt uit de redevoering *Pro Balbo*, die M. Tullius Cicero in dat jaar hield:

*Inderdaad, er bestaan verdragen, bijvoorbeeld die met de Cenomani, de Insubres, de Helvetii, de Iapydes, zelfs met enkele barbaarse stammen uit Gallië, waarin de clausule is opgenomen dat niemand van hen door ons als burger kan worden ontvangen.*⁸

Sedert het einde van de vijandelijkheden ontvingen sommige Galliërs ondanks die clausule die Cicero vermeldt, het Romeinse burgerrecht en droegen zij het *nomen* (naam) Iulius. Als *cognomen* (bijnaam) behielden zij hun Gallische naam. Een van de meest spectaculaire voorbeelden daarvan is Iulius Duratius, de aanvoerder van de Pictones, die ook in het achtste boek van *De bello Gallico* wordt vermeld.⁹ Zijn naam, IVLIOS DVRAT(ios), figureert als legende op een reeks munten. Hij is een treffend voorbeeld van al die edellieden die steeds trouw aan de Romeinse zaak waren geweest en daar zo de vruchten van plukten. Misschien stamden ook de Bataafse Iulii zoals C. Iulius Civilis af van stamhoofden die Caesar voor hun verdiensten honoreerde. Volgens Suetonius¹⁰ drongen er zelfs Galliërs uit de leidende klasse dankzij Caesar door tot de Romeinse senaat. Mogen wij verder denken aan leiders zoals de Haeduer Diviciacus of de Trevir Cingetorix, die zich steeds uiterst loyaal tegenover de Romeinen opstelden? De volgende passage uit Caesars *Bellum civile* geeft daarover mogelijk opheldering:

In de cavalerie van Caesar dienden twee broers van de stam der Allobroges, met name Rocillus en Egus. Zij waren de zonen van Adbucillus, die gedurende vele jaren stamhoofd van zijn volk was geweest. Het waren mannen met een buitengewone moed, van wier uitnemende en trouwe dienst Caesar tijdens al zijn campagnes in Gallië ge-

De tempel ter ere van Roma en Augustus in Vienne (R. Nouwen)

*bruik had gemaakt. Daarom had hij hun thuis de hoogste magistraturen toevertrouwd en ervoor gezorgd dat zij bij wijze van buitengewone maatregel in de senaat werden opgenomen.*¹¹

Gezien het uitzonderlijke karakter van die opname mogen wij hier wellicht de inbreng van de Romeinse senaat vermoeden. Caesar had in ieder geval al tijdens de oorlog zelf voortdurend de politieke en militaire positie van die leiders binnen hun stam versterkt. Nu versterkte hij zo hun positie in het nieuwe politieke en administratieve bestel dat hij voor ogen had. Voor de proconsul was de rust in Gallië uiterst belangrijk. Zijn betrekkingen met Rome waren inmiddels ernstig verstoord. Spoedig zou hij zijn leger elders nodig hebben. Uit de antieke auteurs vernemen wij verder nauwelijks iets over de geschiedenis van onze contreien. Alle aandacht richtte zich zoals hoger al werd signaleerd in eerste instantie op de politieke gebeurtenissen in Rome.

In juni 46 v.C. vierde Caesar een grootse triomf in Rome, vier dagen lang. Tijdens de triomftocht voerde de generaal afbeeldingen mee van de Rhône, de Rijn en de Oceaan. De buit werd op wagens uitgestald en de gevangenen als trofeeën meegevoerd. Ook Vercingetorix, die erin geslaagd was de Romeinse legers in ernstige moeilijkheden te brengen, luisterde de stoet op. De Gallische oorlogen waren daarmee ten einde. Maar

in 46 v.C. was er in Rome toch nog sprake van ongeregelheden in Gallië. Datzelfde voorjaar maakte Cicero in een brief aan zijn dierbare dienaar Tiro daar melding van.¹² De Bellovaci, in de buurt van het huidige Beauvais, waren daarbij betrokken en misschien ook de Menapii en de Morini, die de Vlaamse en Franse kuststreek bewoonden. De toenmalige gouverneur D. Iunius Brutus zag zich verplicht op te treden tegen de opstandelingen en overwon hen in de strijd.¹³

In zoverre wij op dat ogenblik kunnen spreken van een bestuur, had dat vooral een militair karakter. De militaire beheersing van de Gallische en de Germaanse gebieden liep in ieder geval tijdens die eerste twintig jaar niet altijd even gemakkelijk. Tijdens de jaren die onmiddellijk volgden op de verovering moet de situatie, net zoals enkele decennia later in Germania tussen Rijn en Elbe, vrij precair zijn geweest. Caesar had in het voorjaar van 44 v.C. vlak voor zijn dood L. Munatius Plancus aangesteld tot gouverneur van het pas veroverde gebied. Tijdens de moeilijke jaren van de burgeroorlogen voerde L. Munatius Plancus een bewind in de geest van Caesar waarbij hij militaire actie koppelde aan diplomatieke initiatieven. Oorspronkelijk had hij drie legioenen ter beschikking. Dat was een relatief beperkte troepenmacht. Daarom lichtte hij twee bijkomende legioenen. De discussies over Gallië op het Forum Romanum moeten in de periode na de moord op Caesar op 15 maart 44 v.C. ondertussen vrij verwarrend zijn geweest. Propaganda vermengde zich met de onrust voor een militaire dreiging uit het noorden. Begin april had een zekere C. Matius, een medestander en vriend van Caesar, tegenover M. Tullius Cicero zijn bezorgdheid uitgedrukt over een nakende opstand in Gallië en daarmee de grote redenaar de stuipen op het lijf gejaagd.¹⁴ In zijn brief aan Atticus van 17 april blijkt Cicero echter wat gerustgesteld:

*Dezelfde Balbus heeft beter nieuws van Gallië. Hij bezit een drie weken oude brief. De Germanen en de andere stammen daar hebben, wanneer zij hoorden wat er met Caesar is gebeurd, gezanten naar Aurelius gezonden. Hij is door Hirtius als bestuurder aangeduid. Zij zouden zich aan zijn bevelen houden. Zo wat? Alles ademt vrede uit, heel anders dan die kletskep mij heeft gezegd!*¹⁵

Welke Germaanse stammen voor onrust zorgden, wordt niet meegedeeld. Maar het lijkt erop dat de bezorgdheid vooral noordelijk Gallië tussen Schelde en Rijn betrof. Ondertussen werd Gallia Comata, waarmee ruwweg het gebied tussen Pyreneeën en Rijn werd bedoeld, klaarblijkelijk betrokken in de machtsstrijd die in Rome na de moord op Caesar was losgebarsten. In de vijfde Philippische redevoering beschuldigde Cicero op 20 december Antonius ervan dat hij Gallische en Germaanse belastingen en troepen wilde misbruiken om de republiek te knevelen en de bevolking te knechten. Ook bij Cassius Dio vinden wij echo's van die redevoering terug.¹⁶ Eind december ontving Cicero een brief van L. Munatius Plancus. Daarin uitte de gouverneur van Gallië zijn

bezorgdheid dat de stammen in Gallië door de gebeurtenissen in Rome tot opstanden zouden kunnen worden geïnspireerd.¹⁷ Zo hadden opstandige Allobroges de Romeinse burgers van Vienne in 43 v.C. uit hun stad verdreven. De rechtstreekse aanleiding voor die revolte was de moord op Caesar en de krachtmeting die daarop volgde. In de zevende Philippische redevoering van januari 43 v.C. wees Cicero er vervolgens op dat Antonius niet alleen legioenen maar zelfs stammen van Gallia Comata tegen Rome zou leiden.¹⁸ De trouw van Gallia Cisalpina staat daarmee in sterk contrast. In feite zien wij hier een nauwe samenhang tussen de politieke spanningen in Rome en mogelijke Gallische opstanden. In 43 v.C. stichtte L. Munatius Plancus samen met de verjaagde inwoners van Vienne, Lugdunum (Lyon). In april en mei van 43 v.C. stonden Antonius en Octavianus in Noord-Italië tegenover elkaar. L. Munatius Plancus had zich in het conflict tussen beide mannen aanvankelijk afzijdig gehouden. Op bevel van de senaat moest hij echter net als M. Aemilius Lepidus, de gouverneur van Gallia Narbonensis en Hispania Tarraconensis, met zijn leger tegen Antonius optrekken. De krachtmeting eindigde in het driemanschap van Octavianus, Antonius en Lepidus. Plancus gaf in oktober 43 v.C. zijn troepen en zijn provincie aan de nieuwe machthebbers over. Gallia Narbonensis kwam onder de bevoegdheid van Lepidus, Gallia Comata onder die van Antonius.¹⁹ In 43 en 42 v.C. voerde L. Varius Cotylon als proconsul van Gallia Comata het bevel over zes legioenen.²⁰ Ook in 42 en 40 v.C. worden overwinningen gesignaleerd. Over de aanleiding van die opstanden en hun verloop geven de bronnen geen verdere informatie.

Na de burgeroorlogen volgde op de moord op Caesar en het verdrag van Brindisium, dat in 40 v.C. werd gesloten met Antonius, vielen Gallië en de troepen die daar in garnizoen lagen onder de bevoegdheid van Octavianus/Augustus. Alles samen is het niet te verwonderen dat Augustus in 39 v.C. naar Gallië afreisde. Hij achtte het noodzakelijk zijn trouwste medewerker Agrippa in Gallië aan te stellen als gouverneur met de rang van *legatus pro praetore*. Agrippa was sedert jaren al Augustus' metgezel en zou later ook diens dochter Iulia huwen. Hij verbleef er tijdens de jaren 39-38 v.C. en zijn belangrijkste opdracht was de situatie in die nieuwe provincie te stabiliseren. Echt veel vernemen wij daarover overigens niet. Men neemt aan dat Agrippa toen al, als een normale vorm van overheersingspolitiek, met de aanleg van een netwerk van wegen was begonnen. De geografische gegevens die tot dan toe waren verzameld, waren zonder twijfel een grote hulp. Dat wegennet paste in de plannen van Augustus om de gebieden, die Caesar had veroverd, snel te pacificeren. Het stond op de eerste plaats, en in de vroegste fase bijna uitsluitend, ten dienste van snelle troepenverplaatsingen en van de ravitaillering van het leger. Men spreekt in dat verband terecht van militaire wegen. Getuigenissen van enkele historici uit de oudheid tonen aan dat op dat ogenblik allerminst een periode van pacificatie was aangebroken. Met name aan de overzijde van de Rijn was het erg onrustig. In 37 v.C. stak Agrippa de Rijn over en trok op tegen opdringende Germanen. Hij was de eerste sedert Caesar in 55 en 53 v.C. die een expeditie over de Rijn ondernam. Die Germanen – mogelijk ging het om

de Suebi – waren in een conflict verwickeld met de Ubii en de Chatti. Onder druk van de Suebi waren de Ubii naar de Rijn getrokken. Ongetwijfeld waren zij vroeger de Rijn al eens overgestoken. Het waren in ieder geval goede landbouwers en het viel te verwachten dat zij een eventueel nieuw territorium zouden verdedigen. Daarom wees Agrippa hun in de streek rond Keulen een nieuw woongebied toe.²¹ Die regio, die deel uitmaakte van het voormalige stamgebied van de Eburones, was op dat ogenblik zogoed als ontvolkt. In de buurt van Bonn grensde hun territorium aan dat van de Treveri. Het was de beloning voor hun vriendschap en jarenlange trouw aan Rome. De oprichting van de Ara Ubiorum, een altaar bestemd voor de keizercultus, bezegelde omstreeks 9 n.C. de goede verstandhouding.²² De Ubii gaven hun naam aan het nieuwe bestuursdistrict. Uit hun hoofdstad, het Oppidum Ubiorum, ontstond de Colonia Claudia Ara Agrippinensium, het moderne Keulen. Eigenlijk werd daarmee de militaire politiek van Caesar voortgezet. Die had de verdediging van Gallië tegen de Germanen grotendeels overgelaten aan geallieerde stammen zoals de Vangiones en de Nemetes. Tiberius sloot later gelijkaardige bondgenootschappen met onder meer de Cugerni en de Baetasii. De Chatti van hun kant werden verscheurd door interne twisten. Een deel trok naar de Betuwe en assimileerde zich daar met de oorspronkelijke bevolking. Daaruit ontstonden de Batavi.²³ De Batavi en de Canninefates ontvingen ergens tussen 50 en 12 v.C. als verbonden een woonplaats in de Rijn-Maasdelta. Het is mogelijk dat in die periode nog andere volksstammen zoals de Frisiavones met de toestemming van Rome naar onze contreien migreerden. Maar tegelijk moeten wij er rekening mee houden dat ten gevolge van de Gallische oorlogen de machtsverhoudingen tussen de stammen onderling in Gallië erg veranderd waren, waardoor tot dan onbetekenende en onbekende stammen in het voetlicht van de geschiedenis traden.

De eerste jaren van het bewind van Augustus (31-13 v.C.)

Een kleine tien jaar bleef de situatie in Gallië klaarblijkelijk min of meer rustig. Na de breuk in 32 v.C. tussen Antonius en Octavianus en de beslissende slag bij Actium werd Augustus onbetwist de machtigste man van het Romeinse Rijk. Zijn interesse bleef ook na zijn overwinning in Actium uitgaan naar Gallië. Hij stak veel energie in de organisatie van die nieuwe provincie en stuurde er ook zijn beste medewerkers naartoe. Maar dat belte niet dat opnieuw ongeregelheden uitbraken. Was dat het gevolg van de vijandelijkheden bij Actium? Het lijkt erop. De burgeroorlog en de campagnes in Actium hebben er zonder twijfel toe geleid dat een min of meer aanzienlijk gedeelte van het Gallische bezettingsleger naar Midden-Griekenland bij de Golf van Ambrakia werd overgeplaatst. Uit de historische bronnen vernemen wij dat tijdens de jaren die nu volgden de Romeinen de handen vol hadden met de Alpenvolkeren. De verovering van de Alpen en de Voor-Alpen

vanaf 16 v.C. was voor de Romeinen belangrijk omdat daardoor het hiaat tussen Oost en West werd overbrugd. Dat was ontstaan door de veroveringen van Gallië tot aan de Rijn enerzijds en de augusteïsche expedities in Illyrië tot aan de Donau anderzijds. Daarnaast vermelden enkele teksten dat zij minstens driemaal moesten optreden tegen opstandelingen in Gallië en tegen invallers van over de Rijn. Archeologische vondsten tonen bovendien aan dat de ongeregelheden in Gallië op een vrij grote schaal uitbraken.

Van omstreeks 30 tot 28 v.C. was Caius Carinas gouverneur van Gallia. In 30-29 v.C. waren de Morini, een stam uit het huidige Frans-Vlaanderen, opnieuw in opstand gekomen. Daarin waren klaarblijkelijk ook nog andere stammen betrokken waarvan wij de namen niet kennen. Misschien waren het wel de Menapii. Die stam had bij een vorige gelegenheid al eens met de Morini gemene zaak tegen de Romeinse bezetter gemaakt. De aanleiding voor die opstand is niet bekend. De revolutie werd door C. Carinas neergeslagen. Hij trad ook succesvol op tegen de Suebi, die de Rijn waren overgestoken.²⁴ Voor die wapenfeiten werd aan Carinas de toestemming verleend een triomftocht te houden. Die wordt vermeld in een fragment van de *Fasti triumphales*.

Omstreeks dezelfde tijd voerde M. Nonius Gallus oorlog tegen de Treveri, die in de Moezelvallei woonachtig waren. Zij hadden de hulp van de Germanen rechts van de Rijn gekregen. Het rommelde trouwens op meerdere plaatsen, maar zonder dat het verder noemenswaardige gevolgen had voor de Romeinen. Het archeologische onderzoek bevestigt die onrust. Oppida of hoogteversterkingen waren natuurlijke centra van weerstand. In het oppidum van de Treveri op de Titelberg vonden de archeologen een brandlaag, die zij omstreeks 30 v.C. konden dateren. Rond dat jaar installeerden de Romeinen een militaire post op de Petrisberg bij Trier. In het noordelijke stadsdeel van Trier kwamen sporen van een aarden kamp aan het licht die zeker dateren van voor de stichting van de stad in 18-17 v.C. Die archeologische gegevens kunnen met de opstand van de Treveri van 30-29 v.C. in verband worden gebracht.²⁵ Ook het onderzoek van de hoogteversterking van Kanne bij Maastricht, die op basis van de dendrochronologie circa 31 v.C. kan worden gedateerd, suggereert dat de weerstand tegen de Romeinse bezetter nog dieper zat dan uit de literaire bronnen blijkt. In 27 v.C. ten slotte mocht M. Valerius Messalla Corvinus, die in 28 en 27 gouverneur van Gallië was, een triomftocht houden vanwege zijn overwinningen op de opstandige Gallische stammen. Een elegie van de Romeinse dichter Tibullus, die tot de vriendenkring van Messala behoorde, bejubelt de heldendaden:²⁶

*En u, Messala, met de lauwerkrans der overwinning,
Trokken sneeuw witte paarden in een wagen van ivoor.
Ook mijn steun bracht u eer: getuige zijn de Pyreneese
Tarbelliërs en aan de Oceaan de Santonen,
Alsook Saône, snelle Rhône, machtige Garonne,
Net als de blonde Carnuten aan de diepblauwe Loire.*

Het Keltische *oppidum* op de Titelberg

In 27 v.C. reisde Augustus opnieuw persoonlijk naar Gallië af. Eigenlijk had hij de bedoeling een veldtocht tegen Britannia te starten. Maar de expeditie ging niet door. De Britse stammen leken met hem te willen onderhandelen en de situatie in Gallië was volgens Cassius Dio nog steeds erg onstabiel terwijl de aanwezigheid van het Romeinse leger de opstoot van min of meer ernstige rellen niet kon verhinderen. De *princeps* had de bedoeling er de bestuurlijke organisatie op een min of meer definitieve wijze te regelen. De Romeinse overheid zag zich voor een enorme taak geplaatst. En onze bronnen daarover zijn niet altijd even duidelijk. Cassius Dio bijvoorbeeld beperkte zich tot de mededeling dat de staatszaken in Gallië in 27 v.C. nog altijd niet geregeld waren vanwege de burgeroorlogen, die vlak na de verovering waren begonnen.²⁷ Augustus hield in Gallië een *census* en organiseerde er volgens Cassius Dio het leven en het bestuur van de inwoners.²⁸ Die *census* moet voor de Gallische bevolking trouwens erg ingrijpend en verwarrend zijn geweest. Vanuit militair oogpunt was het concipiëren en aanleggen van een wegennetwerk in Gallië met Lyon als centrale stad van een niet te overschatten belang en ongetwijfeld was Agrippa daarmee al gestart tijdens zijn gouverneurschap van 39-38 v.C.²⁹ Het leger, dat vermoedelijk uit zes legioenen bestond³⁰, was in die periode mogelijk geconcentreerd in drie regio's, met name in Aquitania, in het stamgebied van de Lingones op het plateau van Langres en ten slotte in het stamgebied van de Remi in de buurt van Reims. Vanuit strategisch en logistiek standpunt

waren beide *civitates* erg belangrijk omdat daardoor de route van Italië via Zwitserland naar de Rijnvallei liep. De Rijnvallei veranderde tijdens de regering van Augustus geleidelijk in een Romeinse militaire grenszone. In het stamgebied van de Remi ontwikkelde Reims zich tot een strategisch erg belangrijk wegenknooppunt met twee cruciale routes in de richting van de Rijn. De eerste weg liep via Metz en Trier naar Mainz, de tweede weg via Bavay en Tongeren naar Keulen. De verbinding tussen Lyon en de Rijnregio moeten wij wellicht zien in relatie tot geplande offensieven tegen de Germanen. In 25 v.C. leidde M. Vinicius een strafexpeditie tegen de Germanen. Zij hadden een moordende aanslag op Romeinse kooplieden gepleegd en moesten daarvoor worden gestraft. Daarna liet Augustus de deuren van de Janustempel sluiten als teken van vrede. De oorlogen waren ten einde.³¹ Toen Augustus in 22 v.C. de provincie Gallia Narbonensis in de handen van de senaat overgaf, onderstreepte hij dat dat gebied volledig tot vrede was gebracht. Verwijzingen daarnaar vinden wij bij Cassius Dio.³²

In dat jaar (22 v.C.) gaf hij Cyprus en Gallia Narbonensis terug aan het volk omdat een garnizoen daar niet langer nodig was. Vanaf dat moment ging er dus ook een proconsul als gouverneur naar die gebieden.

Gallia Lugdunensis, Aquitania en Belgica bleven onder de bevoegdheid van de keizer. De *legati Augusti* bestuurden die provincies in naam van de keizer. Tijdens het tweede gouverneurschap van Agrippa enkele jaren later, in 19 v.C., was er opnieuw sprake van onrust. Niet alleen waren er conflicten tussen de Galliërs onderling. Ook waren er klaarblijkelijk raids van de Germanen op Gallisch grondgebied. Er is echter geen sprake van een opstand tegen Rome. Agrippa maakte een einde aan die ongeregelde zaken en vertrok vervolgens naar Spanje, waar de Cantabriërs in opstand waren gekomen.³³ De verdere uitbouw van het wegennet dat Lyon met de Rijn verbond, genoot ongetwijfeld zijn volle aandacht tijdens die jaren. De stichting van Trier, ergens tussen 19 en 17 v.C., hoort in die context thuis, juist omdat die locatie binnen dat wegennet vanuit militair standpunt zo gunstig lag.

Volgens de 4de-eeuwse historicus Iulius Obsequens deden er zich in 17 v.C. allerlei ongunstige voortekenen voor. Onder meer was er een zware aardbeving bij de villa van Livia, de echtgenote van Augustus, aan de voet van de Apennijnen, en werd in de tuinen van Caesar bij de Collijnse poort een toren door de bliksem getroffen.³⁴

In 16 v.C. waren er overal opstanden, zo meldt Cassius Dio.³⁵ In de Alpen hadden de Camuniërs en de Venniërs de wapens tegen de Romeinen opgenomen. De Pannoniërs liepen Istrië onder de voet. In Dalmatië en Spanje waren er rellen terwijl de Dentheleten en de Scordiscen Macedonië plunderden. In Thracië roerden de Bessiërs zich en ook de Sarmaten waren erg onrustig. De Romeinen sloegen al die opstanden succesvol neer.

De overwinningen van Tiberius en Drusus op de Alpenvolkeren en de inlijving van hun stamgebieden in 15 v.C. waren erg belangrijk. Daardoor werd het mogelijk goede verbindingswegen aan te leggen tussen Italië en de Gallische provincies met de noordelijke grensgebieden. Strabo schat zeer correct het belang in wanneer hij de verbindingen met de Rhone en de Rijn beschrijft.³⁶

In 7-6 v.C. werd het Tropaeum Augusti in La Turbie voltooid. De senaat en het volk van Rome wijdden dat monument aan Augustus vanwege zijn overwinning op de Alpenvolkeren. Het opschrift, dat de verslagen volkeren vermeldde, bleef dankzij Plinius bewaard.³⁷ Maar de strijd tegen de Germanen was een heel ander paar mouwen. Het gezag van Rome was duidelijk nog niet gevestigd en de Gallische 'grenzen' vertoonden nog zwakke plekken. Het bestuur van Agrippa en de andere gouverneurs hadden het Romeinse staatsbestel weliswaar ingang laten vinden. De Rijngrens was echter nog niet afgesloten. Er waren nog geregeld contacten tussen de Gallische stammen langs de Rijn en de Germanen. Die laatsten voerden bij herhaling raids uit over de Rijn. Van een van die raids maakte Cassius Dio³⁸ volgend verslag:

Maar het belangrijkste conflict dat de Romeinen uit te vechten kregen en dat waarschijnlijk ook de oorzaak was van Augustus' vertrek uit Rome, was de strijd tegen de Germanen. Het begon ermee dat de Sugambriërs, Usipeten en Tencteren op eigen gebied een aantal Romeinen gevangen hadden genomen en gekruisigd, daarna de Rijn waren overgestoken en in Germanië en Gallië aan het plunderen waren geslagen. Toen de Romeinse ruitery werd ingezet, lokten ze die in een hinderlaag, en toen ze bij de achtervolging onverwachts op Lollius, de gouverneur van de provincie, stuitten, brachten ze ook hem een nederlaag toe.

Dat verslag is illustratief voor de bestaande toestand. Onder meer de Sugambri, die gevestigd waren in het Ruhrgebied, waren onder aanvoering van hun koning Maelo de Rijn overgestoken en al plunderend het Romeinse Gallië binnengevallen. Zij golden onder de Germaanse volkeren als de gevaarlijkste vijanden van Rome. Zij hadden het ook herhaaldelijk aan de stok gehad met de troepen van Caesar zoveel jaren vroeger. M. Lollius leed dus met de legio v Alaudae een ernstige nederlaag tegen de Sugambri, de Usipetes en de Tencteri. In 17 v.C. had Augustus hem benoemd tot gouverneur van Gallia Comata. Indien wij Velleius Paterculus mogen geloven, was zijn reputatie niet al te schitterend, meer belust op rijkdom dan op eer. Bestaat er een verband tussen de bovenvermelde wegenaanleg van de Romeinen in de richting van de Rijn en de overval van de Germanen op het Gallische leeuwerikenlegioen van Lollius? Wij kunnen het vermoeden, maar op grond van de beschikbare bronnen kan dat niet met zekerheid worden bevestigd. Het is trouwens ook niet bekend waar de confrontatie tussen de Germanen en het leger van Lollius juist plaatsvond. In ieder geval was het ergens ten westen van de Rijn in de

driehoek tussen Keulen, Nijmegen en Tongeren. Die regio zou na de reorganisatie van Domitianus tussen 82 en 90 n.C. deel uitmaken van de provincie Germania Inferior. Die nederlaag betekende ook het verlies van de adelaar van het vijfde legioen.³⁹ Daarvan spreekt Cassius Dio echter niet. Hoewel de verliezen achteraf nog bleken mee te vallen, was dat voor de Romeinen in ieder geval een echte vernedering die liefst zo snel mogelijk moest worden uitgewist. Zij moesten immers het koste wat het kost verhinderen dat de vijanden de indruk zouden krijgen dat de Romeinse macht aantastbaar was. Naar aanleiding van die nederlaag oordeelde Augustus daarom dat zijn persoonlijke aanwezigheid noodzakelijk was en hij reisde af naar Gallia Comata⁴⁰ om orde op zaken te stellen. In de *Res Gestae* verwijst Augustus daarnaar.⁴¹ De nederlaag van Lollius had hem erg onaangenaam getroffen en hij zou er persoonlijk voor zorgen dat dergelijke onverkwikkelijke gebeurtenissen in de toekomst niet meer zouden voorvallen. Het land dat zijn adoptiefvader Caesar had veroverd, moest op afdoende wijze worden beschermd. Misschien had hij toen ook al de voorbereidingen van de Germaanse campagnes op het oog. Hij verliet Rome na 29 juni 16 v.C., nadat hij de tempel van Quirinus wijdde.⁴² De *princeps* was vergezeld door Tiberius, die tot praetor was benoemd.⁴³ Augustus rukte tegen de Germanen op, maar tot een echte oorlog kwam het volgens Cassius Dio niet. De Sugambri, klaarblijkelijk onder de indruk, trokken zich over de Rijn terug, sloten vrede en leverden gijzelaars uit. De legioensadelaar gaven ze bij die gelegenheid terug. De ernstige militaire noodtoestand kwam met Augustus' aankomst zo spoedig ten einde en de nederlaag van Lollius had voor de Romeinen geen blijvende gevolgen. Een van de oden van Horatius refereert aan de tussenkomst van de *princeps*:

*Bezing Augustus op de Via Sacra,
het hoofd verdiend gelauwerd,
met een horde Sygambren als trofee.⁴⁴*

Horatius schreef dat gedicht naar aanleiding van de behouden thuiskomst van Augustus in 13 v.C. Rome eerde de goden met een dankfeest voor de behaalde overwinning. Een gouden tijd van vrede en voorspoed lag in het verschiet. De Romeinse senaat gaf de opdracht tot de bouw van de Ara Pacis. De thematiek van dat altaar van de vrede is in dit gedicht nergens ver weg. Na het einde van de crisis met de Sugambri werd Tiberius gedurende ongeveer een jaar belast met het bestuur van trans-Alpijns Gallië met als belangrijkste opdracht het bewaren van de rust. Want naast de Germaanse dreiging was er opnieuw sprake van spanningen tussen de Gallische stamhoofden.⁴⁵ Livius heeft aan die onrust klaarblijkelijk geen aandacht geschonken. In de Periochae wordt zij alleszins niet vermeld, in tegenstelling tot de rellen van 12 v.C. die door Drusus werden bedwongen.

Naast de militaire problemen waren er in Gallië ook bestuurlijke en administratieve moeilijkheden. Hoewel de bestuurlijke organisatie in grote lijnen was uitgezet, bleek er

toch een zekere nood aan verfijning. Een van de pijnpunten was het gebrek aan bestuurlijk talent en ervaring. Daardoor bleef een aantal wantoestanden mogelijk. Maar ook de draagkracht van de lokale bevolking kende zo haar grenzen. Cassius Dio⁴⁶ spreekt onder meer van een zekere M. Licinius die Augustus tot procurator van Gallië benoemd had. Hij was een Galliër van herkomst. In de hoedanigheid van procurator was hij onder meer verantwoordelijk voor de inning van de belastingen. Cassius Dio schildert hem af als een man die barbaarse hebzucht paarde aan Romeinse waardigheid. Volgens de historicus manipuleerde hij de Romeinse kalender, waardoor hij de belastingen liet betalen op basis van een jaar dat veertien maanden telde en vulde hij zo zijn eigen zakken. Het verhaal zelf is weinig waarschijnlijk. Het toont echter wel aan dat M. Licinius in de uitoefening van zijn ambt zonder scrupules te werk ging en Gallië werkelijk leegzoog. Dat leidde in 15 v.C. tot hevige protesten bij de Galliërs, die volgens de Griekse historicus een beroep deden op Augustus zelf om aan die wantoestand een einde te maken. Het is trouwens opmerkelijk dat M. Licinius erin slaagde aan sancties te ontsnappen. Misschien moeten wij daarom ook denken aan de groeiende behoeften van het Romeinse leger, dat zich langzaam voorbereidde op de verovering van Germanië. Daarin lag misschien de reden voor het Gallische ongenoegen dat tijdens die periode aan de oppervlakte kwam. In 13 v.C. liet Augustus Drusus in Gallië achter en keerde zelf naar Rome terug.

Drusus en de Gallische edelen (13-12 v.C.)

Augustus was dus in 16 v.C. naar Gallië vertrokken om er af te rekenen met lokale opstanden en met invallen van Germaanse bendes, en om zich toe te leggen op de verdere uitbouw van bestuur en administratie. De oplossing van die problemen vormde de grondslag voor de rust in Gallië. Indien hij een begin wilde maken met de verovering van Germanië, moest hij zeker zijn van de stabiliteit in Gallië. Wij zien ondertussen een duidelijke terughoudendheid van de contemporaine auteurs wanneer zij schrijven over opstanden en rellen in Gallië tijdens de regering van Augustus. Die terughoudendheid heeft klaarblijkelijk te maken met de buitenlandse politiek die de *princeps* op dat ogenblik voerde. Sedert 12 v.C. luidde het officieel dat *Gallia pacata* – ‘Gallië tot vrede gebracht’ was. De bouw van de Ara Pacis, het altaar van de vrede, op last van de senaat als dank voor de behouden thuiskomst van Augustus uit Spanje en Gallië was niet toevallig. De vrede in Gallië was een uitstekende boodschap om te verbinden met een monument gewijd aan de *pax Augusta*. De veldtochten waarbij de Romeinse legioenen ver over de Rijn tot diep in Germanië zouden doordringen, hadden nood aan een propaganda die rust en vrede in Gallië uitdroeg. Het keizerlijke huis droeg zorg voor die vrede. Niet alleen mochten de Germaanse expedities niet als een onverantwoord risico overkomen, de Gallische hulptroepen waren bovendien erg belangrijk voor het welslagen van die onder-

De noordelijke processie op de Ara Pacis met het Gallische prinsje (Rome, museum Ara Pacis)

neming en hun loyaliteit mocht op geen enkel ogenblik in vraag worden gesteld. Het is daarom niet verwonderlijk dat een contemporain auteur zoals Strabo, die bovendien het bewind van Augustus gunstig gezind was, een bijzondere klemtoon legde op de vrede die Rome in Gallië had opgelegd.⁴⁷

Maar stemt dat overeen met de realiteit? Augustus' plannen om Gallië te organiseren eindigden niet met zijn terugkeer in Rome in 13 v.C. Hij had zijn stiefzoon Drusus, op dat ogenblik 25 jaar, in Gallië als zijn legaat achtergelaten. De uitvoering van die plannen moest aan jonge leiders worden toevertrouwd. Zijn stiefzonen Tiberius en Drusus kwamen al zeer jong aan het hoofd van aanzienlijke troepenmachten, met succes trouwens. Zowel de Ara Pacis als de bekers van Boscoreale refereren aan de activiteiten van Drusus in Gallië tijdens die periode. Op de Ara Pacis komt zowel Drusus als een Gallisch kind voor. Op de bekers van Boscoreale plaatsen Gallische edelen hun zonen onder de bescherming van Augustus en Drusus.

Het mandaat van Drusus was erg belangrijk en bestond uit drie opdrachten. De eerste opdracht was een volledige *census* van Gallië.⁴⁸ De inwoners van Gallië en hun bezit moesten worden geteld en getaxeerd. Augustus had al in 27 v.C. een *census* in Gallië gehouden. Maar nu nam die *census* voor de eerste maal ook de eigendommen en de sociale gelaagdheid in rekening. Het was erg belangrijk dat de Gallische edelen die volkstelling ondersteunden. Een dergelijke *census* vroeg veel tact, zoals de lotgevallen van Varus in Germanië twintig jaar later zouden aantonen. In alle Romeinse provincies was de plaatselijke bevolking verplicht belastingen te betalen. Al te vaak was dat echter gepaard ge-

gaan met ernstige misbruiken zonder dat dat voor Rome een echt voordeel betekende. Onder meer daarom werd de *census* beschouwd als een hulpmiddel om de ergste misstanden te beteugelen en tot een correcte inning van de belastingen te komen. Maar een dergelijke volkstelling kon pas worden uitgevoerd wanneer het Romeinse bestuur daadwerkelijk een feit was. In 12 v.C. achtte men in Gallië eindelijk de tijd rijp en Drusus zou als nieuwe gouverneur zorgen voor de coördinatie. De *census* nam een goed deel van het jaar in beslag. Er heerste wel een zekere onrust indien wij Cassius Dio en Livius mogen geloven.⁴⁹ Er waren stammen die het er moeilijk mee hadden dat zij aan het Romeinse gezag onderworpen waren. Maar blijkbaar voerde Drusus zijn taak naar behoren en met grote zin voor diplomatie uit.⁵⁰ Zijn aangeboren charisma speelde daarbij een grote rol. Met een aantal Gallische stamhoofden wist hij via diplomatieke initiatieven een vriendschappelijke relatie op te bouwen. In feite betekende die *census* dat de Galliërs verplicht werden het Romeinse gezag in zijn totaliteit te aanvaarden. Zonder dat zou een nieuwe campagne in Germanië niet mogelijk zijn geweest. Het zou immers volstrekt onverantwoord zijn geweest met de Romeinse legioenen in Germanië door te dringen indien de politieke rust en de veiligheid in Gallië niet gegarandeerd waren.

Augustus liet toe dat zich in de provincies van het Romeinse Rijk een cultus te zijner ere ontwikkelde naast die van de *dea Roma*, de tot god verheven personificatie van de Romeinse staat. Op die wijze kwam er een nauwe verbinding tot stand tussen de keizercultus ter ere van Augustus en de staatscultus ter ere van Roma. Daarmee werd ook een nieuwe ideologie geschapen. Die gold in het bijzonder voor de nieuw onderworpen gebieden waarvan de politiek-ideologische grondslagen door de Romeinse verovering ernstig waren verstoord.⁵¹ De tweede opdracht van Drusus bestond daarom uit de voorbereidende organisatie van de nieuwe cultus van Roma en Augustus in Lyon. Hij liet de Ara Lugdunensis – letterlijk ‘het altaar van Lyon’ – oprichten in de nabijheid van de samenvloeiing van de Rhône en de Saône. Bij dat altaar was een opschrift aangebracht waarin alle zestig stammen van Gallië waren vernoemd. De bedoeling ervan was bijzondere aandacht te schenken aan de loyaliteit van de Gallische leiders en tegelijk een soort samenhang te realiseren tussen de stammen van de Tres Galliae. Daarin speelden de Gallische vorsten, die nog niet zo lang geleden grote onenigheid kenden, een belangrijke rol. De eerste samenkomst werd georganiseerd in 12 v.C.⁵² Het werd een herdenkingswaardig jaar. In Lyon kwamen op 1 augustus alle stamhoofden van Gallië samen in de tempel van Roma en Augustus, die net was voltooid. Zij vertegenwoordigden meer dan zestig stammen. Zij offerden er ter ere van keizer Augustus en debatteerden over belangrijke bestuurlijke aangelegenheden. Welke onderwerpen de Gallische leiders in Lyon juist bespraken, weten wij niet. De bronnen lichten ons daarover niet in. Maar het zou erg verwonderlijk zijn indien de nakende oorlog tegen de Germanen geen belangrijk discussieonderwerp was. Per slot van rekening mogen wij veronderstellen dat de voorbereiding ervan toch al zeker bijna vier jaar bezig was. Misschien deelden de Gallische

stamhoofden wel mee hoeveel troepen zij aan de Romeinse legioenen konden toevoegen. Mogelijk stelden de Gallische stamhoofden bij die gelegenheid hun zonen onder de bescherming van Augustus, zoals de bekera van Boscoreale suggereren. Zij waren weliswaar geen gijzelaars in de strikte betekenis van het woord, maar zij legden op die manier toch een basis voor wederzijds vertrouwen. De Haeduer Gaius Iulius Vercondaridubnus leidde de plechtigheden die de nieuwe cultus van Roma en Augustus inluiden. Drusus was de directe afgezant van de tot god verheven Augustus. Die Gallische verbondenheid met Rome werd verbeeld op een serie munten waarop het altaar van Lyon is voorgesteld. Die samenkomst zou van dan af jaarlijks plaatsvinden. In navolging van het Lyonese altaar werd voor de Germaanse stammen het Ara Ubiorum, het altaar van de Ubii, in of in de onmiddellijke nabijheid van het Oppidum Ubiorum (Keulen) opgericht. In 9 n.C. was Segimundus, de zoon van Segestes van de stam van de Cherusci, priester bij dat altaar. Hij verscheurde tijdens de opstand tegen Varus de tekenen van zijn priesterlijke waardigheid.⁵³ Verder vernemen wij over dat altaar niets.

De *census* en de cultus waren zodoende in 12 v.C. gerealiseerd *wanneer* Drusus zijn derde opdracht aanvatte en zijn campagnes lanceerde. Maar het feit dat Gallië officieel tot vrede was gebracht, betekende zeker niet dat het er volledig rustig was of dat de romanisering van Gallië met inbegrip van de zuidelijke Lage Landen voltooid was. De mededeling van Strabo dat de stammen aan deze zijde van de Rijn tot vrede waren gebracht en zich naar het Romeinse gezag schikten, bleek toch wat voorbarig.⁵⁴ Daarvoor waren er op de eerste plaats te veel spanningen tussen de Gallische stamhoofden. Bovendien moeten wij rekening houden met een zekere weerspanning van de bevolking. Die was zoals wij al opmerkten allesbehalve gelukkig met de lasten die de Romeinen oplegden. Naar aanleiding van de *census* waren er relletjes geweest, die Drusus echter snel in de kiem kon smoren.⁵⁵ En ten slotte was er ook nog de dreiging van over de Rijn. De Sugambri waren opnieuw van de partij. Cassius Dio schetste de situatie als volgt:

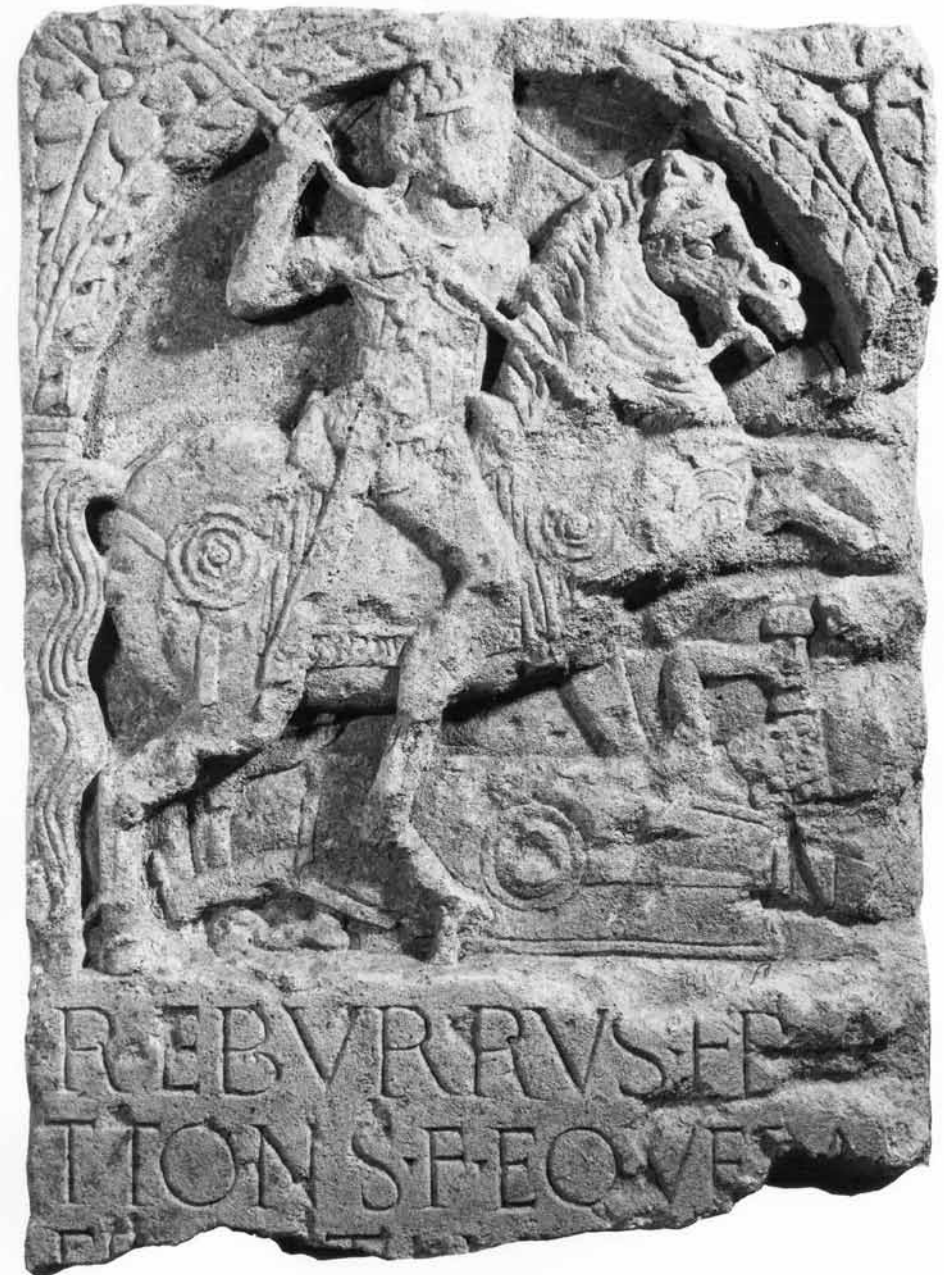
*De Sugambriërs waren samen met hun bondgenoten op het oorlogspad tegen de Galliërs, profiterend van de gelegenheid, nu Augustus naar Rome was teruggegaan en ook de Galliërs zich maar moeilijk konden vinden in hun onderworpen positie. Drusus bezette Gallië voordat de Sugambriërs dat konden doen en nodigde toen hun leiders bij hem uit, zogenaamd ter gelegenheid van het feest dat ook in onze tijd nog gevierd wordt bij het altaar van Augustus in Lyon. Hij wachtte tot de Germanen de Rijn over kwamen en sloeg hen toen terug.*⁵⁶

Ongetwijfeld heeft Cassius Dio het hier bij het rechte eind. Indien er al sprake kon zijn van een zekere rust, dan was het een relatieve rust. Het vredes- en romaniseringsproces zou zeker nog tot de regering van keizer Claudius (41-54 n.C.) voortduren. Ondertussen wa-

ren Drusus' voorbereidingen voor de campagnes om de Rijn over te steken en Germanië te veroveren en onder Romeins gezag te brengen al goed gevorderd.⁵⁷ In 16-15 v.C. hadden de Romeinse legioenen onder leiding van Tiberius en Drusus met de onderwerping van de Alpen de verbinding tussen Rome en de Rijn al gewaarborgd. De militaire acties tegen de Germaanse stammen hadden tot dan een veeleer 'defensief' karakter gehad. Nu zien wij echter een accentverschuiving in de Romeinse politiek, die een meer offensief karakter krijgt. Het lijkt er sterk op dat de nederlaag van Lollius in 16 v.C. daarin een beslissende rol heeft gespeeld. Het doel werd de verovering van Germanië tot aan de Elbe. De eerste twee opdrachten, met name de *census* en de keizerscultus, stonden eigenlijk ook in directe relatie tot die nieuwe politiek. Enerzijds was de ravitaillering vanuit Gallië van de Romeinse legers die in Germanië opereerden van levensbelang. De grote hoeveelheden graan en andere voedingsmiddelen die het Romeinse leger nodig had, vergden een stevige organisatie en hadden bovendien een niet te onderschatten impact op het dagelijkse leven van de plaatselijke bevolking. En anderzijds mocht er in Gallië evenmin onrust uitbreken op het ogenblik dat de Germaanse campagnes waren gestart. Het was immers belangrijk dat de Romeinen op de loyaliteit van de Gallische hulptroepen konden rekenen.

Militaire aanwezigheid en rekrutering

Het moet voor de Romeinen niet eenvoudig zijn geweest om in die nieuwe uitgestrekte regio een nieuwe wereldorde op te leggen. Een permanente militaire aanwezigheid bleef noodzakelijk en met de hulp van plaatselijke medestanders moest een nieuwe organisatie tot stand worden gebracht. Militaire beheersing van het land via een wegennet en een bezetting van *oppida*, vervolgens de stichting van steden en nederzettingen en ten slotte de politieke en administratieve organisatie lijken de logische stappen in dat ongetwijfeld moeizame proces. De Romeinen waren sedert het einde van de Gallische oorlogen in onze contreien militair aanwezig gebleven. De expedities tegen oproeren sedert 39 v.C. tonen dat aan. Hoe of wat is wel minder duidelijk. Gallia Belgica maakte in zekere zin deel uit van een uitgestrekte militaire zone. De ontwikkeling van het wegennet vanuit Reims met twee routes naar de Rijn toe maakt dat duidelijk. Kampen en wegen uit de tijd van Caesar en kort daarna zijn echter schaars en het ontbreken van een archeologische bevestiging ruwweg ten noorden van de as Amiens-Reims geeft bij sommigen aanleiding tot zekere twijfels nopens de Romeinse militaire aanwezigheid in die regio. In de bestuursdistricten van de Tungri, de Remi, de Menapii, de Nervii en de Treveri beschikken wij zodoende slechts over beperkte aanwijzingen die betrekking hebben op een militaire infrastructuur in de eerste helft van de regering van Augustus. Tijdens de eerste fase na de verovering heeft de Romeinse overheid vermoedelijk getracht de situatie in Gallië en in het Rijnland met relatief beperkte militaire middelen en diplomatieke initiatieven onder controle te houden.

Het grafmonument van Reburus, ruiter van de ala Frontoniana (RLMBonn)

Ernstige politieke moeilijkheden verscheurden op dat ogenblik Rome.

In de Gallische provincies zouden zes legioenen⁵⁸ gelegerd zijn, waarvan drie in Gallia Comata, dat wil zeggen de latere provincies Gallia Lugdunensis en Gallia Belgica. De legioenen werden ondersteund door hulptroepen, waardoor wij toch van een sterke Romeinse bezettingsmacht kunnen spreken. Het hoofdkwartier zou zijn gesitueerd in Lyon of in ieder geval in de buurt van die stad. Mogelijk moeten wij vanaf 27 v.C. met een tweede hoofdkwartier rekening houden. Is dat Trier, waar vanaf 30-29 v.C. zeker Romeinse militairen waren gestationeerd of moeten wij veeleer aan Reims denken? Beide steden bleeddten een cruciale plaats in het wegennet en ontwikkelden zich later tot bestuurlijke hoofdsteden. Toen Drusus met de voorbereidingen van de Germanenveldtochten startte, werden al die troepen geleidelijk aan naar de Rijnvlakte overgeplaatst, waar vanaf 12 v.C. de grootste troepenconcentratie ooit in een Romeins grensgebied werd samengebracht.

Het sluiten van bondgenootschappen met Gallische stammen speelde tijdens de bewindsperiode van Caesar een grote rol in de militaire beheersing van de nieuw veroverde gebieden. De Haedui zijn daar een goed voorbeeld van. Die diplomatieke initiatieven bleven ook tijdens de bewindsperiode van Augustus zeer belangrijk. Vooral de bondgenootschappen met de verschillende stammen moesten ervoor zorgen dat alles rustig bleef. Onder die stammen zijn onder meer de Nervii, de Menapii, de Treveri en de Remi te vermelden. En wij denken hier ook al aan de Tungri. In ieder geval waren het die stammen die later hun naam aan een bestuursdistrict gaven en de Tungri behoorden daartoe. Die stammen leverden al vroeg in de 1ste eeuw n.C. hulptroepen. Die hulptroepen waren daarvoor veeleer ongeorganiseerde krijgsvonden. Wij vermeldden al dat Caesar jongemannen rekruteerde bij bevriende Gallische en Germaanse stammen. De ruiters waren afkomstig uit de aristocratie en de contingenten werden geleid door de eigen stamhoofden of door jongemannen uit de leidende families. Voor de jonge Gallische aristocraten leverde de militaire dienst in het Romeinse leger trouwens aanzien, welstand en zelfs het Romeinse burgerrecht op. Zij droegen het *nomen gentilicium* Iulius. Het was een groep die de bijzondere gunst van Caesar en later ook van Augustus ervoer en het waren die militairen die in de romanisering van Gallië voorgingen. Zonder twijfel speelden zowel het persoonlijke vermogen als de bijzondere vriendschapsbanden die Caesar met die families onderhield, een doorslaggevende rol. Caesar vond die Gallische en Germaanse ruiters het meest geschikt om de Galliërs te bestrijden. Gallische ruiters speelden trouwens ook een belangrijke rol in het leger van Caesar tijdens diens strijd tegen zijn grote rivaal Pompeius. Caesar paste ook de specifiek Germaanse tactiek toe om de ruitery met voetvolk te mengen.⁵⁹ Daarin lag de kracht van het leger van Caesar. Die Gallische troepen waren mogelijk de voorlopers van de *cohortes equitatae*, de bereden eenheden die tijdens het principaat aan de legioenen werden toegevoegd. Onder de stammen die soldaten leverden voor dergelijke hulptroepen vermeldde Caesar onder meer de ruiters van de Treveri, die onder de Galliërs als buitengewoon dapper golden. In de veldslag tegen de

Belgische coalitie van 57 v.C. vocht een ruiterycontingent van die volksstam aan de zijde van de Romeinen.⁶⁰ De Haedui en hun bondgenoten, de Remi en de Lingones, komen in de *Commentarii* eveneens als krijgers in het leger van Caesar voor. Cassius Dio⁶¹ signaleerde dat de Eburones vóór 54 bij gelegenheid in dienst van de Romeinen streden. Maar ook de Tungri, die nergens door Caesar werden vermeld, zouden daarvoor in aanmerking kunnen komen. Die stam was tijdens de keizertijd befaamd voor zijn ruiters.

Ook nog tijdens de eerste regeringsjaren van Augustus hadden die hulptroepen het karakter van weinig georganiseerde formaties onder het bevel van de eigen bevelhebbers die tot de stamadel behoorden. In feite hebben wij hier te maken met de Gallische supporters van Caesar die op die wijze hun bondgenootschap en engagementen met de Romeinen voortzetten. De militie die de stammen van Gallia Belgica ter beschikking stelden, werden tijdens de legerhervorming van Augustus grondig gereorganiseerd.⁶² Vanaf dan waren het 'georganiseerde' infanterie- en cavalerie-eenheden van het Romeinse leger en zij waren afkomstig uit onder meer de bestuursdistricten van de Treveri, de Nervii, de Menapii en de Tungri. De Nervii stelden al voor de Germaanse campagnes van Drusus hulptroepen ter beschikking. Meer bepaald speelden twee Nervische krijgers een hoofdrol in de oorlog tegen de Sugambri in 10 v.C.

*Er wordt verteld hoe de oorlog tegen de stammen over de Rijn door Drusus is gevoerd. Hierin vochten tussen de vooraanstaande mannen Chumstinctus en Avectius, tribuni van het district van de Nervii.*⁶³

Die mededeling toont aan dat de Gallische stammen inderdaad hulptroepen ter beschikking stelden. Het gaat hier specifiek om groepen krijgers die onder leiding van hun eigen bevelvoerders met de Romeinen meestreden. Die bevelvoerders waren aristocraten die tot de vooraanstaanden van de stam behoorden. Tacitus⁶⁴ vermeldt trouwens dat de Gallische landen zich verzetten tegen het lichten van manschappen. Die eenheden bezaten een sterk Germaans-Gallisch karakter. Zij zijn bekend als de *Alae Gallorum*, de *Cohortes Gallorum* en de *Cohortes Germanorum*. Naast een reeks Gallische en Germaanse cavalerie- en infanterie-eenheden was er ook een aantal troepen met de naam van een specifieke volksstam. In totaal zijn zowat 45 dergelijke eenheden bekend. De namen van die eenheden tonen aan dat zij in oorsprong voornamelijk rekruteerden uit de bevolking van de bestuursdistricten, waarvan zij de naam droegen. Dat was onder meer zo voor de Treveri, de Menapii, de Nervii, de Batavi en de Tungri. Over de Batavi signaleert Tacitus⁶⁵ het volgende:

En in hun eigen land onderhielden zij een uitgelezen ruitery met een bijzondere voorliefde voor zwemmen, speciaal erin geoefend om zich zonder hun wapenen te verspelen en hun paarden te laten schieten, in gesloten eskadrons door de Rijn heen te worstelen.

Ook de Tungri waren uitstekende militairen. Een getuigenis van opnieuw Tacitus over deze stam is erg lovend. In zijn verslag van de strijd op de Mons Graupius in Britannia in 83 n.C. zegt hij over de Batavi en de Tungri, die tegen de Britten met zwaarden een lijf-aan-lijfgevecht leverden, het volgende:

In deze strijdwijze waren zij zelf van oudsher onderlegd terwijl de vijand, die kleine schilden en geweldige zwaarden droeg, hierin moeilijkheden ondervond.

De Tungri, net als de Batavi, bezaten volgens de overlevering bijzondere vaardigheden bij de uitvoering van amfibische operaties zoals het oversteken van rivieren en moerassen. En hun ruiters ten slotte waren erg bedreven. Dat later niet minder dan zeven eenheden de naam van deze stam droegen, is dus niet verwonderlijk. De eerste lichteningen vonden mogelijk plaats ten tijde van Augustus en zeker vanaf de regering van Tiberius. Daarnaast vinden wij verscheidene militairen van deze stam terug in andere nationale eenheden.⁶⁶

Bij de Menapii en de Nervii werden enkel infanterie-eenheden gelicht. De cohors I Menapiorum is de enige eenheid die de Menapii aan het Romeinse leger leverden. De Nervii daarentegen leverden minstens zes eenheden. De meeste eenheden die in de Gallische en Germaanse *civitates* werden gelicht, werden in die tijd aan het Rijnfront ingezet. Dat was zo voor de meeste eenheden van de Tungri. En ook een aantal cohortes Nerviorum maakte in de voor-Flavische tijd deel uit van de Rijnlegers.

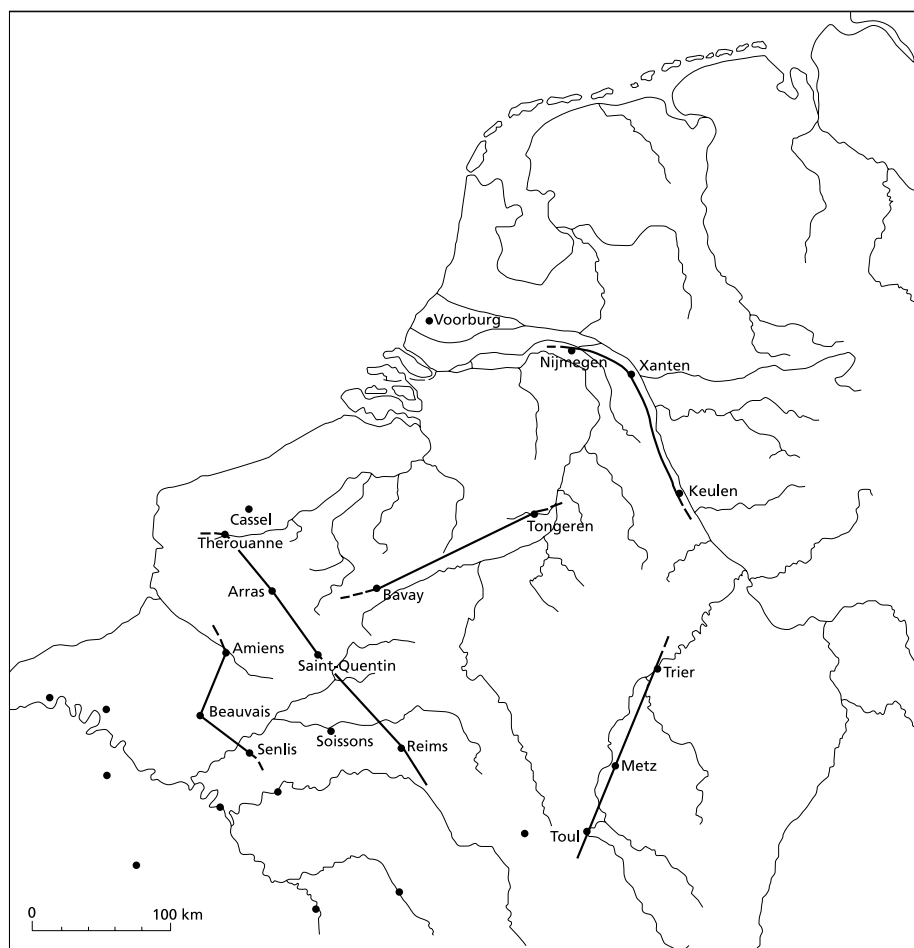
Niettemin bleven de Romeinen toch nog geruime tijd gebruikmaken van ongeorganiseerde contingenten inheemse krijgers. Een bekend voorbeeld van dergelijke lokale milities zijn de Cherusci, die tijdens de augusteïsche oorlogen (mogelijk 4-6 n.C.) onder leiding van Arminius in het Romeinse leger van Germania Inferior dienst hadden gedaan.⁶⁷ In dat kader kunnen wij verder verwijzen naar een passage in de *Annales* waar Tacitus spreekt van 'ongeregelde benden Germaanse soldaten die aan deze zijde van de Rijn woonden' en die in 15 n.C. aan de veldtocht van Germanicus deelnamen.⁶⁸ Zelfs nog naar aanleiding van de Batavenopstand in 69-70 n.C. vermeldt Tacitus een *tumultuaria manus*, een zootje ongeregeld, dat bestond uit Baetasi, Tungri en Nervii.⁶⁹ De Bataaf Claudius Labeo had ze geronseld met het oog op de strijd tegen Civilis. Het is duidelijk dat Tacitus hier niet spreekt over reguliere hulptroepen of georganiseerde eenheden. De rekrutering van die ad-hocmilities nam mettertijd af omdat zij vooreerst onvoldoende betrouwbaar waren. Bovendien ontbeerden zij de training en de ervaring om in samenwerking met de Romeinse legioenen succesvol in crisissituaties te opereren.

Een netwerk van militaire wegen

In nauwe samenhang met de militaire en de administratieve politiek van de Romeinen stond de aanleg van een uitgestrekt wegennet. Wij zien hoe de Romeinse overheid al in die vroege periode startte met de aanleg van wegen. Zij vereenvoudigde niet alleen de beweeglijkheid van het leger en de aanvoer van voedsel en andere benodigdheden, maar maakte ook het bestuur van dit reusachtige nieuwe gewest via een vlotte koerierdienst mogelijk. Dankzij een goede wegverharding en drainage was het immers mogelijk over die wegen het hele jaar door troepenverplaatsingen en goederenvervoer te organiseren. Zij weerspiegelden de politieke en de militaire doelstellingen van de Romeinse overheid. Wegen waren voor de Romeinen een middel om de macht over een regio te verzekeren. Men spreekt in dat verband trouwens terecht van militaire wegen. Maar zij droegen evenzeer bij tot het civiele verkeer, de economische verbinding tussen de verschillende regio's, de communicatie van de imperiale administratie via de *cursus publicus* en de uitbouw van de militaire *stationes*, de eenheid van het *Imperium Romanum*. Het wegennet in Gallië wordt beschouwd als het werk van Augustus' rechterhand M. Vipsanius Agrippa. Men neemt aan dat hij al in 39-38 v.C. als gouverneur van Gallia Transalpina in opdracht van de *princeps*, als een normale vorm van overheersingpolitiek, begon met de aanleg van een netwerk van wegen. Indien de aanleg op dat ogenblik nog bij plannen bleef, dan waren de werken zeker tijdens zijn tweede ambtstermijn in Gallië in 19 v.C. aangevangen. Zij pasten in de doelstelling van Augustus om de gebieden die Caesar had veroverd, snel te pacificeren en het Romeinse Rijk in Germania over de Rijn tot aan de Elbe en in Britannia uit te breiden, wat later om de militaire zone langs de Rijn op een systematische wijze uit te bouwen. Romeinse landmeters, in feite militairen, maten daartoe het land op. Daarvan werden onder meer rond Keulen sporen teruggevonden. Zij bestonden uit een net van vierkanten. In Cotignola is een dergelijk ruitennet met onderverdelingen nog steeds zichtbaar. Die opmetingen werden omgezet in een reusachtige wereldkaart. De kaart werd gebeiteld in de muur van de Porticus Vipsania. Zelf maakte Agrippa de voltooiing van zijn kaart niet meer mee door zijn onverwachte overlijden in 12 v.C. Hoewel de kaart zelf niet bewaard is gebleven, weten we dankzij Plinius dat zij erg veel indruk maakte:

Overigens, een man als Agrippa, met zijn uiterste nauwgezetheid en daarnaast zijn bijzondere toewijding aan deze taak, omdat hij zich tot doel had gesteld een kaart van de hele wereld voor de hele wereld zichtbaar op te stellen, wie zou kunnen geloven dat deze Agrippa zich heeft vergist en met hem de goddelijke Augustus? Die heeft immers de zuilengalerij afgebouwd die deze wereldkaart herbergt en die door Agrippa's zuster was begonnen volgens de plannen en aantekeningen van Marcus Agrippa zelf.⁷⁰

Die tekst is niet zonder betekenis omdat hij verwijst naar het grote belang van de onderneming van Agrippa. Bovendien verwijst de passage uitdrukkelijk naar de rol van

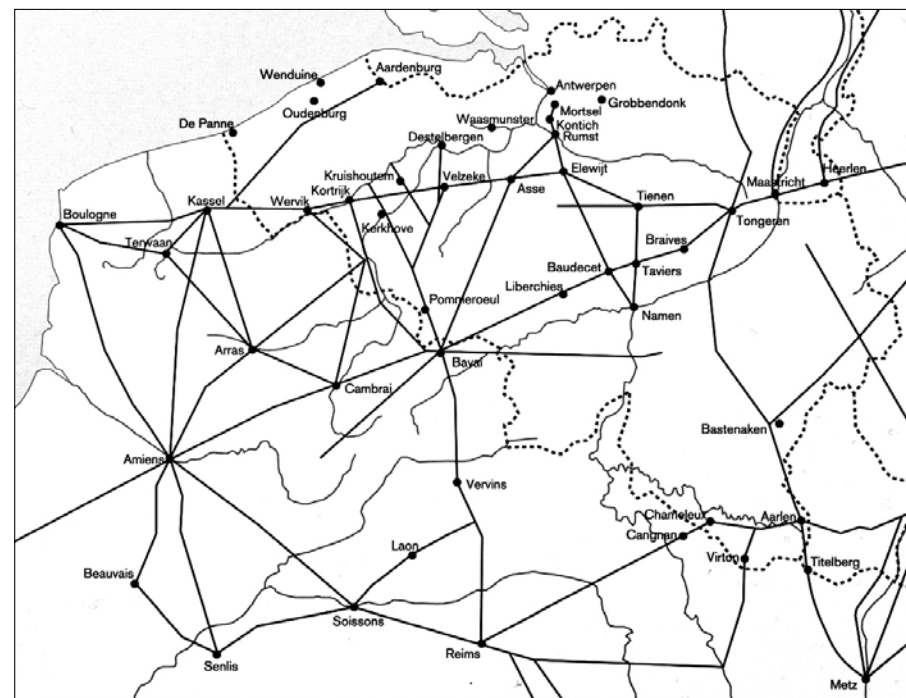
Noordelijk Gallië met de civitashoofdplaatsen in relatie tot het augusteïsche wegennetwerk (naar Vanderhoeven)

Augustus als opdrachtgever en beschermheer die de hele onderneming na de dood van Agrippa heeft voltooid. Daarmee was de basis gelegd voor de aanleg van het Gallische wegennet.

Hoe dat wegennet liep, is niet eenvoudig te reconstrueren. Bovendien is het ook moeilijk te achterhalen in welke mate dat wegennet *ex nihilo* werd gecreëerd. Vergeten wij immers niet dat tijdens de verovering van Gallië de legioenen van Caesar, hoewel ze veel bagage torsten, toch veertig tot zeventig kilometer per dag aflegden. Dat wijst erop dat er al tijdens de 1ste eeuw v.C. een degelijk Gallisch wegennet aanwezig was. Wij kunnen er dus van uitgaan dat in een aantal gevallen de Romeinse wegen zich boven oudere trajecten hebben ontwikkeld. Op basis van het archeologische onderzoek kun je in

het noorden van Gallië vijf vroege routes onderscheiden die dateren van de regering van Augustus, vermoedelijk van het 2de decennium v.C.

De eerste route volgde de vallei van de Rijn en de Waal en verbond Keulen, Xanten en Nijmegen. Twee wegen richtten zich naar de Noordzeekust. De eerste weg verbond Senlis, Beauvais en Amiens, de tweede weg Reims, Saint-Quentin, Arras en Théroouanne. Ten slotte waren er nog twee wegen die in de richting van de Rijn liepen, de eerste via Bavay en Tongeren, de tweede via Toul, Metz en Trier. Het is opmerkelijk dat verscheidene van die steden ook in de onmiddellijke nabijheid van waterwegen lagen.⁷¹ De verbondenheid van al die steden met zowel land- als waterwegen toont duidelijk de militaire overwegingen van hun aanleg, met name transfers van de troepen en de ravitaillering van de legers aan de Rijn vanuit het Gallische hinterland. Dat wegennet heeft zich verder ontwikkeld. Strabo, de Griekse geograaf en tijdgenoot van Augustus, vermeldt in een notitie de omvangrijke wegeaanleg van Agrippa in de Tres Galliae met als voornaamste knooppunt Lugdunum (Lyon).⁷² Die stad was via Arausio (Orange) verbonden met Massilia (Marseille). Vanuit Arelate (Arles) liep de Via Aurelia, vanaf 13 v.C. de Via Augusta, tot in Roma (Rome). De weg vanuit Lugdunum splitste zich in Andematunnum (Langres) in tweeën. De eerste tak liep in de richting van de Atlantische kust via Durocortorum (Reims) en Samarobriua (Amiens) tot Gesoriacum (Boulogne). De tweede weg liep in de richting van de Rijn en Germania via Divodurum (Metz) en Augusta Treverorum (Trier)

Het Romeinse wegennet in Gallia Belgica (naar M. Rogge en F. Vermeulen cfr. kaartje in Romeins België, blz. 57)

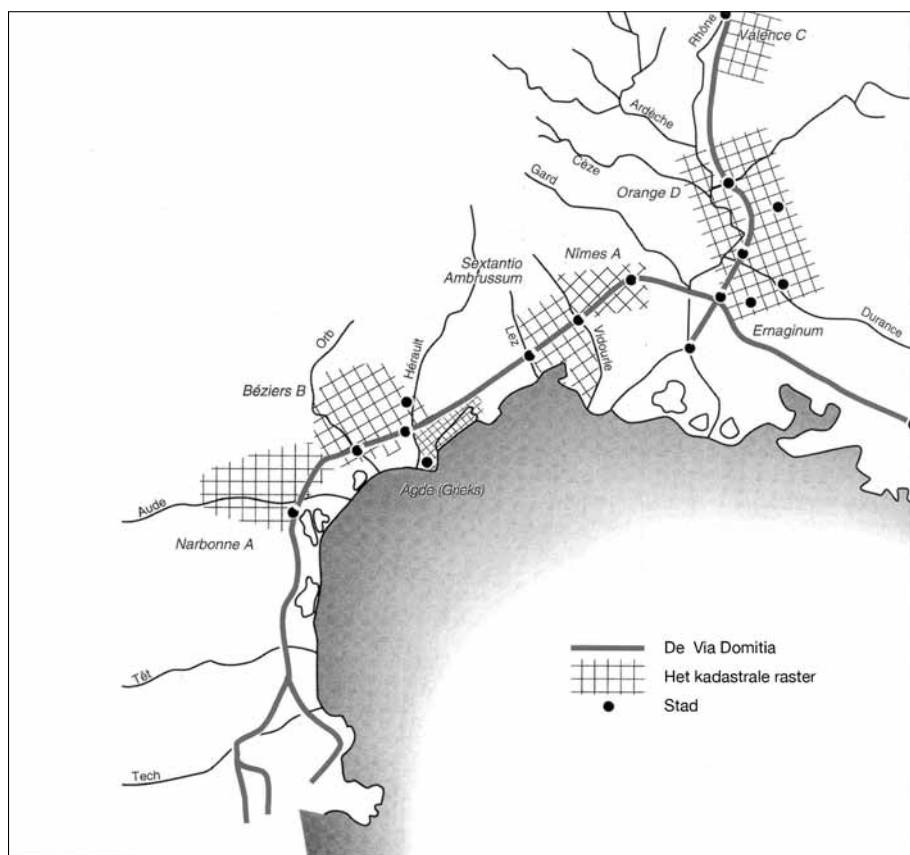
tot Colonia Agrippina (Keulen). Een derde weg verbond de eindpunten van beide wegen. Hij liep van Gesoriacum (Boulogne) via Castellum Menapiorum (Cassel), Bagacum (Bavay) en Atuatuca (Tongeren) naar Colonia Agrippina (Keulen).

In het noorden zijn twee knooppunten zeer belangrijk. Het eerste knooppunt is Durocortorum (Reims), van waaruit liefst zeven wegen in alle windrichtingen vertrokken. Het tweede knooppunt is Bagacum (Bavay), van waaruit vier wegen vertrokken. Een belangrijke weg, vermoedelijk wat jonger dan de vorige, en een militaire weg in de ware zin van het woord, liep van Cassel over Kortrijk, Kerkhove, Velzeke, Asse, Elewijt en Tienen naar Tongeren. Die weg was in de augusteïsche tijd van uitzonderlijk belang. Te Velzeke, even ten noorden van die weg, ontdekten archeologen een vroeg-Romeins legerkamp in de vorm van een onregelmatige vierhoek en met een oppervlakte van circa vijf hectare. Zoals in Velzeke troffen zij ook in Asse en in Elewijt augusteïsch materiaal zoals Aretijnse sigillata aan. En mogelijk liggen nog meer legerkampen langs deze weg. Ook Tongeren was een belangrijk vroeg-Romeins wegenknooppunt en er zijn duidelijke aanwijzingen van militaire aanwezigheid in deze vroege periode. Vrij snel, nog in de augusteïsche tijd, heeft deze weg evenwel zijn vooraanstaande betekenis moeten overlaten aan de weg Tongeren-Liberchies-Bavay. Daarnaast werd Tongeren met Metz verbonden via de belangrijke weg die over Amay, Vervoz en Aarlen liep. Ten noorden van Tongeren richtte deze weg zich in de richting van Veldhoven en vervolgens misschien van Nijmegen.

De reiziger die zijn bestemming in de Rijnstreek had en via Gallia Belgica reisde, was haast verplicht langs een van die wegen te passeren en het is bijgevolg niet te verwonderen dat zich daar ook de belangrijkste steden ontwikkelden. Het project van Agrippa was ambitieus. Het duurde vele jaren en het spreekt voor zich dat niet overal gelijktijdig met de werken werd aangevangen. In bijvoorbeeld de Moezelregio werd het traject Lyon-Rijn met zijn bruggen en rustplaatsen circa 20 v.C. gerealiseerd. De oudste brug van Trier kon op basis van de bewaarde houtresten van 17 v.C. worden gedateerd. De aanwezigheid van Romeinse troepen op de Petrisberg en de stichting van Trier tussen 19 en 17 v.C. ondersteunen verder die datering. Ook de weg over Bavay richting Tongeren en Keulen lijkt in die tijd of kort erna aangelegd. In 4 n.C. verbleef Tiberius misschien even in Bavay. Een opschrift gewijd aan Tiberius lijkt daarop te wijzen.⁷³ Hij reisde vandaar mogelijk door naar Keulen om een nieuw offensief tegen de Germanen te starten. Er is echter een maar! Uit de inventaris van de mijlpalen uit de Gallisch-Germaanse provincies⁷⁴ blijkt dat mijlpalen van Augustus en Tiberius enkel in Gallia Narbonensis aanwezig zijn. Blijkbaar is het tijdens de regeringen van Augustus en Tiberius bij plannen gebleven. Of hebben de mijlpalen enkel betrekking op de effectief aangelegde wegen en niet op de tot dan 'onverharde' militaire routes? Hoe dan ook werd een aantal wegen zeker niet voor het midden van de 1ste eeuw n.C. voltooid.

De organisatie van het platteland

De Romeinse landmeters, in feite militairen, maten dus het land op in functie van de aanleg van het Romeinse wegnennet. Die rechte wegen, die het landschap zo scherp markeerden, vormden een excellente as om het land in een net van geometrische percelen te verdelen en zo de landelijke ruimte te structureren. In feite volstond het voor de landmeters dat zij zich tijdens het opmeten van het land met de hulp van de *groma* richtten op het verloop van de hoofdwegen. Met dat meetinstrument konden zij perfecte kruisingen uitzetten en percelen loodrecht op de hoofdwegen oriënteren. In de nabijheid van de *coloniae*, in feite Romeinse steden die voor Romeinse burgers en veteranen van het Romeinse leger werden gesticht, werd het platteland zo in landbouwpercelen verdeeld. Dat is de *centuriatio*, de regelmatige landindeling die een van de belangrijkste grondslagen voor de Gallo-Romeinse landbouw was. En de relatie tussen dat kadaster en het Romeinse wegnennet kan niet voldoende worden onderlijnd. In de oudheid komt het kadaster overeen met de systematische indeling van de gebieden die de Romeinen aan het rijk toevoegden. De naam *centuriatio* vindt zijn oorsprong in het feit dat een perceel bestond uit honderd *heredia*. Een *heredium*, letterlijk een erfgoed, besloeg 240 bij 240 voet (of circa 70 bij 70 meter). Dat was de oppervlakte die een kolonist theoretisch kreeg toebedeeld. Het kadaster bestond in wezen dus uit een geometrisch netwerk van lijnen die in het landschap werden uitgezet. Dat gebeurde door de wegen, door de toegangswegen tot percelen, door grachten, door het leggen van stenen. De sporen van dat netwerk zijn dankzij de luchtfotografie op sommige plaatsen nog steeds zichtbaar in het landschap. De archeologische en epigrafische bronnen zijn erg schaars. Een van de belangrijkste epigrafische documenten is het unieke kadasterplan van Orange, het antieke Arausio, dat zich in het *tabularium*, het archief van de stad, bevond. Nergens in de Romeinse wereld vonden de archeologen nog een dergelijk kadaster terug. Maar men maakt wel de vergelijking met de *Forma Urbis Romae*, het plan van Rome van Septimius Severus dat tegen de muur van de Tempel van de Vrede was tentoongesteld. Het document van Orange bestaat uit meer dan vierhonderd marmeren fragmenten die corresponderen met drie kadastralen en met teksten die inzicht geven in de heffingen en de regelgeving betreffende de gronden van de gemeenschap. De drie kadastralen tonen een grote kaart van de regio rond Orange waarop de wegen en de waterlopen zijn aangeduid. Daarop is op basis van twee assen een geometrisch netwerk uitgezet. De noord-zuidelijke as wordt *cardo* genoemd, de oost-westelijke *decumanus*. Op die wijze verdeelden de Romeinen het land in percelen van ongeveer vijftig hectare. Op de scheiding plaatste men grensstenen. Dat kadaster pasten de Romeinen in heel het *Imperium Romanum* toe. Oorspronkelijk liet het toe om tijdens de stichting van *coloniae* landgoederen aan de nieuwe inwijkelingen toe te kennen. Dat was bijvoorbeeld het geval in Orange. Maar daarnaast was die landindeling een uitstekend hulpmiddel in het kader van de landbouworganisatie en de inning van de belastingen.

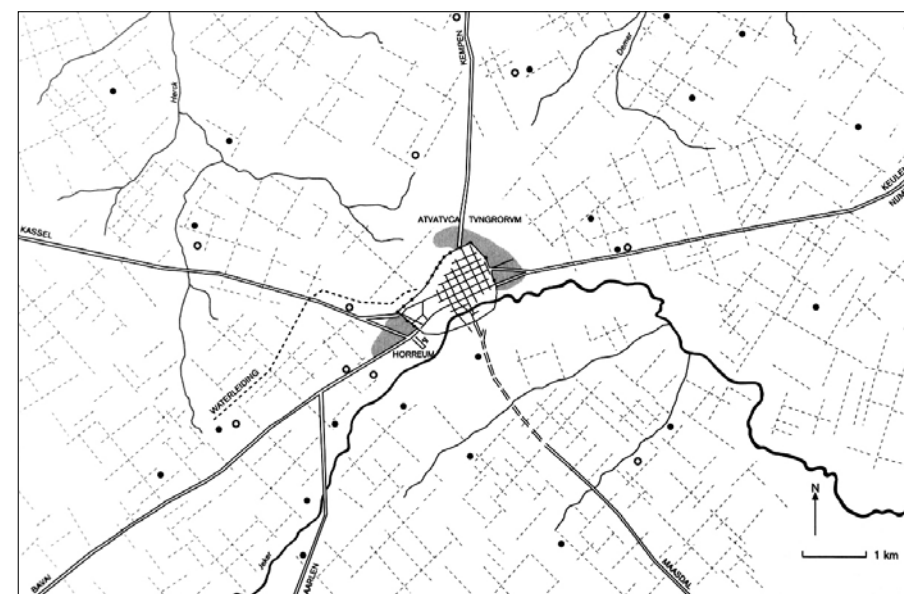

Kaart 11. De vroegste kadasters in Gallia Narbonensis (naar M. Clavel-Lévêque)

Het systeem liet toe de landbouwdomainen te spreiden en een rationele landbouwpolitiek te voeren.

Dat systeem vond zijn toepassing in Gallia Narbonensis. Daar diende de Via Domitia onder meer als richtas voor de aanleg van de *centuriatio* rond Nîmes, tussen Ambrussum (Villetelle) en Sextantio (Castelnau-le-Lez) en tussen Sextantio en Forum Domitii (Montbazin). Ook het kadaster rond Béziers, dat vermoedelijk tot het begin van onze era teruggaat, was op dezelfde weg georiënteerd. Het laat zich vermoeden dat ook andere wegen een even determinerende rol speelden als de Via Domitia.

Buiten Gallia Narbonensis werden onder meer langs de route tussen Cahlon-sur-Saône en Palleau en ten noordoosten van Dijon sporen van dat Romeinse kadaster teruggevonden. Rond Keulen werd een net van vierkanten teruggevonden dat naar die opmetingen verwijst. Het platteland rond Tongeren vertoont eveneens talrijke sporen die met die landindeling in verband worden gebracht. Professor J. Mertens heeft in Vlaanderen

Kaart 12. Het Romeinse kadaster rond Tongeren (naar W. Vanvinckenroye)

een baanbrekende rol in dat onderzoek gespeeld. Ook hier wordt het kadaster gekenmerkt door een zeer regelmatig plan waarbij de grenzen van de percelen elkaar in een rechte hoek snijden. Het is opvallend dat tussen Tongeren en Maastricht al die percelen noord-zuid zijn gericht. Ook in de Ardennen en in Zuid-Brabant zijn sporen van een Romeins kadaster met dezelfde oriëntering aangetroffen. De weg Bavai-Tongeren-Keulen snijdt die noord-zuidassen loodrecht en het is daarom niet ondenkbeeldig dat hij fungeerde als *decumanus maximus*, dat wil zeggen de oost-westlopende hoofdas, voor de *centuriatio* in onze regio. Die weg bestond zeker al in 10 v.C. Ook Cassel, de hoofdstad van de Civitas Menapiorum, ontwikkelde zich spoedig tot een wegenknooppunt en vermoedelijk vond de *centuriatio* er even snel ingang. Er zijn in ieder geval aanwijzingen dat het vruchtbare land rond Cassel spoedig bloeide. De betekenis van deze regio voor de voedselvoorziening van de Romeinse troepen aan de Rijn mag niet worden onderschat. Het kadaster van de regio ten westen van Keulen vertoont nagenoeg dezelfde oriëntering, wat aantoont dat deze landindeling waarschijnlijk een onderdeel was van een omvattende organisatie die onze contreien in het grote *Imperium Romanum* inschakelde. De Romeinen hebben via dat kadaster het landschap voor eeuwen gemodelleerd. Die onderneming kon slechts tot een goed einde worden gebracht omdat van bij de aanvang het land nog niet was gecultiveerd.

De aanvang van die landindeling in onze regio kan niet nauwkeurig worden geda-teerd. Trouwens, de *centuriatio* heeft in Gallië niet overal gelijktijdig ingang gevonden. Het kadaster B van Orange kan op grond van archeologische opgravingen tussen 25 v.C. en 10 n.C. worden gedateerd. Orange zelf werd zeker niet veel vroeger dan 25 v.C.

gesticht. Het is een uitgemaakte zaak dat de *centuriatio* rond Keulen ouder is dan de eigenlijke stadsaanleg van 50 n.C.; toen de Colonia Claudia Ara Agrippinensium werd gesticht. Hoewel de *centuriatio* deel uitmaakte van de administratieve organisatie van een nieuwe provincie, moeten wij het ontstaan ervan in de regio rond Tongeren misschien ook zien in relatie tot de militaire expedities in Germanië, de organisatie van de nabijgelegen Rijnzone en de ravitaillering van de daar gelegeerde troepen. De gromaticus Hyginus⁷⁵ spreekt in ieder geval van een ‘*pes Drusianus*’, een voet van Drusus, die bij de Tungri werd gebruikt en die overeenkwam met één en een achtste standaardvoet. Klaarblijkelijk is die lengtemaat gebruikt tijdens de opmeting van het land onder het stadhouderschap van Drusus. Vergeten wij trouwens niet dat Drusus in 12 v.C. een *census* in Gallië doorvoerde. Tijdens de regering van keizer Augustus werden in ieder geval initiatieven genomen om het land te organiseren. Het Romeinse leger ontving via Agrippa de opdracht om het land op te meten en de aanleg van de *civitas*-hoofdplaatsen uit te lijnen. Tongeren Atuatuca is daarvan een goed voorbeeld. Men neemt aan dat die nederzetting omstreeks 10 v.C. in het leven werd geroepen. Kunnen wij een relatie veronderstellen tussen de stichting van Tongeren enerzijds en het kadaster anderzijds? Klaarblijkelijk hebben de Romeinen bij het ontwikkelen van de nieuwe kadastrale plannen steeds gesteund op het wegennet dat de nieuw veroverde gebieden penetreerde. Op die wijze werd in ieder geval de basis gelegd. En het leger had een grote nood aan voedsel. De verdere uitbouw van de infrastructuur kunnen wij misschien ook in verband brengen met de politiek van keizer Claudius ten aanzien van de wegeaanleg en de uitbouw van een economische infrastructuur. Alleszins werd die organisatie van het platteland vanaf de Flavische tijd steeds belangrijker.

De augusteïsche steden en nederzettingen en de rol van het Romeinse leger

Het leger speelde een belangrijke rol in de stichting en de ontwikkeling van steden en nederzettingen. Stedelijke kernen vormden traditioneel de ruggengraat van de Romeinse organisatie. De Romeinen zagen steden als een belangrijke voorwaarde voor het besturen van provincies en *civitates* of bestuursdistricten. Ook waren zij de motor bij de verspreiding van de Romeinse cultuur. De historicus Tacitus schrijft daarover het volgende:

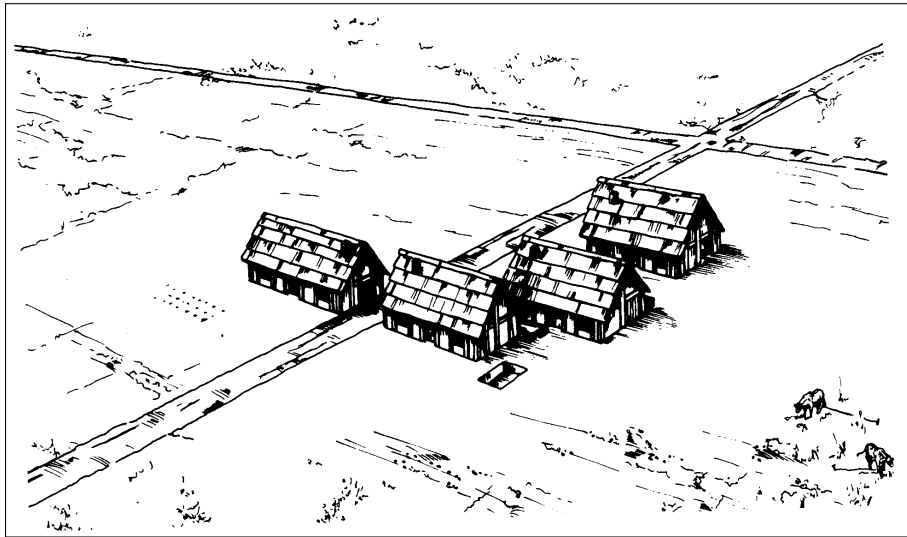
Want opdat de bewoners, die wild en verspreid leefden en dus krijgszuchtig waren, door spelen zouden wennen aan rust en vrede, spoorde hij hen met persoonlijke aanmoediging en officiële hulp aan om tempels, fora en huizen te bouwen, terwijl hij de ijverigen prees en de tragen berispte. Op die manier maakte de dwang plaats voor de wedijver om lof. Verder liet hij de kinderen van de vooraanstaanden onderwijzen in de vrije kunsten

en hij verklaarde de natuurlijke begaafdheid der Brittanniërs te verkiezen boven de aangeleerde bekwaamheden der Galliërs, zodat zij, die kort tevoren van de Latijnse taal niets wilden weten, ernaar streefden om die vloeiend te spreken. Zelfs onze klederdracht geraakte toen in ere en de toga werd veelvuldig gedragen. Langzamerhand liet men zich dan ook verleiden tot het lokkende genot, tot zuilengangen, badinrichtingen en weelderige feesten. En dat alles heette bij die argeloze lieden ‘beschaving’, terwijl het in werkelijkheid een onderdeel van hun slavernij uitmaakte.⁷⁶

De tekst beschrijft het romaniseringsproces in de Britse steden tijdens de tweede helft van de 1ste eeuw n.C., maar kon net zo goed van toepassing zijn op de Gallische situatie. De Romeinse overheid trachtte van oudsher de steden aan zich te binden. Maar in tegenstelling tot het Middellandse Zeegebied konden de Romeinen bij de organisatie van de noordwestelijke provincies niet steunen op al bestaande steden met een polis-karakter die via verdragen aan Rome waren gebonden. Gallia, Germania, Britannia of de Donauprovincies waren nauwelijks geurbaniseerd. Het was daarom noodzakelijk in de nieuw veroverde gebieden een net van steden tot ontwikkeling te brengen. Eigenlijk beperkte de organisatie van Gallië zich dus niet tot een territoriale en bestuurlijke inrichting van dat grondgebied in provincies en *civitates*. Zij vereiste ook een urbanisatie in de vorm van provinciehoofdsteden en *civitas*-hoofdplaatsen die bovendien voldoende ontwikkelingsmogelijkheden voor een groeiende economie hadden.

In de ontwikkeling van steden zien wij in Gallië tijdens deze vroege periode twee duidelijke lijnen. In zuidelijk Gallië, in het bijzonder in Gallia Transalpina, versnelde de stichting van *coloniae* en *municipia* sedert de veroveringen van Caesar het romaniseringsproces. Dat had tot gevolg dat die regio als een afzonderlijke provincie, gescheiden van Gallia Comata, werd ingericht. Zij werd Gallia Narbonensis genoemd. Dat gebeurde misschien in 27 v.C.

Terwijl de Romeinen in het zuidelijke Gallia Narbonensis een intensieve urbaniserings- en romaniseringspolitiek voerden, zien wij in de noordelijke Gallische provincies een heel andere ontwikkeling. Eigenlijk hebben de Romeinen in die vroegste periode onmiddellijk na het beëindigen van de Gallische oorlogen geen enkele poging ondernomen om in het nieuw veroverde gebied een net van Romeinse steden tot ontwikkeling te brengen en op die wijze hun positie te versterken. Dat betekent dat zij aanvankelijk geen Romeinse *coloniae* en *municipia* hebben gesticht, maar dat ze aan de Galliërs hun traditionele stamindelingen en politieke organisatie hebben gelaten. Slechts drie uitzonderingen kunnen worden genoemd, met name Lyon, Augst en Nyon. Lyon en Augst zijn kort na het beëindigen van de Gallische oorlogen in 51 v.C. als *coloniae* gesticht. Caesar had dat trouwens zo gepland. Hetzelfde geldt vermoedelijk ook voor Nyon. Er is echter een maar! Die drie steden liggen niet zo ver van de grens met Gallia Narbonensis. De Romeinen hebben het in ieder geval niet opportuun geacht zo kort na de verovering van

De woonstalhuizen in de Kiekenstraat te Tongeren: reconstructietekening op basis van het archeologisch onderzoek (A. Vanderhoeven)

Gallië nog meer noordelijk *coloniae* te stichten. De reden daarvoor ligt voor de hand. Stadsstichtingen waren hoe dan ook op de eerste plaats een aantasting van het stamgebied. Bovendien werden dergelijke stichtingen doorgaans bevolkt door voormalige militairen en ongetwijfeld ervoer de lokale bevolking dat als een bedreiging. De Romeinen hebben zeker politieke en sociale spanningen willen vermijden.

Wanneer wij ons tot Gallia Belgica beperken, dan zien wij dat tijdens de 1ste eeuw n.C. Amiens, Arras, Bavay, Beauvais, Cassel, Metz, Reims, Saint-Quentin, Senlis, Soissons, Thérouanne, Tongeren, Toul, Trier, Nijmegen, Keulen, Voorburg en Xanten zich tot administratieve centra van de verschillende bestuursdistricten ontwikkelden. De Romeinen planden die centra van bij het begin als *civitas*-hoofdsteden. Hun centrale ligging in de bestuursdistricten wijst daarop. Dat neemt echter niet weg dat militaire overwegingen een belangrijke rol speelden. In het noordelijke Gallië was er voor de Romeinen tot dan geen echte veiligheid, tenzij in de nabijheid van Romeinse legerkampen. Zij zijn echter voor deze vroege periode nauwelijks te lokaliseren. Enkel de kampen langs de Rijn zijn dankzij de archeologie beter bekend. Voorbeelden daarvan zijn onder meer Nijmegen, Xanten en Keulen, waar zich ook steden ontwikkelden. In het hinterland was de situatie wat anders. Amiens is daar trouwens een mooi voorbeeld van. Ondanks haar Keltische naam Samarobriva werden hier tot nog toe geen sporen aangetroffen van een belangrijke pre-Romeinse nederzetting. Eind oktober (?) van 54 v.C. koos Caesar deze omgeving uit om er een militair hoofdkwartier te installeren.⁷⁷ Hier bevonden zich de voedselvoorraden, de gijzelaars en de officiële documenten. De exacte plaats is niet be-

kend. In ieder geval is het waarschijnlijk dat deze locatie een opeenvolgende stationering van Romeinse troepen heeft gekend, zeker nadat Agrippa het wegennet uittekende dat Lyon via Sens, Senlis en Samarobriva met Boulogne verbond. Archeologisch onderzoek bevestigde militaire bedrijvigheid in Amiens pas vanaf het laatste kwart van de 1ste eeuw v.C. De stichting van de stad vond plaats tussen 20 en 10 v.C. en het eerste dambordplan dateert vermoedelijk van het einde van de regering van Augustus.

Het wegennet was zoals al opgemerkt in die vroege periode vanuit militair oogpunt erg belangrijk zowel voor de troepenverplaatsingen als ook voor de ravitaillering van de legers aan de Rijn. De *civitas*-hoofdsteden van noordelijk Gallië waren allemaal verbonden door dat wegennet. Het zou daarom verwondering wekken indien het wegenknooppunt van Reims bijvoorbeeld tijdens de regering van Augustus geen militaire bezetting zou hebben gekend. Caesar in ieder geval had jaren voordien bij de Remi herhaaldelijk troepen in winterkwartier gelegerd.⁷⁸ Het strategisch belangrijke Oppidum Durocorter van de Remi had zich voorts snel tot een wegenknooppunt en vervolgens tot een bloeiende Romeinse stad ontwikkeld. Wellicht heeft de aanwijzing van Reims tot residentiestad van de gouverneur van de provincie Gallia Belgica te maken met haar voormalige militaire betekenis. Ook Trier was in deze vroege periode binnen de militaire organisatie van Gallië niet onbelangrijk. Haar ligging op een van de verbindingroutes tussen Lyon en de Rijnzone was cruciaal. De archeologische vondsten laten geen twijfel bestaan over een aanwezigheid van Romeinse troepen. Op het plateau van de Petrisberg, die de stad Trier onder in het dal beheerst, konden de archeologen een militaire post van de Romeinen van omstreeks 30 v.C. aantonen. Ondertussen moeten wij voor ogen houden dat de oversteek van de Moezel zeer belangrijk was. De Romeinse brug over de rivier dateert van 18 of 17 v.C. Om die voor de Romeinen te vrijwaren was een militaire aanwezigheid zeker gerechtvaardigd. En de nederlaag van Lollius tegen de Sugambri, Usipetes en Tencteri in 16 v.C. toont aan dat de rust aan deze zijde van de Rijn zeker niet verzekerd was. Het is daarom aannemelijk dat ook omstreeks 20 v.C. nog Romeinse troepen in de onmiddellijke nabijheid van Trier aanwezig waren. Een ter plaatse gevonden grafsteen van een ruiter toont aan dat hier mogelijk de ala Hispanorum was gekazerneerd.⁷⁹ Enkele jaren later waren Worms en Mainz het actieterrein van die eenheid. De oudste naam van Trier, Augusta Treverorum, verwijst naar keizer Augustus. Sedert het einde van de Gallische oorlogen waren er ondertussen ruim dertig jaren verstreken en het wekt enige verwondering dat de stichting van deze belangrijke stad tussen 19 en 17 v.C. zo lang op zich heeft laten wachten. Het toont misschien aan dat de Romeinen in de uitoefening van hun politieke en militaire invloed tijdens die vroege jaren terugvielen op de bestaande inheemse *oppida*. Het Oppidum La Chaussée-Tirancourt in het stamgebied van de Ambiani is hier een mooi voorbeeld van net zoals het *oppidum* van Pommiers bij Soissons. Andere voorbeelden zijn misschien Beauvais en Metz. Omstreeks het 2de decennium v.C. verlieten de Romeinen die Gallische versterkingen. Vanaf dan concentreerde de Romeinse overheid de troepen in de Rijnzone.

Voor Tongeren, de hoofdplaats van de Civitas Tungrorum, is de situatie toch wat anders. Daar is er in de onmiddellijke nabijheid geen sprake van een pre-Romeins *oppidum* of nederzetting. Op het plateau van Caestert bij Kanne, op zowat vijftien kilometer van Tongeren, troffen archeologen wel resten aan van een houten omwalling die via de dendrochronologie omstreeks 31 v.C. kon worden gedateerd. De plaats is gesitueerd tussen de Maas en de Jeker. Recent heeft men er nog voor gepleit die locatie te identificeren met het Atuatuca van de Eburones, dat Caesar meermaals vernoemde in zijn rapport over de Gallische oorlogen.⁸⁰ Indien dat correct zou zijn, dan zou daar de verklaring kunnen liggen voor het feit dat die naam werd geïntegreerd in Atuatuca Tungrorum. Het archeologische onderzoek in Tongeren zelf bracht op verscheidene plaatsen Romeinse verdedigingswerken aan het licht die tot de vroegste fase van Tongeren teruggaan. Sporen uit de periode van de Gallische oorlogen waren niet aanwezig. Binnen die constructies troffen de onderzoekers resten aan van rechthoekige, houten gebouwen. Zij stonden met de korte gevel naar de straatkant gericht. De Aretijnse *terra sigillata* en de dunwandige keramiek verwijzen mogelijk naar import door de Romeinse legioenen. Typische *militaria*, met name enkele pijlpunten, een speerpunt en een slingerkogel, blijven zeldzaam. De talrijke AVAUCIA-muntjes van Tongeren worden van het einde van de 1ste eeuw v.C. gedateerd en komen voor op ongeveer alle augusteïsche sites in het Rijnland, vaak in een militaire context. Op grond van die vondsten veronderstelde men dat Tongeren uit een militair kamp was ontstaan. Daarbij dacht men onder meer aan een kamp waar de Romeinse troepen kort na de nederlaag van Lollius in 16 v.C. werden gelegerd. Soms dacht men zelfs aan een aanzienlijke legerplaats of een legioenkamp waarvan het regelmatige stratenplan diende als basis voor het stratennet van de latere nederzetting. Tongeren zou zeker geen alleendaastende stad zijn geweest. In Germania Inferior en Superior zijn er verscheidene voorbeelden waarbij aan de hoofdplaatsen van de bestuursdistricten een militaire infrastructuur voorafging of verbonden was. Nu is die 'militaire theorie' voor het ontstaan van de eerste nederzetting wel wat te nuanceren, vooral ook omdat de oudere archeologische bevindingen aan nieuw onderzoek konden worden getoetst. Het meer recente archeologische onderzoek bevestigt de aanwezigheid van militairen tijdens de vroegste fase van Atuatuca. Er zijn nogal wat gelijkenissen met andere augusteïsche militaire sites zoals Nijmegen, Oberaden, Rödgen of Dangstetten, die aan of over de Rijn lagen.

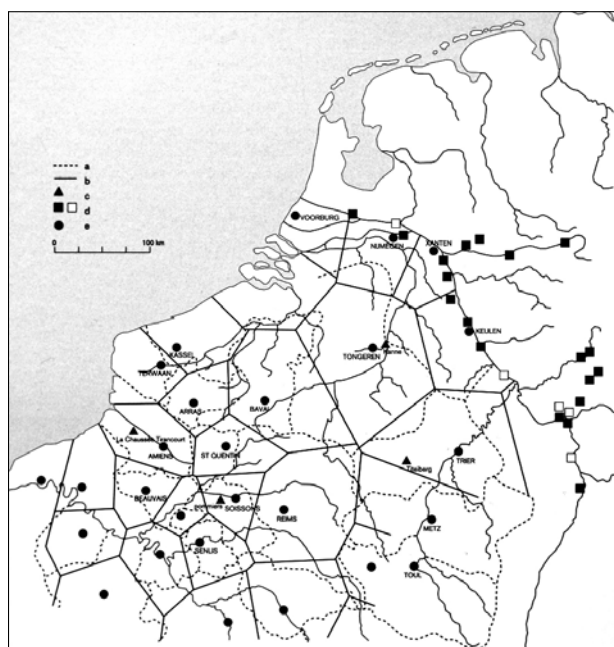
Deze militaire fase wordt gevolgd door een bewoning aan het einde van de regering van Augustus. Zij is gekarakteriseerd door woonstalhuizen. Bovendien bestaat er een relatie tussen die vroege sporen en het latere stedelijke raster. Dat neemt echter niet weg dat de oorsprong van Tongeren weinig te maken heeft met de Germaanse campagnes tijdens de regering van Augustus. Veeleer moeten wij het ontstaan van Tongeren situeren in het kader van de administratieve organisatie van Gallië, die tijdens dezelfde periode plaatsvond, maar die in de geschreven bronnen veel minder aandacht kreeg. Die organisatie impliceerde de inrichting van bestuursdistricten met hun hoofdsteden. Het Romeinse

leger was niet in Tongeren om er een echt legerkamp op te bouwen, maar wel om er een *civitas*-hoofdplaats en wegenknooppunt op te meten. De enige organisatie die dergelijke grootscheepse ondernemingen tot een goed einde kon brengen, was het Romeinse leger. Atuatuca Tungrorum nam dus een belangrijke plaats in in de vroege militaire en administratieve organisatie van Gallia Belgica. De opdracht van de Romeinse militairen ter plaatse was niet gering. Denken wij enkel maar aan de organisatie van de *civitas* en de bewaking van de weg Boulogne-Bavay-Tongeren-Keulen. Die was voor de troepenverplaatsingen en de bevoorradings van de Rijnstroepen van uitzonderlijk belang. Daarnaast rekruteerden de Romeinen al vrij vroeg militairen in de *civitates*. De vroegste rekruteringen vonden misschien al plaats kort na de verovering op het einde van de 1ste eeuw v.C. Misschien was Atuatuca een van de verzamelplaatsen voor nieuwe rekruten uit de Civitas Tungrorum.

Ook van andere steden wordt vaak gemakshalve aangenomen dat zij op een Romeins legerkamp teruggaan. Dat strookt echter niet met de realiteit. In het Rijnland liggen de prestedelijke centra uit de augusteïsche regeringsperiode in de nabijheid van de grote legerkampen, maar zijn daarvan tegelijk ook duidelijk te onderscheiden. Nijmegen bijvoorbeeld lag duidelijk ten westen van de drie grote kampen. Ook in Xanten en Keulen zien wij een vergelijkbare situatie. Voor andere steden is een voorafgaand militair kamp al veel moeilijker aantoonbaar omdat een korte militaire bezetting van slechts enkele jaren amper sporen naliet en ook nauwelijks een rol speelde in de ontwikkeling van burgerlijke nederzettingen. Dat sluit echter niet uit dat in of nabij de nederzettingen, die zich tot *civitas*-hoofdsteden ontwikkelden, Romeinse militairen waren gelegerd. Tongeren illustreert dat mooi.

De militaire bezetting van het Gallische hinterland

De Romeinen hadden verder nood aan een degelijk uitgebouwde verdediging van het hinterland, zeker wanneer de Rijn werd overschreden. Die militaire punten werden mogelijk bezet door militairen die ter plaatse werden gerekruteerd en onder leiding stonden van onderofficieren of oudgedienden van het reguliere leger. Tijdens de jaren kort na het beëindigen van de Gallische oorlog stationeerden de Romeinen ongetwijfeld troepen langs de hoofdwegen en bij de wegenknooppunten. Vanuit militair standpunt waren zij te belangrijk om daarover de controle te verliezen. De militaire detachementen waren in het bijzonder gestationeerd langs de belangrijke routes die ten dienste stonden van snelle troepenverplaatsingen en de ravitailering van het leger. Die routes weerspiegelden ook de doelstellingen van de militaire overheid. De uitbouw van een wegnnet was voor de Romeinen steeds een middel om zich van de macht over een regio te verzekeren. Dat is trouwens een van de belangrijkste argumenten voor de aanwezigheid van een legermacht in Gallië. Op

Kaart van noordelijk Gallië tijdens de regering van Augustus (naar A. Vanderhoeven)
 a. Grenzen van de bestuursdistricten gebaseerd op de middeleeuwse diocesen
 b. Grenzen van de bestuursdistricten gebaseerd op de polygonen van Thiessen
 c. Nederzettingen met een vermoedelijke Romeinse militaire aanwezigheid tussen Caesar en Augustus
 d. De augusteïsche legerkampen
 e. De *civitas* hoofdplaatsen

basis van de resultaten van het archeologische onderzoek mogen wij een mogelijke stationering van troepen aannemen in Liberchies en Neuss.

In het bestuursdistrict van de Tungri, dat samenviel met veruit het grootste gedeelte van België, vonden de archeologen buiten Tongeren alleen in Liberchies sporen terug die op de aanwezigheid van een militair kamp uit de augusteïsche tijd wijzen. Gezien de grootte van dat bestuursdistrict is dat enigszins verwonderlijk. Voor Liberchies steunt het vermoeden van een militaire aanwezigheid enkel op de ontdekking van een v-vormige gracht en de vondst van wat AVAVCIA-muntjes. Ook in Velzeke, Asse en Elewijt kwamen sporen van Augustus' regeringsperiode, waaronder Aretijnse sigillata, aan het licht. De legerplaats van Velzeke in de *Civitas Nerviorum* was sedert de regering van Augustus een belangrijk militair steunpunt. Sporen daarvan kwamen voor de eerste maal aan het licht in 1976 tijdens de opgravingen in de westelijke zone van de *vicus*. De legerplaats lag ten noorden van de oude route van Boulogne naar Keulen en strekte zich uit op de zuidwestelijke rand van het plateau boven de valleien van de Molenbeek en de Passemarebeek. Ondanks een betrekkelijk gering hoogteverschil beheerst dat militair steunpunt het omliggende landschap. Het verdedigingssysteem bestond uit drie

spitsgrachten en een aarden wal met palissade en wijkt wat af van de algemene regel. De onregelmatige vorm van de legerplaats is kenschetsend voor de augusteïsch-tiberische tijd. Pas vanaf de regering van keizer Claudius krijgen de militaire kampen een meer regelmatige vorm. De ligging van Asse is wat vergelijkbaar met die van Velzeke. De archeologische vondsten zijn niet overvloedig, maar tonen toch een Romeinse aanwezigheid aan vanaf het einde van de 1ste eeuw v.C. J. Mertens suggereert hier de aanwezigheid van een klein Romeins legerkamp dat binnen een Gallisch *oppidum* was aangelegd.⁸¹ Omtrent het kamp van Elewijt bestaat enige terughoudendheid hoewel archeologen er een spitsgracht uit de vroeg-Romeinse tijd hebben ontdekt. Die drie locaties lagen langs de oude weg die Boulogne via Cassel, over Kortrijk, Kerkhove, Velzeke, Asse, Elewijt, Tienen en Tongeren met Keulen verbond. Tijdens de regering van Augustus moet die weg van uitzonderlijk belang geweest zijn. Later verloor hij zijn belang aan de weg Bavay-Tongeren-Keulen. In Kortrijk en Doornik in de *Civitas Menapiorum* ten slotte zagen de onderzoekers in bepaalde grachtcomplexen en constructies de resten van militaire kampen en zij brachten die in verband met de voorbereidingen van keizer Claudius voor zijn expeditie naar Britannia. Die voorbereidingen vonden plaats in de bestuursdistricten van de Menapii en de Morini. Andere archeologen interpreteerden die als sporen van troepen die naar aanleiding van lokale onrust optraden. Beide *vici* zouden zo een rol spelen als een soort militaire steunpunten tijdens de organisatie van Gallia Belgica. Het archeologische materiaal uit de grachtcomplexen stamt echter uit de tweede helft van de 1ste eeuw n.C.

Hadden die kampen te maken met de pacificatie van Noord-Gallië? Zij worden vaak geïnterpreteerd als steunpunten binnen het organisatieplan van keizer Augustus. Maar even gemakkelijk worden zij in verband gebracht met het plan van Augustus om Germania in te lijven in het *Imperium Romanum*. Gezien de nabijheid van de Rijn grens heeft de *Civitas Tungrorum* zeker een strategische waarde gehad. Maar ook de bestuursdistricten van de Remi, de Menapii, de Nervii en uiteraard de Treveri waren van militair oogpunt uit belangrijk, in het bijzonder omdat over hun grondgebied verbindingroutes liepen die onontbeerlijk waren voor snelle troepenbewegingen en voor de noodzakelijke bevoorrading van de Rijnlegers. Gedurende de regeringsperiode van keizer Augustus werd langs de Rijn een troepenconcentratie samengebracht zoals nooit tevoren aanwezig in een Romeinse grenszone. Tijdens Tiberius' bewind telde die troepenmacht acht legioenen, acht *alae* cavalerie en dertig *cohortes* infanterie. Zeggen die cijfers op zich niet veel, dan krijgen zij toch een andere inhoud wanneer wij weten dat het om ongeveer zestigduizend militairen gaat. Die aanwezigheid van legioenen en *auxilia* aan de Rijn leidde tot de uitbouw van een belangrijke militaire infrastructuur. Een goede organisatie van de ravitailering was dus noodzakelijk. De militaire steunpunten langs de wegen Bavay-Tongeren-Keulen en Cassel-Kortrijk-Tongeren waren noodzakelijk om die omvangrijke voedselvoorziening te organiseren. Wij moeten er daarom niet verwonderd over zijn dat die steunpunten het uitzicht van een militair kamp bezaten terwijl anderzijds de typische *militaria* nagenoeg afwezig waren. Het waren

immers geen legerkampen voor operationele eenheden zoals de marskampen van Haltern, Oberaden, Neuss of Nijmegen waren. Naast een klein garnizoen vinden wij er misschien de plaatselijke administratieve staf terug en de *negotiatores* die voor het leger werkten.

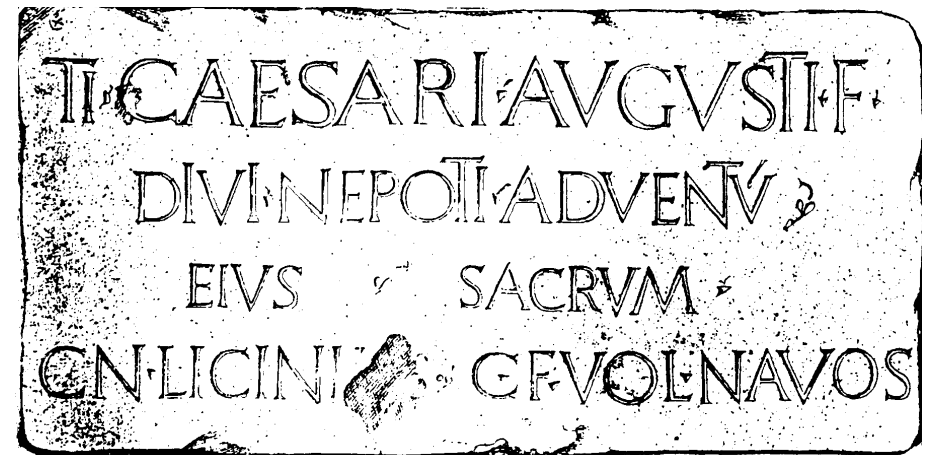
De organisatie van de nieuwe provincie

Samen met Agrippa legde Augustus tijdens de eerste jaren van zijn bewind de basis voor de territoriale en bestuurlijke organisatie van Gallië. Die zou, met enkele aanpassingen, eeuwen in voege blijven. De details daarover zijn onduidelijk. Tevens is het zogoed als onmogelijk na te gaan in welke mate die nieuwe organisatie, met inbegrip van Romeinse en lokale ambten, op het einde van de regering van Augustus was gerealiseerd. In ieder geval heeft Augustus sedert 40 v.C. steeds een persoonlijk aandeel gehad in de organisatie van dat nieuwe wingewest. Mogen wij er ondertussen van uitgaan dat bij de aanvang van het laatste decennium vóór Christus de basis voor de organisatie van de nieuwe provincie was gelegd? Vermoedelijk wel. Caesar had dadelijk na de verovering al de krachtlijnen uitgezet die het bestuur van Gallië mogelijk moesten maken.⁸² Tot dan bestond Gallië uit twee grote delen, met name de zuidelijke provincie Gallia Transalpina, ook wel Gallia Togata genoemd, en de noordelijke provincie Gallia Comata. In Gallia Transalpina dat al sedert het einde van de 2de eeuw v.C. een Romeinse provincie was, was het romaniseringsproces sedert het midden van de 1ste eeuw v.C. zoals wij hoger zagen door de stichting van *coloniae* en *municipia* in een ware stroomversnelling gekomen. Die ontwikkeling had ertoe geleid dat deze regio als een afzonderlijke provincie werd ingericht. Zij werd Gallia Narbonensis genoemd. Dat gebeurde misschien in 27 v.C. Over dat jaar schrijft Cassius Dio het volgende:

Verder begon hij (Augustus) in dat jaar (27 v.C.) een veldtocht tegen Britannia, maar toen hij in Gallië was gearriveerd, bleef hij daar een tijd hangen want het leek erop dat de Britanniërs wel met hem wilden onderhandelen. Verder was de situatie in Gallië zelf nog erg instabiel, want de burgeroorlogen waren begonnen direct na de annexatie van dat gebied. Hij hield er een volkstelling en voerde een complete reorganisatie door.

⁸³

Nadat Augustus als overwinnaar uit de burgeroorlogen was gekomen, hervormde hij

Opschrift ter ere van Tiberius gevonden in Bavay (naar Carmelez)

het rijksgedebied ingrijpend. Op 13 januari 27 v.C. vertrouwde hij alle provincies aan het Romeinse volk en de senaat toe en herstelde hij zo schijnbaar de republikeinse staatsregering voor de wingewesten. Tegelijk aanvaardde hij het proconsulaat met de daaraan verbonden militaire macht over die provincies die onvoldoende stabiel waren. Op die wijze ontstonden de senatoriale en de keizerlijke provincies. Gallië behoorde tot die tweede groep. In 22 v.C. werd Gallia Narbonensis in de handen van de senaat overgedragen. Gallia Comata bleef echter een keizerlijke provincie. Keizer Augustus voerde vermoedelijk ook tussen 16 en 13 v.C. een volgende territoriale organisatie door.⁸⁴ Die nieuwe organisatie leidde tot een aantal veranderingen. De provincie Gallia Narbonensis bleef als dusdanig bestaan. Gallia Comata werd opgedeeld in Gallia Lugdunensis, Aquitania en Belgica. In feite bleef de onderverdeling van Caesar behouden met dien verstande dat de augusteïsche administratie de oppervlakte van de afzonderlijke provincies wat aanpaste en dat Gallia Celtica werd genoemd naar Lyon/Lugdunum. Samen worden zij de Tres Galliae genoemd. Het centrum werd de Ara Romae et Augusti, het altaar ter ere van Rome en Augustus bij Lyon. Talrijke kolonies werden gesticht. Zij droegen allemaal de naam van Augustus. Trier bijvoorbeeld voerde de naam *colonia Augusta Treverorum*. De provincies waren verder telkens onderverdeeld in een aantal districten of *civitates*. Volgens Strabo⁸⁵ werden tot 12 v.C. circa zestig bestuursdistricten van verschillende grootte opgericht. Die indeling in *civitates* was een geleidelijk proces en heeft vermoedelijk pas tijdens de 1ste eeuw n.C. haar uiteindelijke vorm gekregen. Niet elke stam vormde een eigen *civitas*. In feite gaat het om het woongebied van een of meerdere stammen die de Romeinse overheid als een bestuurseenheid aanvaardde. Gallia Belgica werd op een bijzondere wijze georganiseerd. In de organisatie van de bestuursdistricten hield de

Romeinse administratie wegens politieke redenen gedeeltelijk rekening met het bestaan van de oude stamgebieden die wij ook via Caesar kennen. De stamgebieden van onder meer de Remi, de Nervii, de Menapii, de Tungri en de Treveri behoorden tot de provincie Gallia Belgica. Daarbij lette de Romeinse overheid tevens op de machtsverhoudingen tussen de verschillende stammen. Bekijken wij de situatie vanuit het huidige België, dan is de volgende passage uit de *Naturalis Historia* van Plinius⁸⁶ van belang:

In het gebied vanaf de Schelde wonen de Texuandri onder verschillende namen, vervolgens de Menapi, de Morini op de grens met de Marsaci, verenigd in een dorp dat Gesoriacus wordt genoemd, de Britanni, de Ambiani, de Bellovaci, de Bassi; nog meer landinwaarts de Catoslugi, de Atrebatas, de Nervii (een vrij volk), de Veromandui, de Suaeuconi, de Suessiones (vrij), de Silvanectes (vrij), de Tungri, de Sunuci, de Frisiavones, de Baetasi, de Leuci (vrij), de Treveri (vroeger vrij)...

De situatie lijkt betrekkelijk eenvoudig. Zij is dat echter niet. De *civitates*, zo blijkt uit de tekst van Plinius, bezaten niet allemaal dezelfde status. De Remi bijvoorbeeld, die sedert Caesar de Romeinen steeds trouw waren gebleven⁸⁷, werden daarvoor gehonoreerd met het statuut van een *civitas foederata*, door een verdrag bondgenoten van Rome. De Nervii waren, net als de Treveri, de Leuci of de Suessiones, vrij. Dat betekent dat zij een bevoorrechte relatie met de Romeinen onderhielden. Zij waren echter niet vrijgesteld van belastingen of troepenleveringen. De overige Belgae en Germani Cisrhenani vormden *civitates stipendiariae*. Die bestuursdistricten waren aan jaarlijkse belastingen onderworpen. De stamgrenzen en later de grenzen van de bestuursdistricten hebben na de organisatie van keizer Augustus tussen 16 en 13 v.C. nagenoeg geen wijzigingen ondergaan. Maar de lokalisatie van de stammen is niet altijd even gemakkelijk. De bestuursdistricten van de Tungri, de Menapii en de Nervii lagen grotendeels in het huidige België, die van de Morini, de Ambiani, de Atrebatas, de Remi of de Mediomatrici lagen in het huidige Frankrijk. Het land van de Treveri was een onderdeel van het huidige Duitsland. Maar waar bijvoorbeeld de Marsaci woonden, weten wij niet precies. Het is zelfs niet duidelijk of zij een eigen bestuursdistrict vormden. Men vermoedt dat zij tot de Civitas Menapiorum behoorden. De Texuandri vielen onder de Civitas Tungrorum. De situering van de Civitas Frisiavonum blijft moeilijk, waardoor de noordelijke grens van de Civitas Tungrorum ter discussie staat. Wanneer Plinius⁸⁸ het Rijnland beschrijft, vermeldt hij dat het land van de Frisiavones zich tussen de rivieren Helinium en Flevum uitstrekte, waar de bevolking op een of meerdere eilanden woonde. Het gaat hier grosso modo om het gebied tussen de brede monding van de Maas en de noordelijke Rijnmond. Plinius noemt hier tegelijk de Batavi en de Cannenefates, die na de 'provinciewet' van Domitianus tussen 82 en 90 n.C. tot Germania Inferior behoorden. In boek vier van de *Naturalis Historia* zegt Plinius⁸⁹ verder dat de Tungri, de Sunuci, de Frisiavones en

Baetasi landinwaarts en niet langs de zee of langs de Rijn wonen. In de bestuurlijke organisatie van Augustus is ondertussen niet langer sprake van de Eburones of de Atuatici, die tot de Germani Cisrhenani behoorden. De Eburones en de Atuatici zijn op dat ogenblik uit de literaire bronnen verdwenen. Andere stammen van die groep zijn de Condrusi, de Segni en de Paemani. Zij worden allemaal ondergebracht in het reusachtige bestuursdistrict van de Tungri. De geschriften van Plinius, die voor die streek nu de Tungri en de Texuandri vermelden, lijken dat te impliceren. Al die stammen situeerden zich sedert de organisatie van Augustus in Gallia Belgica. Sedert de campagnes van Drusus kwamen daar ook de Cugerni en de Ubii bij. Ook de militaire districten Germania Inferior en Germania Superior behoorden aanvankelijk tot die provincie. Pas na de hervorming van Domitianus ontvingen zij de status van een afzonderlijke provincie. Gallia Belgica werd in eerste instantie geconcipeerd als een belangrijke militaire provincie. De militaire grenszone, gekoppeld aan een vruchtbaar hinterland, was daaraan niet vreemd. Zij stonden onder het militaire bevel van een *legatus Augusti pro praetore exercitus Germanici Inferioris*.

Bij de territoriale organisatie van Gallië speelden vermoedelijk ook de volgende overwegingen een rol. Tot de Gallische oorlogen waren alle Romeinse veroveringen beperkt gebleven tot de regio's rond de Middellandse Zee. Met de Gallische oorlogen voegde Caesar een heel nieuw en reusachtig gebied met barbaarse volkeren aan het Romeinse Rijk toe. En hoewel zij contacten onderhielden met de mediterrane wereld, golden die verre Gallische stammen ten noorden van Gallia Narbonensis voor de Romeinen toch als echte barbaren. Met zijn beroemde uitspraak dat van al de Galliërs de Belgen de dappersten waren, refereerde Caesar trouwens aan die gedachte. De Belgische stammen leefden immers het verst verwijderd van de Provincie. Zij kochten slechts zelden goederen van handelaars die leidden tot verwekelijking en zij waren voortdurend met de Germanen in oorlog.⁹⁰ Zij waren echte barbaren! Een dergelijk gebied politiek, cultureel, economisch en sociaal in het Romeinse Rijk inschakelen was voorwaar geen sinecure. Dat het de Romeinen desalniettemin gelukt is, getuigt niet alleen van een drang tot militaire veroveringen, maar ook van de wil over de veroverde gebieden politieke macht uit te oefenen. Afgezien van de bloedige verovering van Gallië zijn de Romeinen daarin vrij behoedzaam te werk gegaan. Zij achtten het bijvoorbeeld niet doelmatig om in deze vroegste fase zo ver noordwaarts Romeinse *coloniae* te stichten en op die wijze de oorspronkelijke bevolking te provoceren.

Keizer Augustus heeft niet enkel aan de territoriale organisatie maar ook aan de bestuurlijke en de administratieve organisatie van de provincies veel aandacht geschonken.⁹¹ Een goed bestuur van de provincies was immers van levensbelang voor Rome. De eeuwige stad bestond met de gratie van de opbrengsten uit de provincies.⁹² Daarbij moeten wij niet alleen denken aan belastingen. Ook de voedselvoorziening van het leger aan de grenzen was erg belangrijk. Gallia Belgica bijvoorbeeld stond onder meer in voor graanleveringen aan de legers langs de Rijn. Vroeger had Caesar al meermaals ondervonden dat de bevolking

dat als een zware last ervoer.⁹³ Ook de militaire campagnes van Drusus, zowat een halve eeuw later, hadden een directe impact op de levensomstandigheden van de bevolking in de Lage Landen. Zij stonden immers opnieuw in voor de voedselbevoorrading van het Romeinse leger alsook voor de toelevering van de cavaleriepaarden, de last- en trekdiere, enzovoort. Met betrekking tot de voorbereiding van nieuwe Germaanse campagnes van Germanicus in 16 n.C. ten slotte vermeldt Tacitus dat de Gallische landen het beu waren paarden te leveren.⁹⁴ Wanbeleid en uitbuiting veroorzaakten onrust en betekenden dus een gevaar voor de macht van de eeuwige stad. Augustus had dat goed begrepen. In zover dat mogelijk was, organiseerde hij het bestuur op die wijze dat hebzucht en willekeur zo veel mogelijk werden vermeden. Onder meer maakte hij komaf met het 'bondgenootschap' tussen de provinciegouverneurs en de maatschappijen van de belastinginners, die op het einde van de republiek de provincies soms letterlijk uitzogen. Uitgangspunt voor het financiële beheer van de provincie en het innen van de belastingen was de *census*, een soort volkstelling gecombineerd met een schatting van het vermogen van de inwoners. Dat sloot een ongebreidelde willekeur in ieder geval uit. In Gallië werden die volkstellingen in 27 en 12 v.C. en 14 n.C. gehouden.⁹⁵ Verder steunde de Romeinse administratie op de medewerking van het lokale bestuur.

Gallia Belgica was een keizerlijke provincie. Dat betekent dat de keizer ingevolge zijn proconsulaire macht er de soevereine rechten van het Romeinse volk uitoefende. De keizer en zijn onmiddellijke adviseurs tekenden er de hoofdlijnen van het bestuur uit. Hij deed dat via een aantal functionarissen en hun personeel. Aan het hoofd van de provincie stonden twee keizerlijke functionarissen, met name de stadhouder en de procurator. De stadhouder resideerde in Reims. Zijn titel was *legatus Augusti pro praetore*, vrij vertaald als 'gezant van de keizer bij afwezigheid van een praetor'. Voor die functie werden overwegend mannen uit de senatorenstand gekozen. Een dergelijke aanstelling was voor een Romeinse aristocraat een belangrijke stap in zijn loopbaan. De duur van de opdracht was meestal kort, doorgaans slechts drie jaar. Sedert de tweede termijn van Agrippa (20-19 v.C.) waren het tijdens de regering van Augustus bijna steeds leden van het keizerlijk huis: Tiberius (16-15 v.C.), zijn broer Drusus (13-11 v.C.), opnieuw Tiberius (9-7 v.C.; 4-6 n.C.; 10-13 n.C.) en ten slotte Germanicus (13-17 n.C.).

Het financiële beheer van Gallia Belgica viel niet onder het gezag van de stadhouder, maar onder dat van de *procurator Augusti*. In tegenstelling tot de gouverneur, die steeds uit de senatoren werd gerekruteerd, was de procurator afkomstig uit de *ordo equester*, de riddersstand. De procurator resideerde met zijn staf in Trier. Hij was specifiek verantwoordelijk voor de inning van de belastingen. Het Romeinse bewind steunde vanaf het begin op een samenwerking met de stamadel, die een martiale adel was. De troepen die de stammen aan het Romeinse leger leverden, stonden dan ook onder het bevel van de eigen leiders. Het gaat hier vooral om de zogenoemde Gallische en Germaanse Iulii. In Noord-Gallië vinden wij ze vooral terug bij de Treveri en de Batavi. Voorbeelden daarvan uit de 1ste eeuw zijn

de Bataaf Iulius Civilis en de Trevir Iulius Classisus, en hun Romeinse burgerschap gaat terug tot de tijd van Caesar of Augustus. Met het verstrijken van de jaren verandert dat geleidelijk. De positie van de adel werd weliswaar zo veel mogelijk intact gehouden. Het verlenen van het Romeinse burgerrecht versterkte hun loyaliteit. Maar de vroegere krijgsadel ontwikkelde zich langzaam tot een aristocratie die sterk geromaniseerd was en waarvan de macht gebaseerd was op grondbezit. Zij werd verantwoordelijk voor recht, ordehandhaving en publieke werken. In feite beperkte de Romeinse overheid zich ertoe het bestuur overal te uniformiseren en in overeenstemming te brengen met de Romeinse bestuurlijke stijl. Voor het leger weten wij dat Augustus op dat vlak de nodige initiatieven heeft ontwikkeld. In hoeverre dat ook voor de lokale ambten gold, weten wij echter niet. Tijdens de keizertijd werd in ieder geval zowel de *coloniae* als de *municipia* bestuurd door een *ordo decurionum* samen met *duoviri* of *quattuorviri, quaestores, aediles*. De *ordo decurionum* was een soort stedelijke senaat waarin de leden voor de duur van het leven zetelden. De *ordo* of raad telde doorgaans honderd leden. Die van Trier telde er volgens Tacitus minstens 113.⁹⁶ De politieke ambten waren erefuncties. Kandidaten moesten bijgevolg over een behoorlijk kapitaal beschikken. Politieke invloed bleef daardoor tot een kleine groep mensen beperkt.

Op grond van de literaire bronnen en de overgeleverde inscripties kunnen wij die organisatie niet in detail weergeven. Maar de krachtlijnen zijn duidelijk. De overgang van inheemse tradities naar een Romeins bestuursstelsel is duidelijk herkenbaar. De bestuurlijke organisatie van de provincies werd ondanks de participatie van de lokale functionarissen strak gehouden. De aanzet daartoe dateert zeker van de regering van Augustus. Het is echter allesbehalve zeker dat dat proces tijdens zijn bewind ook werd voltooid. Gelet op de omvang van die omschakeling lijkt het laatste veeleer onwaarschijnlijk.

HOOFDSTUK 5

De verovering van Germania

Augustus' organisatie van de Gallische provincies integreerde die gebieden in het Romeinse Rijk. Een wezenlijk onderdeel van die organisatie was de uitbouw van het omvangrijke wegennet dat vanuit Lyon de noordelijkste hoeken van de Gallische provincies toegankelijk maakte. Die uitbreiding van de Romeinse invloed leidde in toenemende mate tot confrontaties met de Overrijnse Germaanse stammen. Sedert de tochten van de Cimbri en de Teutones tussen 113 en 101 v.C. waren de Romeinen zich bewust van het gevaar dat vanuit het Noorden dreigde. Trouwens, ook tijdens de aanvangsjaren van de regering van Augustus werden de Romeinen geconfronteerd met de Germaanse dreiging. Geïnspireerd door de successen van zijn adoptievader Caesar wilde Augustus de Romeinse macht via een offensieve politiek definitief in Germanië vestigen. Tijdens zijn regering besteedde hij veel tijd en energie aan de uitwerking ervan. Maar op de vraag wat Augustus precies wilde bereiken, raken de historici het tot op heden nog altijd niet echt eens. Trouwens, de antieke auteurs geven daarover geen informatie. Velleius Paterculus¹ was van mening dat de Germaanse oorlogen van Drusus en Tiberius bedoeld waren als wraak voor de nederlaag van Lollius in 16 v.C.² Cassius Dio legt dat verband niet. Augustus sloot vrede met de Germanen. De campagnes van Drusus gingen pas jaren later van start. Dat betekende echter niet dat de wraakgedachte volledig afwezig was. Integendeel, ook in de expedities na de nederlaag van Varus in het Teutoburgerwoud was wraak een belangrijk leidmotief volgens Tacitus.³ De beoordeling van zijn motieven en doelen is in hoge mate afhankelijk van de visie die de historici op Augustus hebben. Maar hoe je het ook draaien of keren wilt, de bronnen tonen aan dat Augustus zijn zinnen had gezet op de verovering van dat reusachtige gebied tussen de Rijn en de Elbe. Troepen trokken door Gallia Belgica. Langs en over de Rijn werden kampen gebouwd. Met een aantal stammen werden verdragen afgesloten. Grote hoeveelheden levensmiddelen werden aangevoerd. De voorbereidingen van die veroveringen en de gebeurtenissen die daaruit voortvloeiden, hebben de geschiedenis van Gallia Belgica en de Lage Landen fundamenteel bepaald. En ook de daaropvolgende decennia bleef de Germaanse dreiging, indien wij Tacitus mogen geloven, een belangrijke factor in de geschiedenis van de Maas-Rijnregio.⁴

De vijand aan de overzijde van de Rijn

De Grieks-Romeinse wereld werd voor de eerste maal met de Germanen geconfronteerd door de invallen van de Cimbri, de Ambrones en de Teutones op het einde van de 2de eeuw v.C. Hun zwerftocht door Europa ging gepaard met talrijke gevechten. Nadat zij de Scordisci hadden verslagen, bereikten zij in 113 v.C. het stamgebied van de Taurisci aan de Donau. Die riepen de hulp in van Rome om hen tegen de invallers te beschermen. De Romeinse consul Gn. Papirius Carbo trok datzelfde jaar nog tegen hen op, maar leed bij

De boog van Glanum met afbeeldingen van krijgsgevangen Germanen (R. Nouwen)

Noreia in het huidige Karinthië een ernstige nederlaag en moest met de rest van zijn leger vluchten.⁵ De onfortuinlijke legeraanvoerder viel daardoor in ongenade. Rome bereidde zich voor op het slechtste scenario. De Cimbri en de Teutones vielen Italië echter niet binnen, maar trokken westwaarts in de richting van Gallië. In zuidelijk Gallië overwonnen zij in 109 v.C. een Romeins leger onder leiding van M. Iunius Silanus.⁶ In 105 v.C. werden de Romeinen tweemaal verslagen. De troepen van M. Aurelius Scaurus bleken bij de Rhône kansloos.⁷ Zelf werd de legaat gevangengenomen en vermoord door Boiorix, een van de leiders van de Cimbri. Bij Arausio, het huidige Orange, leden de Romeinse legioenen onder leiding van de proconsul Q. Servilius Caepio en de consul Gn. Mallius Maximus een nieuwe nederlaag tegen de Cimbri, de Teutones en de Ambrones. Het was een verschrikkelijke catastrofe.⁸ Van een leger van tachtigduizend legioensoldaten en veertigduizend manschappen van de hulpstroepen overleefden, naar men zegt, slechts tien man. Rome was compleet ontredderd. De Cimbri en de Teutones trokken Italië echter niet binnen, maar richtten hun aandacht op Spanje. Daar werden ze tegengehouden, keerden terug naar Gallië en wilden vervolgens Italië binnenvallen. Maar de overwinning van Marius op de Teutones bij Aquae Sextae (Aix-en-Provence) en op de Cimbri bij Vercellae (Vercel) in 102 v.C. verhinderde dat.⁹ Het gevaar van de Germanen was voorlopig bezworen.

De Romeinen werden een tweede maal met de Germanen geconfronteerd tijdens de Gallische oorlogen. Al tijdens het eerste jaar moest Caesar het niet alleen tegen de Galliërs maar ook tegen de Suebi opnemen. Onder leiding van Ariovistus was die Germaanse stam immers de Rijn overgestoken en had hij getracht in Gallië invloed en levensruimte te winnen. In 61 v.C. hadden de Arverni en de Sequani, die in onmin leefden met de Haedui, de hulp van de Suebi ingeroepen. Ariovistus bezorgde met een troepenmacht van vijftienduizend krijgers beide genoemde stammen een eclatante overwinning. De Haedui en hun vazalstammen werden verpletterend verslagen. Zij moesten gijzelaars leveren en kregen zware heffingen opgelegd. De Haeduer Diviciacus reisde naar aanleiding van die dramatische gebeurtenissen naar Rome om de hulp van de senaat af te smeken, echter zonder veel resultaat. Ondertussen eiste Ariovistus als beloning voor zijn hulp een derde deel van het grondgebied van de Sequani op. Die konden daarmee natuurlijk niet akkoord gaan en er kwam een coalitie van de invloedrijkste Gallische stammen, met inbegrip van de Haedui, tot stand. Het leger van Ariovistus versloeg hen echter in 60 v.C. bij Admagetobriga op verpletterende wijze.¹⁰ Ariovistus bezette heel hun grondgebied. Het aantal Germanen bedroeg thans honderdwtintigduizend personen. Onder hen bevonden zich Harudes, Marcomanni, Triboci, Vangiones, Nemetes, Sedusii en Suebi. Die gebeurtenissen leidden ertoe dat Caesar met zijn leger optrok tegen de Suebi en hun bondgenoten. De Romeinen versloegen de Germanen in een fel gevecht waarbij de kansen meermaals wisselden. Toen de Romeinen een doorbraak konden forceren, volgde een bloedbad. De Germanen vluchtten in de richting van de Rijn, die nauwelijks enkele mijlen verder stroomde.¹¹ Talrijke Germaanse krijgers sneuvelden nog voor zij de stroom konden bereiken.

Drie jaar later, in 55 v.C., was de Usipetes en de Tencteri hetzelfde lot beschoren. Hun gebied strekte zich tegenover de Menapii uit tot aan de Lippe. Hun burens waren de Sugambri en de Ubii. Zij waren tijdens de winter in groten getale de Rijn overgestoken en gewapenderhand Gallië binnengevallen. De oversteek gebeurde onder druk van de volksverhuizingen van de Suebi, ondanks de zware nederlaag in 58 v.C. nog steeds een van de grootste en meest oorlogszuchtige stammen van de Germanen. Waar de beide stammen de Rijn overstaken, hadden de Menapii hun akkers, hoeven en dorpen. Caesar is hier niet erg duidelijk. Maar vermoedelijk gaat het om het stromengebied tussen de Maas en de Rijn. De Germanen bezetten er talrijke hoven en leefden van de wintervoorraden. Caesar trof de nodige voorbereidingen, startte de expeditie en trok tegen hen op. De vijand was nietsvermoedend en kon ook geen georganiseerde weerstand bieden. Van de 430.000 mensen, mannen, vrouwen en kinderen, kwamen de meesten om het leven.¹² De volgende maand stak de proconsul met zijn leger ergens tussen Bonn en Koblenz de Rijn over en ging in het offensief tegen de Germanen. Hij was naar eigen zeggen veront-rust over het gemak waarmee de Germanen de Rijn overstaken en Gallië binnenvielen. Daarom wilde hij hun een demonstratie van de Romeinse macht geven. Een andere aan-

leiding voor zijn actie lag in het gevecht met de Usipetes en de Tencteri. Een deel van hun ruitery, dat op het ogenblik van de overval niet in het kamp was, had zijn toevlucht gezocht bij de Sugambri en zich bij hen aangesloten. Caesar liet een paalbrug over de Rijn bouwen om zo de overweldigende macht van Rome te tonen. Gedurende achttien dagen doorkruiste het Romeinse leger de gebieden op de rechteroever van de Rijn. Verscheidene stammen zonden onderhandelaars naar Caesar met verzoeken om vrede en vriendschap van het Romeinse volk. Na een verblijf van achttien dagen aan de overzijde van de Rijn, stak Caesar de rivier opnieuw over, keerde naar Gallië terug en liet de brug afbreken.¹³ In 53 v.C. besliste Caesar tot een tweede inval in Germanië om de militaire ondersteuning te wreken die de Treveri in hun strijd tegen de Romeinen hadden ontvangen en om een eventuele vlucht van Ambiorix daarheen af te snijden. Hij liet een nieuwe brug over de rivier bouwen. Die lag wat verder stroomopwaarts dan de eerste. Hij trok eerst naar de Ubii. De stam onderwierp zich 'vrijwillig'.¹⁴ Een onderzoek ter plaatse wees volgens Caesar uit dat de Treveri werden gesteund door de Suebi. Dus bereidde Caesar een expeditie naar het gebied van die stam voor. Opnieuw wachtten de bedreigde Germanen in de uitgestrekte wouden de aanval af. Caesar wilde ze daar echter niet opzoeken en keerde uit vrees voor graantekort terug. Volgens Cassius Dio was de houding van Caesar ingegeven door angst.¹⁵ Hij liet een groot gedeelte van de brug afbreken. Aan het uiteinde van de brug bouwde hij een toren en een versterkt kamp en liet er onder leiding van C. Volcacijs Tullius jr. een garnizoen van twaalf cohortes achter. Daarmee eindigde de tweede expeditie over de Rijn.

Caesar stak de Rijn slechts tweemaal kortstondig over. Hij had klaarblijkelijk geen echte veroveringen over de Rijn gepland. Beide expedities hadden vooral een politieke bedoeling. En Tacitus zegt zonder meer dat 'deze kolossale ondernemingen tegen Germanië op niets waren uitgelopen'.¹⁶ Erg positief is een dergelijke mededeling niet.

Met de regering van keizer Augustus vangt een nieuwe fase aan in de betrekkingen tussen de Germaanse stammen en de Romeinen. Agrippa was al tijdens de aanvangsjaren van het bewind van Augustus, in 37 v.C., de Rijn overgestoken om de opdringerige Germanen een halt toe te roepen.¹⁷ Dat belette echter niet dat Germaanse groepen nog geregeld de Rijn overstaken en in Gallisch gebied doordrongen zoals de ernstige nederlaag van Lollius tegen de Sugambri, de Usipetes en de Tencteri in 16 v.C. aantoonde.¹⁸ Die catastrofe had niet enkel ernstige schade toegebracht aan de Romeinse reputatie, ook de problematiek van de druk van de Overrijnse Germaanse stammen die als een bedreiging voor de stabiliteit in Gallië werd ervaren, stond vanaf nu op de dagorde. Gallia Belgica en dus ook de huidige Lage Landen, ervoeren specifiek de dreiging van de Sugambri, de Usipetes en de Tencteri. De Rijn als grens tussen het *Imperium Romanum* en Germania Magna werd als onvoldoende zeker beschouwd. In Egypte, Afrika en bijzonder Spanje was de situatie sedert 19 v.C. gestabiliseerd en waren complete legers niet langer vereist. De nederlaag van Lollius leidde bij Augustus tot het inzicht dat enkel een offensieve poli-

tiek met als doel de verovering van Germanië tot aan de Elbe in Gallië tot de gewenste stabiliteit kon leiden.

De voorbereidingen

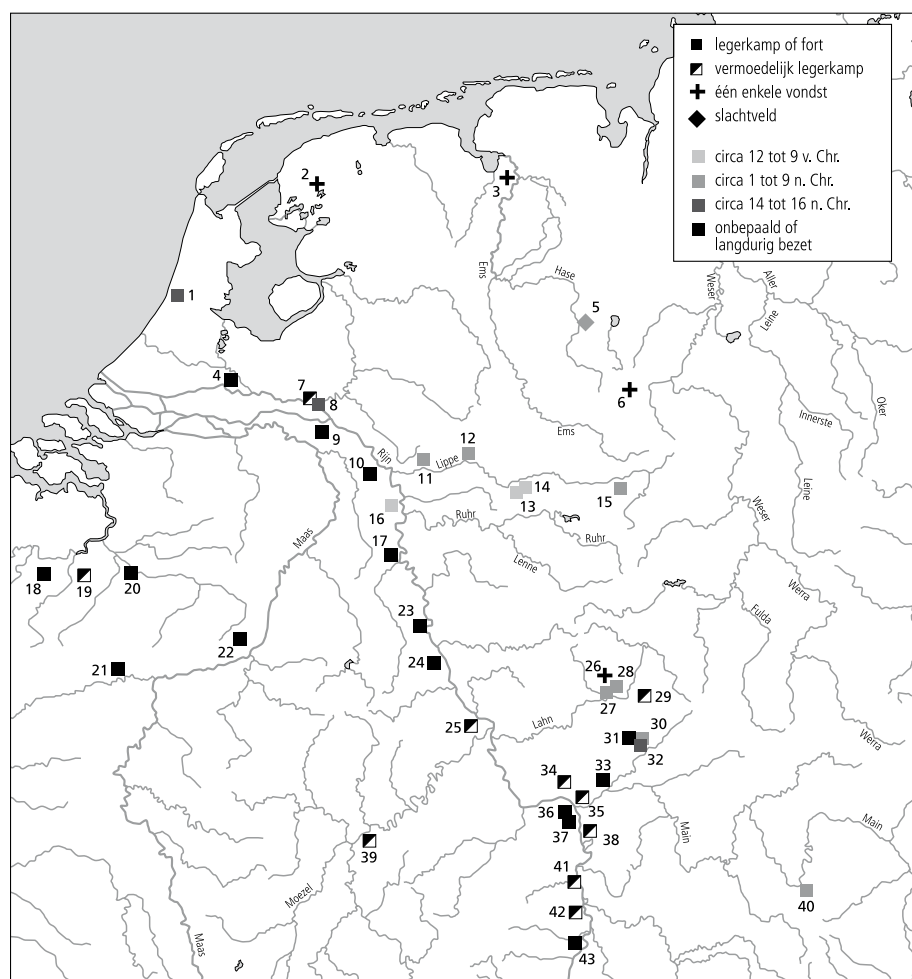
Dat was kort samengevat de situatie toen Augustus in 12 v.C. de jonge Drusus aan het hoofd plaatste van de Romeinse legers in Gallië. Drusus, gouverneur van de Tres Galliae, stond voor een reusachtige taak, met name de verovering van Germanië. Aan de Rijn moesten alle legereenheden in paraatheid worden gebracht; militaire kampen dienden nodig gebouwd; de ravitaillering via land en rivieren moest worden georganiseerd. In ieder geval waren de campagnes van Drusus niet geïmproviseerd. De voorbereidingen van de Germaanse oorlogen gaan terug tot circa 20 v.C., zelfs vóór de oorlog in Spanje was beëindigd. Naar aanleiding van de bovenvermelde nederlaag van Lollius in 16 v.C. reisde Augustus zoals wij al zagen naar Gallië af om de Sugambri, Usipetes en Tencteri een lesje te leren¹⁹ en verder de staatszaken te regelen. Drie jaar, tot 13 v.C., bleef hij daar. Het zou veeleer verwonderlijk zijn indien hij in die periode niet persoonlijk toezicht zou hebben gehouden op de finale voorbereidingen van de expedities die in 12 v.C. startten, en wij mogen misschien aannemen dat hij tot de Maas-Rijnregio afreisde. Drusus, geboren in 38 v.C., was per slot van rekening nog maar een jongeman. Cassius Dio vermeldt in ieder geval dat Augustus Drusus in Germanië achterliet.²⁰ Hij suggereert daarmee dat de *princeps* aan het Rijnfront aanwezig was en er de zaken van nabij volgde.

Het is mogelijk dat aan de invasie van Germanië een alomvattend plan ten gronde lag dat de verovering, respectievelijk de organisatie van de noordelijke provincies Raetia, Noricum en de Alpendistricten evenals de Pannonische oorlogen van Tiberius omvatte. Zeker is dat echter niet. De onderwerping van de Alpenvolkeren was in ieder geval erg belangrijk. Het reusachtige zegemonument in La Turbie in het Franse departement Alpes-Maritimes (regio Provence-Alpes-Côte d'Azur) dat al van ver zichtbaar is, vermeldt de 45 onderworpen stammen.²¹ Het Tropaeum Alpium, zoals het soms wordt genoemd, roemt niet één bijzondere veldtocht, maar de augusteïsche verovering van de Alpen die tussen 35 en 7 v.C. werd gerealiseerd. De politieke en militaire initiatieven kunnen dus enkel in hun globaliteit worden verstaan.²² In dit kader zijn onder meer de oorlogen van Drusus tegen de Vindelici en van Tiberius tegen de Raeti in 15 v.C. zeker te vermelden.²³ Daardoor werd dit gebied aan Rome onderworpen, waarbij de bovenloop van de Donau een groot strategisch belang kreeg. Door die acties verliep de communicatie met het Rijnland veel gemakkelijker. Sedert 13 v.C. telde het Romeinse leger 28 legioenen. Veertien of vijftien legioenen daarvan waren gestationeerd langs de grenzen van de noordelijke provincies van Gallië tot Macedonië. Eigenlijk vonden vanaf 15 v.C. langs de volledige noordelijke grens van het rijk op grote schaal militaire operaties plaats. Een onderneming van die

omvang zou tien jaar eerder niet mogelijk zijn geweest, gelet op de precare situatie toen in Spanje, waar op dat ogenblik zoveel troepen waren ontplooid.

De Rijnlinie zelf telde bij de start van de militaire campagnes in 12 v.C. in ieder geval de grootste troepenconcentratie die er ooit in een Romeins grensgebied is geweest: drie legioenen langs de Beneden-Rijn respectievelijk in Nijmegen-Hunerberg, in Vetera (Xanten) en in Novaesium (Neuss), twee in Mogontiacum (Mainz) en ten slotte één in Vindonissa. Het Oppidum Ubiorum (Keulen) was naar alle waarschijnlijkheid een zomerkamp. Tacitus sprak van acht legioenen.²⁴ Maar de historicus verwees toen naar het commando van Germanicus, de zoon van Drusus, zowat twintig jaar later. Een korte notitie van Tacitus²⁵ spreekt verder van een samenwerking van de Gallische en Illyrische legioenen, twaalf in het totaal, tijdens expedities tegen de Marcomannen in 6 n.C. Het Illyrische leger telde op dat ogenblik zes legioenen. Daaraan moeten wij nog de hulpstroepen toevoegen. Hoeveel hulpstroepen en genie er op dat ogenblik waren gestationeerd, is echter niet bekend. Maar voor de Beneden-Rijn mag je toch snel vertrekken van ongeveer veertigduizend manschappen ruw geschat. Vanaf wanneer het Romeinse opperbevel juist de eerste legioenen langs de Rijn ontplooid, is niet zeker en waar zij daarvoor in garnizoen lagen, is evenmin echt duidelijk zoals zoveel van de geschiedenis in Gallië tussen het vertrek van Caesar uit Gallië in 51 v.C. en de start van de campagnes van Drusus in 12 v.C. Florus²⁶ deelde mee dat Drusus meer dan vijftig legerkampen liet bouwen op de Rijnsoever. De grote legioenkampen van Vetera (Xanten) en Noviomagus (Nijmegen) gaan zeker terug tot de vroegste periode. De eerste legerkampen langs de Rijn, zoals dat op de Hunerberg in Leiden, werden al tijdens het verblijf van de *princeps* in Gallië tussen 16 en 13 v.C. aangelegd. De chronologie van al de gekende militaire kampen is echter niet steeds even duidelijk. Enige voorzichtigheid is dus zeker geboden. Maar de troepen, die tot dan in Gallië verspreid waren gekazerneerd, namen vanaf nu geleidelijk hun posities langs de Rijn in.

Het doel van de kampen bij Vechten, Vetera en Mainz is duidelijk. Zij zijn gesitueerd aan het begin van de invasieroutes die niet alleen Drusus maar later ook Germanicus heeft gebruikt. Er waren drie belangrijke routes voor de invasie van Germanië. De eerste route vertrok vanuit Vechten in Nederland, langs de Noordzeekust en vervolgens stroomopwaarts op de Weser en de Elbe. De tweede route vertrok vanuit Xanten-Vetera in Duitsland via de vallei van de Lippe, de derde van Mainz via de vallei van de Main richting de streek van Wetterau in Hessen. De drie routes komen samen aan de Weser en de Elbe in de regio van Maagdenburg. De militaire bases aan de Rijn, de Lippe en de Main staan in onmiddellijke relatie met de krijgsverrichtingen. Nijmegen was gesitueerd in het land van de Batavi, op dat ogenblik trouwe bondgenoten van Rome. Die basis was klaarblijkelijk maar bezet tijdens de laatste jaren van de regering van Augustus. Omstreeks 15 v.C., mogelijk iets later, werd het grote legerkamp op de Hunerberg in Nijmegen gebouwd. Iets westelijker lag de nederzetting die zich tot de hoofdstad van

Legerkampen en forten tijdens de Germaanse campagnes (12 v.C.-16 n.C.) (naar L. Wamsen): 1. Velsen; 2. Winsum; 3. Bentumersiel; 4. Bunnik-Vechten; 5. Kalkriese; 6. Sparrenberger Egge; 7. Driel; 8. Arnhem-Meinerswijk; 9. Nijmegen; 10. Xanten; 11. Holsterhausen; 12. Haltern; 13. Beckinghausen; 14. Oberaden; 15. Anreppen; 16. Moers-Asberg; 17. Neuss; 18. Zottagem-Velzeke; 19. Asse; 20. Elewijt; 21. Liberchies; 22. Tongeren; 23. Keulen; 24. Bonn; 25. Urmitz; 26. Dünsberg; 27. Waldgirmes; 28. Dorlar; 29. Arnsburg; 30. Rödgen; 31. Bad Neuheim; 32. Friedberg; 33. Frankfurt-Höchst; 34. Wiesbaden; 35. Mainz-Kastel; 36. Mainz; 37. Mainz-Weisenau; 38. Trebur-Geinsheim; 39. Trier; 40. Marktbreit; 41. Worms; 42. Mutterstadt; 43. Speyer

de Bataven zou ontwikkelen. In de nabijheid lag ook een fort waar inheemse militairen waren gekazerneerd en dat dateert van de periode van de campagnes van Drusus. Vetera, in de buurt van Xanten, lag tegenover de monding van de Lippe. De Lippe ontspringt in de heuvels van het Teutoburgerwoud. De rivier was goed bevaarbaar tot Lippstadt terwijl haar oevers een perfecte route vormden naar het hart van Germanië. Het is dus geen toeval dat de Romeinen via deze vallei tot ver in vijandelijk gebied doordrongen en dat hier

verscheidene Romeinse militaire vestigingen werden ontdekt. Die infrastructuur legde het Romeinse leger aan tijdens de campagnes van Drusus en Tiberius en zij maakten geen deel uit van de voorbereidingen in de strikte betekenis. Het eerste kamp was dat van Holsterhausen, 36 kilometer ten oosten van Vetera. Het was een marskamp voor twee legioenen en hulptroepen. Achttien kilometer verder lag het kamp van Haltern. Zowat veertig kilometer stroomopwaarts lagen de kampen van Beckinghausen en Oberaden, de eerste kampen die langs de Lippe werden aangelegd. Het laatste kamp langs de Lippe was dat van Anreppen. Het archeologische onderzoek suggereert dat er een keten van militaire bases was aangelegd met een interval van telkens circa achttien kilometer. Het kamp van Vetera-Xanten werd omstreeks 13-12 v.C. aangelegd, vermoedelijk dus kort na het vertrek van Augustus uit Gallië. De nabijgelegen nederzetting groeide geleidelijk uit tot de rijke stad Colonia Ulpia Traiana. Nog een goede vijftig kilometer verder ten zuiden lag Neuss. Daar ging een klein fort, dat ergens van het 3de decennium v.C. dateerde, aan het augusteïsche legioenkamp vooraf. Ook werden er de resten van uitgestrekte *canabae*, een dorp bij een legerkamp, teruggevonden. Tussen Vetera-Xanten en Neuss tegenover de monding van de Ruhr in de Rijn lag Asciburgium, gebouwd door Drusus in 12 of 11 v.C., waarschijnlijk toen de campagnes al waren gestart. Wat verder stroomopwaarts de Rijn lag het legioenkamp van het Oppidum Ubiorum of Keulen. Dat was zeker vóór 9 n.C. bezet en voldoende groot voor twee legioenen. In de nabijheid ontstond een civiele nederzetting, die zich ontwikkelde tot de Colonia Claudia Ara Agrippinensium, een van de belangrijkste steden van de Germaanse provincies. Een derde invalsrouteliep via de loop van de Main en haar zijrivieren. Hier vinden wij onder meer de vroege kampen van Marktbreit en Rödgen terug, die het Romeinse leger tussen 1 en 9 n.C. aanlegde. Tegenover de monding van die rivier lag het legioenkamp van Mainz. Dat kamp werd ergens vóór 12 v.C. aangelegd.

Het Rijnleger opereerde vanuit die augusteïsche kampen, die, in tegenstelling tot de winterkampen van Caesar, klaarblijkelijk een veel meer permanent karakter hadden. De forten waren opgetrokken uit hout, dat overvloedig aanwezig was. Maar de legioenen konden afhankelijk van de militaire noden van het ene naar het andere fort worden overgeplaatst. Zo weten wij op basis van gegevens van Tacitus²⁷ dat in 14 n.C. de vier legioenen van het Beneden-Rijnleger verdeeld waren over de kampen van Keulen en Xanten. Dat betekent dat op dat ogenblik de kampen van Vechten, Nijmegen en Neuss geen reguliere bezetting hadden. De stenen kampen werden pas vanaf de regering van Claudius gebouwd toen de verovering van Germanië al geruime tijd definitief van de agenda was afgevoerd.

Het samenbrengen van troepen en het bouwen van legerkampen was één zaak, de bevoorrading van al die mensen en dieren was een andere. Het Romeinse leger met zijn duizenden soldaten had nood aan voeding, drank, kledij, leder, wapens, enzovoort. Dat was geen eenvoudige zaak. Het was een reusachtige onderneming in een tijd waarin de

logistieke mogelijkheden nauwelijks te vergelijken waren met die van nu. Zo zou Drusus volgens Cassius Dio²⁸ in 11 v.C. zeker de Weser zijn overgestoken indien de proviand voor zijn leger niet ontoereikend was geweest. Hoger werd al uiteengezet dat de ravitaillering van de troepen een van de belangrijkste bekommernissen was voor het militaire oppercommando en de militaire expert Vegetius legde daar in zijn handboekje voor de Romeinse generaal terecht de nadruk op. Ook Drusus besteedde er aandacht aan. In 12 v.C. had hij in Gallië een *census* doorgevoerd. Klaarblijkelijk voerde hij vóór en tijdens de Germaanse campagnes met verscheidene volkeren ook ‘onderhandelingen’. Dat kan men althans opmaken uit de opmerking van Tacitus dat Drusus aan de Frisii een matige schatting oplegde die in overeenstemming was met hun beperkte mogelijkheden.²⁹ De lokale bevolking was in die vroege periode inderdaad vaak nauwelijks in staat om aan de enorme behoeften van dat reusachtige leger tegemoet te komen. Geregeld waren er tekorten aan voedsel en aan andere noodzakelijke producten. De mensen kwamen niet zelden in opstand om aan die ellende te kunnen ontsnappen. Daarom waren goede bevoorradingsroutes net zo belangrijk als een goede organisatie.

De uitbouw van een omvangrijk wegennet in Gallië dat aansloot op de Rijnregio was met M. Vipsanius Agrippa al twee decennia vroeger gestart. In dat opzicht is het niet toevallig dat bijvoorbeeld de belangrijke weg Keulen-Tongeren-Bavay een vruchtbare landbouwregio doorkruiste. Voor de ravitaillering van het Rijnleger kwam daar nu nog een bijzonderheid bij, met name de bouw van havens op de Rijn en haar zijrivieren.³⁰ De belangrijkste havens in het mediterrane deel van het Romeinse Rijk, zoals Ostia, Misenum, Pozzuoli of Ravenna, waren zeehavens. De zeehaven van Boulogne-sur-Mer speelde ongetwijfeld een zekere rol in de ondersteuning van de militaire campagnes die op til waren. De militaire zeehaven van Velsen werd gebouwd in functie van de zeeoperaties die zich voor de Noord-Duitse kust ontplooiden. De bouw van militaire havens langs een rivier ten noorden van de Alpen was voor de Romeinen in zekere zin een nieuwigheid. De vroegste uitvalsbasisen voor de Rijnvloot waren Vetera-Xanten en Mogontiacum-Mainz. Van daaruit vertrokken immers de Germaanse expedities van Drusus.

Vechten, belangrijk als militaire haven en depot, is verbonden met de Fossa Drusiana, een hoogtepunt van Romeins technisch kunnen met bovendien een enorme impact op het landschap. Drusus liet kanalen graven om gemakkelijker van Nijmegen naar het noorden van Germanië te kunnen trekken.³¹ Een van die kanalen, de Fossa Drusiana, valt samen met de huidige bovenloop van de IJssel en verbond de Rijn met de Zuiderzee (IJsselmeer). De haveninstallaties waren grotendeels in hout gebouwd en bestonden voornamelijk uit aanlegkaden. Ook de kampen van Haltern-Hofestatt, Anreppen en Beckinghausen/Oberaden, die wat later tijdens de militaire campagnes op de Lippe werden aangelegd, waren voorzien van aanlegkaden. Zij werden bediend vanuit Vetera-Xanten. In het kamp van Haltern werden ook houten hallen voor acht oorlogsschepen teruggevonden. Het legioenkamp van Marktbreit werd via de Main bevoorradt vanuit

de haven van Mogontiacum-Mainz. In 12 v.C. waren in ieder geval de randvoorwaarden van die aard dat de ‘verovering’ van Germanië van start kon gaan.

De veroveringen van Drusus (12-9 v.C.)

Het was een zwaar verlies voor Augustus toen in 12 v.C. M. Vipsanius Agrippa in Campanië als gevolg van een ernstige ziekte plots overleed. De verantwoordelijkheid voor de Germaanse oorlog kwam daardoor volledig op de jonge schouders van Drusus terecht. Op de ervaren rot die Agrippa was, kon hij niet langer een beroep doen. Dat belette echter niet dat dat jaar de Germaanse campagnes een aanvang namen. Drusus leidde tussen 12 en 9 v.C. vier campagnes in Germanië, die vooral vertrokken vanuit de Neder-Rijn en de Noordzeekust. Zij waren indrukwekkend. De Romeinse oorlogsmachine leek ongenaakbaar. Bij herhaling drong de jonge veldheer door tot de Eems, de Weser en de Elbe.

Tijdens de eerste drie oorlogsjaren waren de expedities vooral gericht tegen de Usipetes,

De Germaanse campagnes van Drusus met de drie grote penetratieroutes

Reconstructie van het legerkamp van Haltern (LWL-Römermuseum)

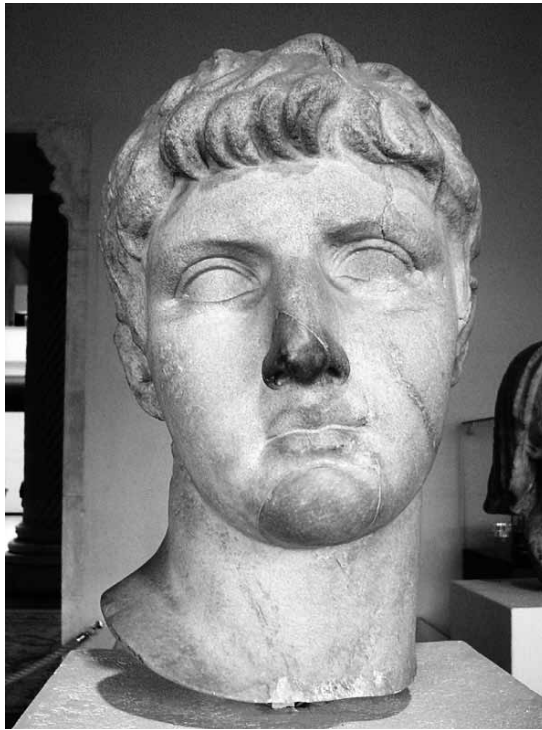
de Sugambri en de Chatti. De eerste militaire actie van de Romeinen in 12 v.C. was een antwoord op een inval in Gallië van de Sugambri, die volgens de antieke bronnen verantwoordelijk waren voor het uitbreken van de oorlog, en hun bondgenoten. Cassius Dio³² zag twee belangrijke redenen voor hun inval. Vooreerst was Augustus terug naar Rome gekeerd. Volgens de auteur nam de afwezigheid van de keizer de angst van de Germanen voor eventuele represailles klaarblijkelijk weg. Voor ons is de tweede reden echter minstens zo opvallend. Cassius Dio vermeldt immers dat de Galliërs zich maar moeilijk konden vinden in hun onderworpen positie. Ongetwijfeld had de *census*, die Drusus in 12 v.C. doorvoerde, daarmee te maken. Livius signaleert dat er naar aanleiding van die *census* een opstand in Gallië was.³³ Dat betekent dat er in onze contreien een zekere onrust heerste en dat de Germaanse invallers er bondgenoten vonden. Drusus sloeg eerst de indringers terug, stak vervolgens de Rijn over en trok met zijn troepen Germanië binnen. Zijn uitvalsbasis daarvoor was het eiland van de Bataven. Eerst overweldigde hij de Usipetes, die sedert decennia bondgenoten waren van de Sugambri. Vervolgens trok hij op tegen de Sugambri, woonachtig tussen Lippe en Ruhr. Het Romeinse leger richtte in het woongebied van die stammen een grote ravage aan. Tegelijk opereerde de Romeinse vloot in het kustgebied van de Frisii en de Chauci. Daarvoor was de militaire haven van Vechten de uitvalsbasis. De Frisii, die een bondgenootschap met de Romeinen

hadden gesloten, leverden enkele afdelingen voetvolk aan het Romeinse leger. Samen met die hulptroepen viel Drusus eerst de Chauci aan op de Eems, veroverde vermoedelijk daarbij het eiland Borkum en versloeg vervolgens de Bructeri in een scheepstreffen hoger stroomopwaarts.³⁴ Het is mogelijk dat Drusus toen al doordrong tot aan de Weser. Met het invallen van de winter trok het Romeinse leger zich terug over de Rijn. Drusus zelf reisde af naar Rome om daar verslag uit te brengen van het verloop van de eerste Germaanse campagne.

Bij het begin van de lente reisde Drusus opnieuw af naar zijn troepen. De militaire expedities van 11 v.C. waren vooral gericht tegen de Usipetes en de Sugambri, die zich nog niet hadden neergelegd bij de militaire superioriteit van de Romeinen. De Sugambri waren de drijvende kracht achter een grote coalitie tegen de Romeinen.³⁵ Daartoe behoorden ook de Usipetes, de Cherusci, de Suebi en vermoedelijk ook de Bructeri. De coalitie had een aantal Romeinen, onder wie ook twintig officieren, gevangengenomen en aan het kruis genageld.³⁶ Dat was voor Drusus voldoende reden om opnieuw tegen die stammen op te rukken. Daarbij profiteerde hij handig van de twist tussen de Sugambri en de Chatti, die niet in de grote coalitie tegen de Romeinen wilden meestrijden. Tijdens die veldtochten stootte het Romeinse leger via het stamgebied van de Cherusci door tot aan de Weser. Cassius Dio³⁷ maakte er het volgende verslag van:

Aan het begin van de lente vertrok hij weer naar zijn troepen, stak de Rijn over en dwong de Usipeten zich te onderwerpen. Hij sloeg een brug over de Lippe, trok het gebied van de Sugambriërs binnen en stootte door tot in het gebied van de Cherusken, helemaal tot aan de Weser. Hij kon dat allemaal doen doordat de Sugambriërs en masse een aanval op de Chatten hadden gelanceerd, met wie ze een conflict hadden omdat het de enige inheemse stam was die niet met hen mee wilde vechten tegen de Romeinen. Drusus maakte daar handig gebruik van door ongemerkt dwars door hun gebied te trekken, en hij zou ook nog de Weser zijn overgestoken als niet de proviand was opgebraakt. Bovendien viel de winter in.

Bij het naderen van de winter trok Drusus zich terug op 'beviend' grondgebied. Die terugtocht bleek niet zonder risico's. De Romeinen, niet bekend met het terrein, werden voortdurend door Germaanse vijanden vanuit hinderlagen bestookt en op zeker ogenblik leek het er zelfs op dat zij het niet zouden halen. De Germanen bleken echter de Romeinen te onderschatten. Toen zij het Romeinse leger in een nauw dal konden insluiten, achtten zij de strijd al gewonnen. Volgens Florus³⁸ hadden zij de buit al vooraf verdeeld: voor de Cherusci de paarden, voor de Suebi het goud en het zilver, voor de Sugambri de gevangenen. Zij lieten zich verleiden tot een lijf-aan-lijfgevecht waarin ze echter roemloos het onderspit moesten delven. Buiten wat schermutselingen verliep de terugtocht voor het Romeinse leger van dan af gunstig.

Portret van Drusus (KMKG, Brussel)

Op de samenloop van de Lippe en de Alme liet Drusus een versterkt kamp bouwen. Dat werd in 1905 geïdentificeerd met het kamp van Oberaden. Het gaat om een van de belangrijkste archeologische ontdekkingen. Hier verbleven het ganse jaar door Romeinse militairen. Drusus liet nog een tweede versterkt kamp bouwen in het stamgebied van de Chatti, die waarschijnlijk in het noordelijke Hessen hun woonplaatsen hadden. Het kamp lag kort bij de Rijn. De juiste locatie is niet bekend. De vermelding van dat fort door Cassius Dio is best interessant. Het wijst op een bezetting van het grondgebied van deze stam terwijl de antieke bronnen nergens melding maken van militaire acties in 12 of 11 v.C. In 10 v.C. bouwden de

Romeinse legioenen het kamp van Rödgen. Dat bevoorradingskamp toont aan dat de strijdkrachten van Drusus via de Mainz-Wetteraroute oprukten. Ongetwijfeld heeft dat hen in conflict gebracht met de Chatti. Vanwege die militaire successen ontving Drusus dat jaar naast de *ornamenta triumphalia* – dat zijn de onderscheidingsteken van de zegevierende veldheer – het recht om Rome te paard binnen te rijden en het *imperium proconsulare* voor het ogenblik wanneer zijn ambtstermijn als *praetor* zou zijn afgelopen. Ten slotte werd, als teken dat de vrede was aangebroken, de tempel van Ianus Geminus in Rome gesloten.

Dat laatste was iets te voorbarig. De gebeurtenissen in 11 v.C. hadden ertoe geleid dat de Chatti een bondgenootschap hadden gesloten met de Sugambri. Zij hadden het gebied verlaten dat de Romeinen hun hadden toegewezen. In 10 v.C. is er sprake van geregelde opstanden die Drusus zonder mededogen neersloeg. Tijdens die acties tegen de Sugambri in 10 v.C. speelden twee Nervische krijgers een hoofdrol.³⁹ De Chatti en de Sugambri leden zware verliezen.⁴⁰ De oorlogvoering tegen de Germanen werd door Augustus klaarblijkelijk ernstig genomen. In 11 en 10 v.C. reisde de *princeps* door Gallië. Hij werd daarbij vergezeld door Tiberius. Hij verbleef tijdens die reis voornamelijk in

Eichelstein te Mainz: monument ter ere van Drusus

Gallia Lugdunensis, van waaruit hij voldoende de acties in Germanië kon opvolgen.⁴¹ Een brief van Augustus, die op papyrus bewaard bleef, toont aan dat de keizer in 10-9 v.C. door Gallië reisde⁴² en een opschrift uit Rome van 9 v.C. op de voet van een basis voor de god Vulcanus verwijst naar de afwezigheid van de keizer.⁴³ Nadat de Chatti en de Sugambri waren verslagen keerde Augustus in gezelschap van Drusus en Tiberius terug naar Rome om er hun militaire successen te vieren.

Volgens Cassius Dio waren de voortekenen in 9 v.C. niet gunstig voor Drusus. Storm en bliksem vernielden gebouwen en tempels en zelfs de tempel van Iupiter Capitolinus werd beschadigd. Drusus was er echter de man niet naar om zich daar veel van aan te trekken en hij voegde zich weer bij zijn troepen. In 9 v.C. vielen de Romeinse strijdkrachten de Chatti opnieuw aan.

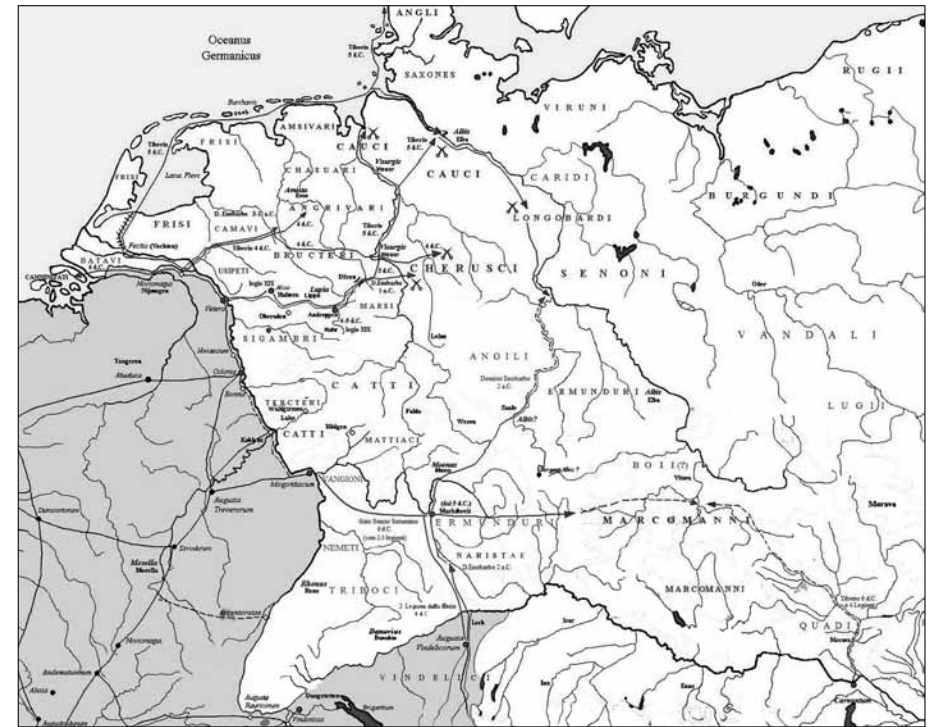
Na de operaties tegen de Chatti werden de Marcomanni, de Suebi en de Cherusci aangepakt. De aanvallen van de vijandelijke stammen werden slechts moeizaam en met veel bloedvergieten afgeslagen. Hij stak met zijn leger de Weser over en stootte door tot aan de Elbe terwijl hij alles verwoestte wat hij tegenkwam. Wel slaagde hij er niet in de Elbe over te steken. De rivier was volgens Cassius Dio⁴⁴ te machtig, zijn middelen te beperkt, en hij moest genoegen nemen met het plaatsen van enkele trofeeën. Tijdens zijn terugtocht naar de Rijn viel Drusus ongelukkig van zijn paard en brak zijn been. Ontstekingen deden de rest. Zowat een maand later stierf Drusus, amper dertig jaar oud.⁴⁵ Tiberius, die van het ongeval op de hoogte was gebracht, spoedde zich naar Germanië, waar hij Drusus nog levend aantrof. Hij zorgde ervoor dat na diens overlijden het lijk met grote eerbewijzen naar Rome werd overgebracht. Officieren en onderofficieren droegen het lichaam van hun veldheer tot de winterkampen waren bereikt. Daarna namen de notabelen van de steden waarlangs de lijkstoet passeerde, die taak over. De Gallische assemblee van Lyon kondigde funeraire eerbetuigingen ter ere van Drusus af. Drusus werd in Rome opgebaard op het Forum Romanum, waar Tiberius een lofrede uitsprak. Keizer Augustus deed hetzelfde in het Circus Flaminius. Daarna droegen vertegenwoordigers

van de *equites* en de *senatores* het lichaam naar de Campus Martius, waar het werd gecremeerd en bijgezet in het mausoleum van Augustus. Drusus ontving postuum de eretitel 'Germanicus'. Aan de oever van de Rijn werden altaren, standbeelden, een overwinningsoog en een reusachtige cenotaaf opgericht.⁴⁶ De cenotaaf staat in Mainz, boven op een hoogte tegenover de monding van de Main in de Rijn en is nu bekend als Eichelstein. En mogelijk kan de overwinningsoog, vermeld door Cassius Dio, worden geïdentificeerd met de fundamente van een ereboog met drie doorgangen die de archeologen eveneens in Mainz terugvonden en die van de eerste helft van de 1ste eeuw n.C. dateert. Die was gesitueerd aan de overzijde van de Rijn, in de as van het legioenokamp en de Romeinse brug op de weg richting Hofheim. De bouw van de triomfboog op de Germaanse oever van de Rijn verhaalt zo de Romeinse zege over de Germanen onder leiding van Drusus.

De Germaanse campagnes van Tiberius (9 v.C.- 6 n.C.)

Na de voortijdige dood van Drusus in 9 v.C. wordt het verloop van de Germaanse oorlog wat minder duidelijk. In ieder geval betekende het niet dat Rome vanaf nu een andere politiek voerde zoals soms wordt aangenomen. Laten wij de feiten op een rij zetten. De expedities van Drusus waren meer dan verkenningstochten. Zij hadden Germanië voor een belangrijk gedeelte ontsloten. Langs de Rijn, de Weser en de Elbe had Drusus ter bescherming van de provincie bezettingstroepen en wachtposten geplaatst. De eerste maatregelen voor de organisatie van het bestuur waren genomen en vermoedelijk functioneerde al een primaire vorm van Romeinse administratie. Maar reguliere belastingen werden klaarblijkelijk nog niet geheven.⁴⁷ Dat zou de taak van P. Quinctilius Varus worden. Suetonius signaleert dat de *princeps* in 8 v.C. de militaire expedities in Germania persoonlijk volgde en dat hij zich bij momenten eigenhandig inliet met de oorlog in Germanië.⁴⁸ Veel bijzonderheden over het verloop van die campagnes werden niet overgeleverd. Het verslag van Cassius Dio is het meest uitvoerige:⁴⁹

Augustus leidde een expeditie tegen de Germanen. Zelf bleef hij in door de Romeinen bezet gebied, terwijl Tiberius de Rijn overstak. De barbaren waren zo bang voor de Romeinen dat zij, met uitzondering van de Sugambriërs, om een bestand vroegen, maar dat leverde niets op want Augustus wilde niet met hen onderhandelen zonder de Sugambriërs erbij. Ook later kwam er niets van. De Sugambriërs hadden wel onderhandelaars gestuurd, maar die hadden zo weinig succes dat ze allemaal, onder wie velen van hoge komaf, zelfs het leven erbij inschoten: Augustus liet hen arresteren en in verschillende steden onderbrengen, een schande die voor hen zo onverteerbaar was dat ze de hand aan zichzelf sloegen. Daarop bielden de Sugambriërs zich een tijdlang rustig, maar later zetten ze het de Romeinen dubbel en dwars betaald.

De Germaanse campagnes van L. Domitius Ahenobarbus en Tiberius

Uit de beschrijving van Cassius Dio komt naar voren dat Augustus zelf de leiding van de Germaanse campagnes op zich nam. Toen Tiberius de Rijn overstak, verbleef de keizer in het hinterland. Cassius Dio gebruikt daarvoor het woord *oikeia*. Dat kan zowel op Noord-Italië als op Gallië slaan. Maar gelet op de resultaten van de campagnes van Drusus en de gezantschappen van de Germanen naar de keizer is het niet onwaarschijnlijk dat de *princeps* zich veeleer in noordelijk Gallië bevond. Ook in 7 v.C. verbleef Augustus in Gallië. Cassius Dio maakt melding van problemen in Germanië. Bij gelegenheid van zijn terugkeer in Rome organiseerden Gaius Caesar, als plaatsvervanger van Tiberius, en Piso *ludi votivi*. Dat zijn gewijde spelen om de overwinning te vieren.⁵⁰ Het was de laatste maal dat Augustus Gallië bezocht.

Tiberius had het commando over het leger overgenomen en zette in naam van Augustus de veldtochten in Germanië verder die zijn overleden broer met grote meedogenloosheid had gevoerd. Men neemt vaak aan dat hij meer vertrouwd was op diplomatie dan op bruto krijgsgeweld. Enkele opmerkingen van Tacitus zijn daar niet vreemd aan.⁵¹ Maar dat blijkt allerminst uit de gebeurtenissen zoals bijvoorbeeld Cassius Dio die beschrijft. Naar aanleiding van de militaire druk die het Romeinse leger uitoefende, zonden de verschil-

Portret van Tiberius (Ny Carlsberg Glyptek, Copenhagen)

lende volkeren, met uitzondering van de Sugambri, gezanten naar Augustus. De *princeps* weigerde echter te onderhandelen zonder dat de Sugambri aanwezig waren. Toen die uiteindelijk bijdraaiden, bleek hun vroegere afwezigheid slechts een voorwendsel te zijn om een vredesproces, dat niet in de lijn van de Romeinse doelstellingen lag, te kunnen kelderen. Uit de bovenstaande passage van Cassius Dio komt inderdaad naar voren dat de handelwijze van de Romeinen niet erg netjes was, maar veeleer gestoeld op een brutale militaire logica, geheel in overeenstemming met de internationale politiek die Augustus tijdens zijn bewind heeft gevoerd. Hij was niet de man die uit was op een vreedzame co-existentie met de buurvölkeren, wel de heerser die volkeren *manu mi-*

litari aan het Romeinse gezag onderwierp en hun een Romeinse ‘vrede’ oplegde. De onderhandelingen, met aanwezigheid van vooraanstaande Sugambri, werden gedwarsboemd, gezanten gevangengenomen en vermoord, bevolkingsgroepen gedeporteerd. In 8 v.C. liet Tiberius zowat veertigduizend mensen, grotendeels Sugambri, naar nieuwe woongebieden links van de Rijn in de regio rond Xanten deporteren.⁵² Daar stonden zij onder direct toezicht van de Romeinse troepen die in Vetera waren gekazerneerd. In feite werd op die wijze een hele bevolking zo murw geslagen dat de mensen niet meer konden reageren. De Sugambri werden zo grondig gedecimeerd dat zij als onafhankelijke stam van het toneel verdwenen.

Klaarblijkelijk bereikte het Romeinse commando de hoofddoelstellingen van de augusteïsche Germaniëpolitiek al in 8 of 7 v.C.: de bescherming van Gallië door het instellen van een veiligheidszone langs de Rijn met Germaanse stammen die tot ‘vrede’ waren gebracht en het gezag van Rome erkenden. In 8 v.C. werd ook in het Oppidum Ubiorum, het antieke Keulen, de Ara Ubiorum ter ere van Rome en Augustus gewijd. Net als in Lyon moest dat altaar de eensgezinde loyaliteit van de Germaanse stammen ten aanzien

van Rome en Augustus tot uitdrukking brengen.⁵³ Het leek erop dat Germanië nog sneller dan Gallië in het Romeinse Rijk zou worden opgenomen. Velleius Paterculus, die een grote bewondering voor Tiberius koesterde, bericht verder dat Tiberius alle delen van Germanië als overwinnaar doorkruiste zonder enig verlies voor het leger dat hem werd toevertrouwd en het gebied nagenoeg tot een belastingplichtige provincie onderwierp.⁵⁴ Maar waarschijnlijk stelde die auteur in zijn enthousiasme de zaken wat al te rooskleurig voor. Voor het overige vernemen wij weinig uit de literaire bronnen. Ook Velleius Paterculus vermeldt niets noemenswaardigs. In 7 v.C. verliet Tiberius Germanië en trok zich uit onvrede met de gang van zaken in Rome van 6 tot 2 v.C. terug op Rhodos.⁵⁵ Een echte bezettingmacht in Germanië is er de daaropvolgende jaren niet geweest. Het commando over het Rijnleger werd aan legaten toevertrouwd. Drie zijn er met naam bekend: C. Sentius Saturninus, L. Domitius Ahenobarbus en Marcus Vinicius. Wij mogen ervan uitgaan dat de Romeinse overheid vanuit de militaire bases op de linker Rijnsoever de situatie in de Rijnregio onder controle hield. Dat betekende tegelijk een geleidelijke achteruitgang van de Romeinse invloed over de Rijn. Ondertussen stelden Duitse archeologen vast dat de kampen langs de Lippe, met name die van Oberaden en Beckinghausen, die Drusus op Germaans grondgebied had laten bouwen, werden verlaten. Ook de kampen van Rödgen en Dangstetten werden omstreeks die tijd opgegeven.

In 2 v.C. is er opnieuw sprake van onrust in Germaans gebied. L. Domitius Ahenobarbus zag zich verplicht in te grijpen, stak tijdens die campagne de Elbe over, sloot verdragen met Germanen op de linkeroever en richtte er een altaar ter ere van Augustus op. Daarna keerde hij terug naar de Rijn, waar hij met de hulp van andere Germanen de Cheruscische ballingen naar hun land wilde laten terugkeren. Dat mislukte echter. Voorts gebeurde er weinig bijzonders, ook omdat er een oorlog met de Parthen dreigde en delen van het Germaanse leger daarvoor paraat moesten zijn.⁵⁶ In 1 n.C., na enkele jaren van relatieve rust, is er opnieuw sprake van Germaanse onlusten. Velleius Paterculus⁵⁷ spreekt van een *immensum bellum*, een buitengewone oorlog, gevoerd door de legaat M. Vinicius. De aanleiding en het verloop van die veldtocht zijn onbekend. Misschien lag de aanleiding van het conflict ergens in de mislukte initiatieven van Ahenobarbus. Zeker is dat echter niet. Velleius Paterculus vermeldt enkel dat een aantal campagnes met goed gevolg verliep en dat voor het overige de verdediging succesvol was. Maar het lijkt er veeleer op dat de hele actie nauwelijks iets opleverde en dat hij er niet in slaagde de oorlog te beëindigen. Dat belette echter niet dat M. Vinicius daarvoor de *ornamenta triumphalia* ontving, de onderscheidingstekens van de zegevierende generaal. Een ereopschrift zou zijn daden voor het nageslacht bewaren. Voor het overige ontbreken details.

In 4 n.C. vertrok Tiberius opnieuw naar Gallië. Op 26 of 27 juni van dat jaar was hij door Augustus als zoon geadopteerd en daardoor voorbestemd als diens opvolger. Volgens Cassius Dio gebeurde dat onder druk van de omstandigheden. In Germanië was er opnieuw – of nog steeds? – sprake van een oorlog en Augustus zelf was al te be-

jaard en lichamelijk te verzwakt om nog een militaire expeditie te leiden. Samen met zijn adoptie gaf de *princeps* aan Tiberius ook het commando over de campagnes tegen de Germanen.⁵⁸ In 1 v.C. had Rome bovendien vrede gesloten met de Parthen⁵⁹, waardoor een dreigend conflict werd afgewend en er opnieuw ruimte was voor militaire initiatieven in Germanië. Een belangrijk opschrift dat in 1718 in Bavay werd gevonden maar tijdens de Tweede Wereldoorlog werd vernietigd, toont aan dat Tiberius omstreeks 4 n.C. voor kortere of langere tijd in die stad verbleef.⁶⁰

Ti(berio) Caesari Augusti filio) / divi nepoti adventui / eius sacrum / Cn(aeus) Licinius C(ai) filius Vol(tinia) Navos

Aan Tiberius Caesar, zoon van Augustus, kleinzoon van de goddelijke (Caesar). Cnaeus Licinius Navos, zoon van Caius, van de tribus Voltinia (heeft) dit altaar (gewijd) bij gelegenheid van zijn aankomst.

Ook weten wij via een opschrift, dat in Aizanoi (Turkije) werd gevonden, dat hij korte tijd in Bononia (Boulogne-sur-Mer) in het bestuursdistrict van de Morini is geweest. Aizanoi had naar aanleiding van de adoptie door Augustus een felicitatie naar Tiberius gezonden en ontving daarvoor een dankbrief van Tiberius vanuit Boulogne. Die brief werd in Aizanoi op steen gebeiteld en is zo bewaard gebleven.⁶¹ Boulogne was een belangrijke oorlogshaven en vermoedelijk was Tiberius daarnaartoe gereisd om de vloot te inspecteren. In de krijgsverrichtingen van 4 n.C. speelde de Romeinse vloot een belangrijke rol. In de *Res Gestae* van Augustus⁶² lezen wij:

Mijn vloot voer over de Oceaan, van de monding van de Rijn in oostelijke richting tot aan het gebied van de Cimbri waar noch te land, noch ter zee ooit een Romein vóór die tijd toegang had. En de Cimbri en de Charydes en de Semnones en de andere Germaanse volkeren van dezelfde streek zochten via gezanten mijn vriendschap en die van het Romeinse volk te verkrijgen.

De tekst van Augustus klinkt nogal triomfalistisch en vanuit de propagandistische aard ervan is dat perfect te begrijpen. En terwijl Velleius Paterculus, die als prefect van de ruitery in het leger van Tiberius dienstdeed, in lyrische bewoordingen bericht over het verloop van de oorlog, waren volgens Cassius Dio die campagnes weinig succesrijk.⁶³ Een correcte beoordeling van de feiten is dus bijzonder moeilijk vanwege het ontbreken van andere bronnen. In ieder geval werd er in Germanië op verschillende fronten gevochten, waarbij Tiberius door zijn legaat G. Sentius Saturninus werd bijgestaan. Volgens Velleius Paterculus hield hij de moeilijkste en gevaarlijkste opdrachten voor zichzelf en liet hij de minder gevaarlijke opdrachten aan G. Sentius Saturninus over.⁶⁴ De veldtochten in

Zegemonument van Tiberius, gevonden in Nijmegen (Museum Het Valkhof, Nijmegen)

4 n.C. waren in eerste instantie gericht tegen de Cannanefates, de Attuarii en de Bructeri. Van de Cherusci werd opnieuw de overgave aanvaard. Daarna trok hij de Weser over. De campagne liep uit tot december en was volgens Velleius Paterculus een groot succes. Het archeologische onderzoek in het kamp van Anreppen langs de Lippe bewijst dat Tiberius zelf ver in Germaans gebied doordrong.⁶⁵ Mogelijk is dat kamp identiek aan het kamp dat Tiberius volgens een bericht van Velleius Paterculus tijdens de winter van 4-5 n.C. liet bouwen. Het praetorium van dat legerkamp is ongewoon groots uitgevallen en zou daarom perfect geschikt zijn als hoofdkwartier voor een lid van het keizerlijke huis. Zelf vertrok hij in december naar Rome.

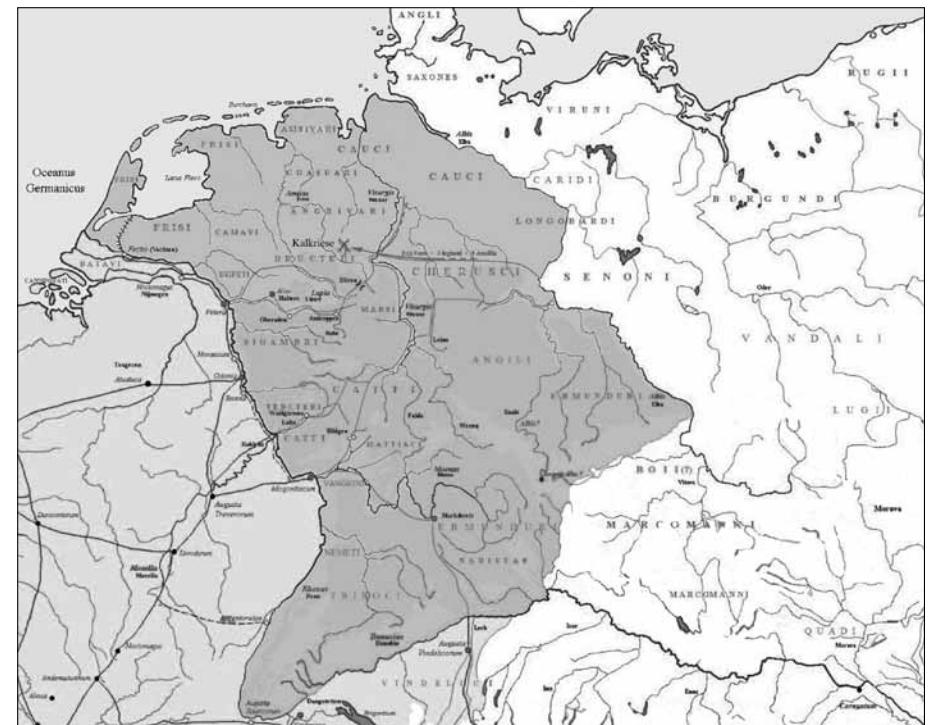
Bij het begin van de lente in 5 n.C. keerde Tiberius terug naar Germanië. Over het verloop van de campagne dat jaar bericht Velleius Paterculus in breedvoerige zinnen.⁶⁶ Het Romeinse leger doorkruiste heel Germanië, versloeg stammen waarvan men tot dan toe zelfs de naam niet kende, en aanvaardde opnieuw de overgave van de Chauci. De krijgers van die stam, die door hun gestalte grote indruk maakten op de Romeinen, gaven zich knielend samen met hun leiders voor Tiberius over en boden hun wapens aan. Het is mogelijk dat Tiberius bij die gelegenheid daar een bezettingsmacht achterliet.⁶⁷ De macht van de Langobarden, waarvan de woestheid zelfs die van de Germanen overtrof, werd gebroken. Zo bereikte Tiberius de vallei van de Elbe door de stamgebieden van de Semnones en de Hermunduri en sloeg er zijn kamp op terwijl hij aan de overzijde van de rivier nauwlettend door de vijand in het oog werd gehouden. Daar ontmoette Tiberius zijn vloot. Die was waarschijnlijk vanuit Boulogne via de Noordzee de Elbe opgevaren en bezorgde de troepen alle noodzakelijke levensmiddelen. Daarna leidde Tiberius zijn

troepen terug naar hun winterkwartieren en vertrok hij zelf naar Rome. Die expeditie maakte grote indruk op de Germanen. Slechts eenmaal moest het Romeinse leger strijd leveren. De vijand werd verslagen en waagde geen tegenstand meer.⁶⁸ Tiberius beëindigde in 4 en 5 n.C. met goed gevolg de krijgsverrichtingen. Augustus en Tiberius werden vanwege de successen in deze oorlog tot imperator uitgeroepen terwijl G. Sentius Saturninus de *ornamenta triumphalia* in ontvangst mocht nemen. Uit opmerkingen van Suetonius en Tacitus mogen wij concluderen dat de Elbe vanaf dat ogenblik fungeerde als de meest noordelijke grens.⁶⁹

Het jaar 6 n.C. moest een hoogtepunt worden in de internationale politiek van Augustus. Germanië leek stevig in Romeinse handen. Alleen moest nog worden afgerekend met de Marcomanni.⁷⁰ Zij waren onder leiding van Marbodius tot een belangrijke machtsfactor uitgegroeid en bovendien voor de Romeinen weinig betrouwbaar. Marbodius, die als jongeman in Rome had verbleven en er de gunsten van keizer Augustus had genoten, gedroeg zich als koning van de Marcomanni erg aanmatigend. Hij beschikte over een leger van vele duizenden krijgers. Bovendien was het voor de Romeinen erg belangrijk om de grens die de Elbe vormde te verbinden met de bovenloop van de Donau en zo hun macht in Germanië te verzekeren. Om die redenen bereidde Tiberius een groot offensief voor dat in 6 n.C. zou moeten plaatsvinden. G. Sentius Saturninus vanuit het Rijnland en hijzelf vanuit Carnuntum aan de Donau zouden de Marcomanni van twee zijden aanvallen. Twaalf legioenen werden in paraatheid gebracht. Op dat ogenblik brak in Illyrië een grote opstand uit die de verplaatsing van alle beschikbare troepen noodzakelijk maakte. Marbodius gebruikte die gelegenheid om met Tiberius een gunstig verdrag voor de Marcomanni af te sluiten. Tiberius werd de volgende jaren volledig door de Illyrische opstanden in beslag genomen. Omstreeks 15 n.C. werd in Nijmegen een pijler van minstens zes meter hoog opgericht. Op een van de zijden staat een man in toga afgebeeld. Hij offert op een altaar dat aan *Tib(er)ius) C(ae)sar* is gewijd. Boven dat altaar zweeft Victoria, de godin van de overwinning. Zij houdt een lauwerkrans boven het hoofd van de offerende man. Ongetwijfeld verwijst die pijler naar de overwinningen van Tiberius in de Germaanse oorlogen. Een nederzetting, waar een van de belangrijkste legioenkampen aan de Rijn lag, kon op geen betere manier de nieuwe keizer eren.

De nederlaag van P. Quinctilius Varus (7-9 n.C.)

In 6 n.C. leek Germanië gepacificeerd. De Romeinse invloed strekte zich uit tot aan de Elbe. Dat was althans de gedachte die heerste in hoofde van de Romeinen. Maar Germanië was een moeilijk te controleren gebied en op de bevolking had men nauwelijks vat. Ongetwijfeld speelde hier de afwezigheid van een 'bestuurlijke organisatie', en het altaar voor Roma en Augustus, dat in Keulen was opgericht, had voor de Germanen nau-

Germania vlak voor de nederlaag van Varus

welijks enige betekenis. Hoewel de Romeinen niet het hele gebied controleerden, hadden de mensen vertrouwen en overheerste het gevoel dat de Romeinse aanwezigheid in Germanië weleens definitief zou zijn. Dat blijkt onder meer uit de resultaten van het archeologische onderzoek in Haltern. Daar had zich naast het legioenkamp een burgerlijke nederzetting ontwikkeld, die gestadig groeide. De inwoners van die nederzetting genoten de bescherming van het negentiende legioen en hadden blijkbaar vertrouwen in de toekomst. Ook op andere plaatsen ontstonden gelijkaardige nederzettingen, onder meer in Waldgirmes in de Duitse gemeente Lahnau in Hessen. Daar trachtten de Romeinen een administratief en bestuurlijk centrum uit te bouwen dat het ontstaan aan een stad moest geven. Dat beeld wordt trouwens ook in de volgende tekst bevestigd, waarin Cassius Dio de situatie in Germanië schetst:

De Romeinen hadden enkele delen van dat gebied in handen, niet aaneengesloten, maar stukken die ze min of meer toevallig hadden bezet, zodat daar ook geen verslagen over zijn. Hun soldaten hadden daar winterkwartieren en bouwden er steden. Hun manier van leven werd door de barbaren overgenomen; zo hielden ze markten en gingen vreedzaam met de Romeinen om. Maar dat wilde niet zeggen dat ze niet meer dachten aan

hun eigen tradities en gewoonten of hun vroegere onafhankelijkheid vergeten waren – wat ook op te maken was uit het feit dat ze nog steeds zwaarbewapend waren. Je zou dus kunnen zeggen dat zolang ze maar geleidelijk en als het ware onder toezien van de Romeinen hun gewoonten afleerden, ze niet al te zwaar tilden aan zo'n omslag in hun manier van leven en ze zich er nauwelijks van bewust waren dat ze veranderden.⁷¹

Indien wij Cassius Dio mogen geloven, waren, de gebieden over de Rijn op dat ogenblik vrij rustig en voldoende gepacificeerd om in het Romeinse Rijk als een nieuwe provincie te worden geïntegreerd. De Germaanse mannen droegen weliswaar nog steeds wapens. Maar zolang ze hun eigen tradities tot op zekere hoogte in ere mochten houden en de veranderingen niet al te bruusk verlieten, dachten ze er niet aan om in opstand te komen. De lokale bevolking leek zelfs van de Romeinse aanwezigheid te profiteren, onder meer door het opzetten van bloeiende handelszaakjes. En ten slotte bestonden er binnen verscheidene stammen sterke Romeinse facties. Dat was onder meer het geval bij de Cherusci, die volgens Tacitus in tweedracht waren verdeeld. De Romeinsgezinde partij werd er geleid door Segestes.⁷² Flavius, de broer van Arminius, was er een belangrijk lid van en diende in het Romeinse leger.⁷³ Zowel de literaire bronnen als het archeologische onderzoek bevestigen zodoende dat aan de vooravond van de Varuscatastrofe de Romeinse autoriteiten druk doende waren met de organisatie van de provincie Germanië. De Romeinen realiseerden zich echter onvoldoende dat hun invloed zich beperkte tot enkele volkeren die min of meer aan hun zijde stonden, en dat ze de stammen in die uitgestrekte en ontoegankelijke wouden zeker niet onder controle hadden. Tegelijk kenden de Romeinen ernstige moeilijkheden in de Donagebieden en hun legers kregen die slechts met grote inspanningen onder controle. Om een herhaling van de gebeurtenissen te voorkomen, splitste Augustus dat immense gebied op in de provincies Pannonië en Dalmatië. Ongetwijfeld bereikten de berichten van die ongeregelde Germaanse stammen. Sommige waren nooit onderworpen, andere droomden van de verloren vrijheid. De idee van een grote opstand won onder hen steeds meer veld.

In 7 n.C. volgde P. Quintilius Varus Tiberius als gouverneur op. Hij onderhield niet alleen zeer goede contacten met Augustus en Tiberius, maar was ook een doorgewinterd bestuurder en militair die onder meer in de provincies Africa (7-6 v.C.) en Syrië (6-4 v.C.) zijn sporen al had verdiend. Toen na de dood van Herodes, de koning van Palestina, zware rellen uitbraken, wist hij ze snel onder controle te krijgen. Hij bestrafte de aanvoerders en herstelde de machtsverhoudingen. In 7 n.C. werd die Varus dus als *legatus Augusti pro praetore* naar Germanië gezonden. Maar daar zou hij de verkeerde man op de verkeerde plaats zijn. Velleius Paterculus, die in 4 en 5 n.C. aan de expeditie van Tiberius had deelgenomen en Varus persoonlijk kende, schetst ons het volgende portret:

Quintilius Varus stamde uit een eerder beroemde dan adellijke familie. Hij was een zachtmoedig man, rustig in zijn optreden, enigszins traag van lichaam en geest, meer gewend aan de kalmte van het kamp dan aan actieve krijgsdienst. Dat hij niet afkerig was van geld, bleek in Syrië, waar hij gouverneur was geweest: arm betrad hij een rijke provincie, rijk verliet hij een verarmd gewest. Toen hij aan het hoofd van het leger in Germanië stond, beeldde hij zich in dat de mensen daar – die behalve een stem en ledematen niets menselijks hadden en die zelfs niet te bedwingen waren met geweld – door rechtspleging tot beschaving konden worden gebracht.⁷⁴

Toen Varus als opvolger van Tiberius het stadhouderschap in Germanië overnam, liepen de zaken dus verkeerd. Ongetwijfeld was de nieuwe gouverneur ervan overtuigd dat dit pas veroverde gebied een zogoed als onderworpen en belastingplichtige provincie was.⁷⁵ Dat was alleszins al te voortvarend. Hoewel hij doorging als een goed bestuurder, schatte Varus de situatie verkeerd in. Dadelijk na zijn aankomst trachtte hij het ambtenarenapparaat, de rechtsorde en het belastingstelsel op Romeinse leest te organiseren en ging daarbij te overhaast en zonder politieke feeling te werk. Ongeveer in die periode bouwde het Romeinse leger langs de Lippe de kampen van Haltern en Holsterhausen. Het lijkt erop dat Haltern een vooraanstaande rol speelde in de organisatie van de nieuw veroverde gebieden over de Rijn. Daar vonden de archeologen ook de resten van een kleine marinebasis terug. Voor de ravitailering van het negentiende legioen, dat daar was gekazerneerd, was dat erg belangrijk. Rond dat kamp ontwikkelde zich verder een bloeiende nederzetting. Ook elders ontstonden gelijkaardige nederzettingen. Holsterhausen daarentegen was veeleer een marskamp waar Romeinse troepen maar gedurende één seizoen hebben verbleven. De *census* die Varus moest houden vroeg veel tact omdat die onder meer ook bezittingen in rekening nam. Hij deelde echter bevelen uit alsof de Germanen zijn slaven waren en hij inde belastingen zoals bij onderworpen volkeren, aldus Cassius Dio. De *census* veroorzaakte erg veel onrust en leidde samen met de ontkenning van de Germaanse eigenwaarde uiteindelijk tot een grote revolutie. De Germaanse aristocratie verlangde naar haar vroegere status en het gewone volk prefereerde de voorvaderlijke levenswijze boven de Romeinse overheersing.

Het initiatief van die opstand kwam van Arminius, de vorst van de Cherusci. Hij had zelf een tijd in het Romeinse leger dienstgedaan. Waarschijnlijk was hij tijdens de Germaanse campagnes van Tiberius tussen 4 en 6 n.C. de aanvoerder van de Cherusische hulptroepen met de rang van *tribunus*.⁷⁶ Als officier ontving hij het burgerrecht en de rang van Romeins ridder.⁷⁷ Bijgevolg was hij zeer vertrouwd met de Romeinse krijgstactiek. Hij kende perfect de zwakheden van het Romeinse leger en wist dat bij een gevecht in het open veld de Germaanse krijgers geen schijn van kans maakten. Maar de dichte wouden in een heuvelachtig gebied, zo moeilijk toegankelijk voor het Romeinse leger, boden voor de Germanen een geschikt terrein. De Cherusci kwamen trouwens in het

begin niet openlijk in opstand. De bevolking wist immers erg goed dat de Romeinse legioenen aan de Rijn lagen en ook in hun stamgebied aanwezig waren. Arminius smeedde een grote coalitie van Germaanse stammen waarvan naast de Cherusci onder meer ook de Bructeri, de Chatti en de Marsii deel uitmaakten. Niet alle stammen traden toe tot de coalitie. Marbodius bijvoorbeeld, op dat ogenblik toch wel een van de machtigste Germaanse vorsten, bleef afzijdig met zijn Marcomanni. Aan de vooravond van de grote veldslag beschikte Arminius over achttienduizend manschappen. Ondertussen paaide hij Varus, gedroeg zich inschikkelijk, nodigde hem uit op gastmalen totdat de Romeinse gouverneur de Cherusische vorst volledig vertrouwde. Varus sloeg zelfs de waarschuwingen van zijn adviseurs om toch maar voorzichtig te zijn met zijn nieuwe Germaanse vrienden in de wind. Ondertussen braken hier en daar wat relletjes uit. Varus, verblind door Arminius, zag niet hoe hij om de tuin werd geleid.

Het ogenblik van de waarheid brak aan toen Varus, zonder enig vermoeden van gevaar, met zijn leger vanuit Noord-Germanië terugkeerde naar de winterkwartieren in Mainz. Het Romeinse leger bestond op dat ogenblik uit drie legioenen, en bijbehorende hulptroepen, met name drie ruiterafdelingen en zes infanterieafdelingen. Dat zijn vijftwintigduizend militairen of een tiende van het hele Romeinse leger. Het was vergezeld door een enorme tros, slaven, vrouwen, kinderen... Arminius wist Varus met zijn legioenen en hulptroepen diep in Germanië op voor de Romeinen ongunstig terrein te lokken. De krijgers van Arminius hadden zich inmiddels in een hinderlaag gelegd. In de bronnen wordt de locatie *saltus Teutoburgiensis* genoemd, dat niet alleen als Teutoburgerwoud

De opgraving van een paardenkadaver op het Romeinse slagveld te Kalkriese (Varusschlacht im Osnabrücker Land GmbH - Museum und Park Kalkriese)

maar ook als Teutoburgerengte⁷⁸ kan worden vertaald. De archeologen menen dat de veldslag plaatsvond ter hoogte van het huidige Kalkriese, hoewel daarover toch nog enig voorbehoud bestaat.⁷⁹ De gebeurtenissen worden vrij uitvoerig door Velleius Paterculus beschreven. Maar de historicus selecteert zijn stof wel erg subjectief, waardoor zijn uiteenzetting eerder het karakter van een pleidooi dan van een geschiedkundig exposé krijgt. Omdat hij de schuld voor de nederlaag niet alleen bij Varus, die tot de intimi van Tiberius behoorde, wilde leggen, benadrukte hij de verraderlijkheid van de bloeddorstige vijand, het falen van enkele officieren en plaatste hij dat alles tegenover de moed van de soldaten.

Cassius Dio schreef een heel ander verhaal, veel overzichtelijker en in overeenstemming met de gebeurtenissen. Daarvoor raadpleegde hij misschien de *Geschiedenis van de Germaanse oorlogen* van Plinius de Oudere. Die had onder meer als officier van de ruitery een kwarteeuw later militaire dienst in het Rijnland gedaan. Florus ten slotte wijdde een korte paragraaf aan de nederlaag van Varus.

De dag dat het leger door dat onherbergzame Teutoburgerwoud trok, was mistroostig. Het regende pijpenstelen en de soldaten zakten tot over hun enkels weg in de modder. Uitstekende rotspunten en dichtbeboste kloven vergrootten de problemen voor het leger, dat slechts langzaam vorderde. De Romeinse soldaten hadden de handen vol met het omhakken van bomen en het vrijmaken van een pad voor de wagens, de lastdieren, de vrouwen, de kinderen en de slaven. Al die problemen samen hadden tot gevolg dat de Romeinen in gespreide orde optrokken, niet geordend maar in chaos, soldaten, wagens en ongewapende mensen door elkaar. Net op dat ogenblik omsingelden de Germaanse krijgers hen, doodden en verwonden al talrijke tegenstanders met hun speren en pijlen en creëerden daardoor een enorme chaos. De Romeinen konden zich nergens groeperen en leden ernstige verliezen. Gedurende dagen werden de Romeinse soldaten bij bosjes afgemaakt terwijl ze in de modder ploeterden en sterk werden gehinderd door het slechte weer. De vijand, die duidelijk vertrouwd was met het terrein, viel voortdurend aan om zich telkens snel terug te trekken. De situatie was uitzichtloos. Varus en zijn hoofdofficieren, die vreesden in de handen van de vijand te vallen, zagen geen andere uitweg meer dan zelfmoord te plegen. Het gevolg was een totale ontredde bij de overblijvende soldaten. Zij gaven de strijd op. Drie legioenen, drie alae cavalerie en zes cohortes infanterie gingen onherroepelijk verloren en samen met hen de drie legioenadelaars. Alle versterkte bezettingsposten werden door de Germanen veroverd. Niet alle soldaten kwamen om, zoals Cassius Dio met wat overdreven drama meedeelt. Er waren overlevenden. Een onbekend aantal werd gevangengenomen. De gelukkigsten bereikten de Rijn. Zij waren de gidsen van Germanicus toen die in 15 n.C. de onheilsplek bezocht.⁸⁰ Zij vertelden hem waar hun kameraden waren gesneuveld of gevangengenomen, waar de legioencommandanten waren omgekomen en de adelaars werden buitgemaakt, waar Varus zelfmoord had gepleegd, waar de gevangenen met de armen gespreid aan het dwarshout werden ge-

bonden om naar de plaats van terechtstelling te worden gevoerd.

Voor de antieke geschiedschrijvers droeg Varus als bestuurder een grote verantwoordelijkheid voor het uitbreken van de opstand en was hij verantwoordelijk voor de slechte afloop van de veldslag. Suetonius verweet hem lichtzinnigheid en nalatigheid.⁸¹ Velleius Paterculus spreekt van de zorgeloosheid van de aanvoerder die meer moed toonde bij het sterven dan tijdens het gevecht.⁸² Ook verweet hij hem onvoldoende militair inzicht.⁸³ De catastrofe was een perfect voorbeeld van wat kon gebeuren wanneer een nieuw veroverde provincie met onvoldoende inzicht werd bestuurd.

De dag na de nederlaag...

De dag na de nederlaag bood het slagveld een afschuwelijke aanblik van duizenden verminkte lichamen en kadavers, van de weeë geur van bloed en langzaam beginnende ontbinding. De catastrofe was totaal. Zelfs zes jaar later bood het slagveld volgens Tacitus nog een gruwelijke aanblik⁸⁴:

De eerste legerplaats van Varus verried door haar wijde omvang en door de afmetingen van het hoofdkwartier de arbeid van drie legioenen; verderop herkende men aan de halfverwoeste wal, aan de ondiepe gracht, dat hun al geslonken resten zich hier hadden gelegerd. Midden op de vlakke lagen de uitgebleekte beenderen van mannen, verspreid of in hopen. Daarnaast lagen brokstukken van wapenen en kadavers van paarden, alsmede van voren aan boomstammen vastgenagelde mensenschedels. In de naburige heilige bossen stonden de altaren van de barbaren waarop zij de tribunen en de opcenturio's hadden geslacht... Zo dan begroef dat gedeelte van het Romeinse leger dat aanwezig was, zes jaar na de nederlaag het gebeente van de drie legioenen, zonder dat iemand kon herkennen of hij de overblijfselen van vreemden dan wel van eigen mensen met aarde bedekte...

Een kleine tweeduizend jaar later bevestigden de archeologische vondsten in Kalkriese het verloop van dat drama. Wapens, gedeelten van wapenrustingen, skeletten van lastdieren, gebruiksvoorwerpen allerhande en munten uit de tijd van Augustus waarvan sommige de stempel van Varus droegen, werden over een groot areaal teruggevonden. In Xanten kwam het grafmonument van Marcus Caelius aan het licht. Die veelvuldig gedecoreerde *centurio* van het achttiende legioen sneuvelde op 53-jarige leeftijd tijdens de veldslag in het Teutoburgerwoud. Zijn grafmonument is de stille getuige van die bloedige nederlaag.

Voor de Germanen was de nederlaag van de Romeinen ongetwijfeld een heuglijk feit. Tacitus⁸⁵ noemt Arminius de bevrijder van Germanië. Met de vernietiging van het leger van P. Quintilius Varus was volgens deze geschiedschrijver de slavernij uit Germanië

gebannen.⁸⁶ Met de nederlaag van Varus in het Teutoburgerwoud was 9 n.C. in ieder geval een rampzalig jaar voor de Germaniëpolitiek van Augustus. Het verlies van die drie legioenadelars was zowat de vernederendste gebeurtenis uit de Romeinse geschiedenis. Die catastrofe zou nooit worden vergeten. Op het ogenblik dat het nieuws van de nederlaag van Varus zich in Rome verspreidde, waren de voorbereidingen van de triomftocht van Tiberius en de bijbehorende feestelijkheden voor zijn overwinning in Dalmatië in 9 n.C. volop bezig.⁸⁷ De nederlaag van Varus en het verlies van de drie legioenen kwamen bijzonder hard aan. De normale staatszaken werden onmiddellijk opgeschort. Cassius Dio⁸⁸ beschrijft de reactie van Augustus als volgt:

Toen Augustus meegedeeld werd wat voor ramp Varus was overkomen, scheurde hij, zeggende enkele bronnen, zijn kleren en was in diepe rouw gedompeld over alle gesneuvelden. Ook maakte hij zich grote zorgen over de Germaanse en Gallische gebieden, vooral omdat hij verwachtte dat de barbaren tegen Italië, ja tegen Rome zelf, zouden oprukken. Het aantal weerbare burgers dat nog over was, was te verwaarlozen en de bondgenoten die hem hadden kunnen helpen, waren er zelf slecht aan toe. Toch trof hij, zo goed en zo kwaad als dat gezien de omstandigheden ging, enkele maatregelen. Omdat er niemand die daar qua leeftijd voor in aanmerking kwam, zich vrijwillig voor het leger meldde, liet hij hen loten, en van elke vijfde man onder de vijfendertig en elke tiende van de leeftijd daarboven werden bezit en burgerrechten afgenomen. Toen verreweg de meesten zich daar desondanks niets van aantrokken, liet hij er ten slotte zelfs een paar ter dood brengen. Ook liet hij bij loting uit de gelederen van de veteranen en uit de vrijgelatenen een aantal aanwijzen, lijfde hen in als soldaat en stuurde hen direct met spoed met Tiberius mee naar Germanië.

Ook Suetonius beschrijft die nederlaag als een persoonlijke catastrofe voor Augustus.⁸⁹ Gedurende maanden zou Augustus zwaar depressief zijn geweest en zich compleet verwaarlozen. Sedert 8 n.C. was de keizer merkbaar oud en fysiek erg kwetsbaar geworden en de dramatische gebeurtenissen waren zeker niet gunstig voor zijn gemoedsgesteltnis.⁹⁰ Voor het zegezekere Rome was deze nederlaag een ontluistering. Ze hield het niet voor mogelijk dat haar onoverwinnelijke legioenen zo vernietigd konden worden. De drie legioenen die met Varus verloren gingen, met name XVII, XVIII en XIX, werden nooit opnieuw opgericht. De getalsaanduiding van die drie legioenen werd nooit meer aan een ander legioen toegekend. En ten slotte gingen de kampen ten oosten van de Rijn voor het Romeinse leger allemaal verloren.

Augustus moet erg ongerust zijn geweest, temeer omdat in Rome ongetwijfeld rekening werd gehouden met het feit dat de zegevierende Germanen een bondgenootschap met de Pannoniërs wilden sluiten.⁹¹ De recente overwinning van Tiberius op de Illyrische opstandelingen in Pannonië maakte dat echter onmogelijk. De provinciegouverneurs

Grafmonument van Marcus Caelius, gesneuveld in het Teutoburgerwoud (Varusschlacht im Osnabrücker Land GmbH - Museum und Park Kalkriese)

ontvingen schriftelijke onderrichtingen. Soldaten patrouilleerden door de hele stad om te voorkomen dat er relletjes uitbraken.⁹² Had Augustus angst voor de Galliërs en Germanen die in Rome woonden? Een passage uit Cassius Dio, die niet door iedereen voor waar wordt aangenomen, vermeldt zelfs dat de keizer uit angst voor muiterij de soldaten van die origine uit de praetoriaanse garde uit Rome wegzond. En ook Gallische en Germaanse burgers werden gedwongen de stad te verlaten.⁹³ Bovendien was de situatie in noordelijk Gallië niet zo stabiel als de Romeinen zelf zouden willen. Er bestonden zeker nog spanningen tussen de Romeinse overheid en de inheemse bevolking. Die spanningen waren blijkbaar van die aard dat onverwachte gebeurtenissen, zoals de nederlaag van Varus, tot opstanden konden leiden.

Een van de factoren daarin was het feit dat

de bevriende stammen, die onder de vorm van krijgers ondersteuning aan het Romeinse leger leverden, zelf ernstige verliezen hadden geleden. Toen Augustus later vernam dat er toch nog meer soldaten waren ontkomen en er nog troepen in Germanië aanwezig waren, nam zijn ongerustheid wat af. Zo weten wij van Tacitus dat in 14 n.C. het stamgebied van de Chauci nog stevig in Romeinse handen was.⁹⁴ Vermoedelijk waren ook nog andere stammen langs de kust, zoals de Frisii, de Canninefates en de Batavi onder Romeinse heerschappij. Klaarblijkelijk bleef na de nederlaag van Varus in Gallië alles rustig. Ter nagedachtenis van de verloren legioenen werd op het einde van de regering van Augustus langs de Rijn een grafheuvel opgericht.⁹⁵

In 10 n.C. vertrok Tiberius naar Gallië. In antwoord op de nederlaag van Varus en het verlies van de drie legioenen hadden de Romeinen aan de Rijn een grote troepenmacht samengebracht. De drie legioenen die in het Teutoburgerwoud verloren waren gegaan, hadden zij onmiddellijk door minimaal zes nieuwe legioenen vervangen. In totaal acht legioenen sloten vanaf nu de Rijn grens af. Vier ervan lagen langs de Beneden-Rijn. Dat waren de pas opgerichte legio I Germanica, de legio V Alaudae uit Spanje, de legio XX Valeria victrix uit Illyricum en vanuit de Donauvallei de legio XXI Rapax. Zij waren volgens Tacitus⁹⁶ gekazerneerd *apud Aram Ubiorum* (Keulen) en in Vetera (Xanten-Birten). Bij die legioenen moet je bovendien nog een onbekend aantal hulpstroepen rekenen. En ook de Rijnvloot werd in paraatheid gebracht. De Romeinse getalsterkte

langs de Beneden-Rijn mag op dat ogenblik vermoedelijk op een kleine veertigduizend manschappen worden geschat. Het leger van de Boven-Rijn hield hoofdkwartier in Mainz. Tiberius nam eerst maatregelen om Gallië te verdedigen. Hij achtte het op dat ogenblik niet raadzaam de rivier over te trekken. Het leek hem integendeel beter om even af te wachten, de Gallische provincies te beveiligen, het leger en de militaire infrastructuur te versterken en erop toe te zien dat de Germanen zelf de Rijn niet overstaken. Klaarblijkelijk durfden de Germanen het niet aan Gallië binnen te vallen. Zij hadden vernomen dat Tiberius al met een grote troepenmacht aanwezig was en bovendien hadden zij de handen nog vol met achtergebleven Romeinse troepencontingenten die zij op de knieën trachtten te krijgen door hen van alle bevoorrading af te snijden.⁹⁷ In 11 en 12 n.C. echter staken Tiberius en Germanicus met hun troepen opnieuw de Rijn over. Die expedities gingen gepaard met acties van de vloot langs de Noordzeekust.⁹⁸ Het verslag van Velleius Paterculus is erg lovend voor Tiberius:

Hij opende daar (= aan de overzijde van de Rijn) de aanval, terwijl zijn vader en het vaderland tevreden waren geweest met verdediging. Doorgedrongen naar het binnenland, overschreed hij de grenswegen, verwoestte de akkers, verbrandde de woningen, versloeg iedereen die hem tegemoet trad, en keerde, overladen met roem en zonder verliezen aan zijn expeditieleger, terug naar de winterkwartieren.⁹⁹

De smaad was voldoende uitgewist. Tiberius hield bij zijn terugkeer de triomftocht die hij twee jaar voordien had moeten houden en de bevolking van Rome vierde uitbundig feest.¹⁰⁰

Een veranderde politiek?

Het is erg opvallend dat in tegenstelling tot het boven geciteerde zegebulletin van Velleius Paterculus noch Suetonius, noch Tacitus, noch Cassius Dio gewag maakt van een overwinning op de Germaanse opstandelingen. Suetonius schetst een erg voorzichtige Tiberius, die geen enkele beslissing nam zonder akkoord van zijn krijgsraad. Hij sprak de krijgsoperaties vooraf door met zijn officieren en hield strikt toezicht op de voorbereidingen van de acties.¹⁰¹ Tacitus beperkte zich tot de mededeling dat geen enkele andere oorlog meer te voeren was dan die tegen de Germanen om de schande van Varus en de verloren legioenen uit te wissen.¹⁰² De tekst van Cassius Dio laat echter het grootste contrast met de passage uit Velleius Paterculus zien:

Tijdens het consulaat van Marcus Aemilius Lepidus en Titus Statilius Taurus (= 11 n.C.) waagden Tiberius en Germanicus, de laatste in zijn hoedanigheid van proconsul, een inval in Germanië en liepen daar enkele gebieden onder de voet. Zij wonnen geen

enkel gevecht want niemand waagde zich dicht in hun buurt, en ook slaagden ze er niet in een stam tot onderwerping te dwingen want ze waren zo bang dat ook zij in de val gelokt zouden worden, met alle rampzalige gevolgen vandien, dat ze steeds in de buurt van de Rijn bleven. Ze bleven daar tot in het najaar en nadat ze er met door hun centurio's georganiseerde paardenraces de verjaardag van Augustus hadden gevierd, trokken ze zich weer achter de Rijn terug.¹⁰³

Die tekst toont opnieuw een voorzichtige Tiberius, die de militaire campagnes eigenlijk tot de Rijnvallei beperkte. Over die expedities wordt door de verschillende auteurs nogal uiteenlopend bericht. Maar zonder twijfel genieten Suetonius, Tacitus en Cassius Dio hier het grootste vertrouwen. Tacitus en misschien ook Cassius Dio consulteerden trouwens de *Geschiedenis van de Germaanse oorlogen* van Plinius de Oudere.¹⁰⁴ Velleius Paterculus heeft ten aanzien van die auteurs, die zovele jaren later schreven, wel het grote voordeel dat hij de gebeurtenissen als officier in het leger van Tiberius minstens gedeeltelijk zelf meemaakte. Je mag er enerzijds van uitgaan dat hij goed was ingelicht. Maar anderzijds kun je zijn geschiedenis bijna als een panegyriek op Tiberius beschouwen, waardoor je ernstige bedenkingen bij zijn tekst kunt formuleren. Was de actie van Tiberius dan niet meer dan een machtsdemonstratie, een teken dat de Romeinen deze nederlaag nooit zouden accepteren? Het volgende jaar organiseerden de Romeinen in ieder geval geen betekenisvolle expedities meer in Germanië. Wij zien pas een echte hervatting van de militaire activiteiten na de dood van Augustus in 14 n.C.

De vraag die zich hier bijgevolg opdringt, is duidelijk: had deze nederlaag gevolgen voor de Romeinse Germaniëpolitiek? Het lijkt erop dat Augustus in de nasleep van de catastrofe in het Teutoburgerwoud tot het besef was gekomen dat een uitbreiding van het Romeinse Rijk over de Rijn tot aan de Elbe niet langer zinvol en bovendien te riskant was en dat hij daarom, misschien op advies van Tiberius, van verdere veroveringen in de richting van de Elbe afzag. Ons beeld daarover werd in belangrijke mate door Tacitus en Cassius Dio gevormd. Die historici schreven op een ogenblik dat de Rijn grens als een definitieve grens was geconsolideerd. Volgens de mededelingen van Tacitus, Suetonius en Cassius Dio las Tiberius, toen hij in 14 n.C. zelf aan het bewind kwam, in de senaat het testament van Augustus voor. Daarin adviseerde de overleden keizer terughoudendheid betreffende een verdere uitbreiding van het Romeinse Rijk. Meer specifiek gaf Augustus aan zijn opvolgers de uitdrukkelijke raad mee het rijksgebied binnen de toenmalige grenzen te beperken, aldus Tacitus.¹⁰⁵ Cassius Dio¹⁰⁶ is wat uitvoeriger:

Verder gaf hij als zijn mening dat men met het bestaande tevreden moest zijn en in geen geval zou moeten proberen het grondgebied van het rijk uit te breiden. Dat zou immers moeilijk onder controle te houden zijn en het gevaar met zich meebrengen dat wat men nu bezat ook nog verloren zou gaan.

Die mededelingen geven de indruk dat Augustus, rekening houdend met de militaire draagkracht van zijn leger, zelf de aanzet tot een nieuw Germaniëbeleid heeft gegeven. Klaarblijkelijk hebben Tacitus en Cassius Dio hier de raad van Augustus overhaast en eenzijdig geprojecteerd op de doelstellingen van de Germaniëpolitiek ná het debacle van 9 n. C. Tacitus brengt trouwens ook elders in zijn werk de raad van Augustus in herinnering.¹⁰⁷ De historicus wil ons doen geloven dat met die nederlaag de tot dusver gevoerde offensieve militaire politiek met betrekking tot de verovering van Germania tot aan de Elbe definitief werd opgegeven en dat het buitenlands beleid in defensieve zin werd omgebogen.¹⁰⁸ Uitspraken van enkele historici uit de oudheid lijken die mededeling te bevestigen. Florus bijvoorbeeld meent dat de nederlaag van Varus tot gevolg had dat de Romeinse expansie in Germanië aan de oever van de Rijn tot staan werd gebracht.¹⁰⁹ Met betrekking tot de buitenlandse politiek van Augustus was Suetonius¹¹⁰ van mening dat de oorlogen van de keizer gerechtvaardigde oorlogen waren, gevoerd vanuit een dwingende noodzaak die gelegen was in de veiligheid van het Romeinse Rijk. De uitbreiding van het Romeinse Rijk noch de persoonlijke krijgsroem was voor de eerste keizer een motief voor oorlogvoering. Zowat tweehonderd jaar later vertolkte Cassius Dio¹¹¹ ongeveer dezelfde idee. Op het eerste gezicht zijn de mededelingen van die auteurs in overeenstemming met de aanbeveling van Augustus die Tacitus en Cassius Dio ons hebben overgeleverd. De handhaving van de vrede was een belangrijk aandachtspunt in het buitenlands beleid van Augustus. Hij was volgens die bronnen een vredesvorst, zoveel is duidelijk. De publieke communicatie van Augustus verkondigde trouwens voortdurend de idee van de *pax Augusta*, die ook een einde maakte aan de veroveringsideologie van de republikeinse politici. Zowel de *Res Gestae* als de *Ara Pacis* zijn daarvan mooie voorbeelden. Bovendien staat Augustus ook bekend als een pragmatisch vorst. Een gebiedsuitbreiding met Germanië had met de Elbe-Donaugrens in eerste instantie een kortere en daardoor gemakkelijker te controleren grens opgeleverd. Maar na de nederlaag van Varus zouden nieuwe militaire initiatieven niet langer opportuun worden geacht en de Elbegrens zou daardoor geen optie meer zijn. De eventuele beslissing van Augustus om de Rijn grens te consolideren is zo perfect verdedigbaar. Het besluit ligt voor de hand: de nederlaag van Varus zette Rome ertoe aan de rijksgrens langs de Rijn uit te bouwen en de politiek ten aanzien van Germanië vooral te voeren in functie van de beveiliging van het Romeinse grondgebied tegen eventuele overvallen van Overrijnse benden. Dat die idee ook door talrijke moderne historici werd overgenomen, is dus niet vreemd. Veel historici beschouwen de nederlaag van Varus dan ook als een keerpunt in de Germaniëpolitiek van keizer Augustus.

Maar is dat werkelijk zo? Heeft de nederlaag van Varus de offensieve politiek van Augustus in Germanië inderdaad beëindigd? Enige twijfel daarover is zeker gewettigd. Hoger wezen wij al op het feit dat de vredesideologie van keizer Augustus gebed lag in de traditie van het Romeinse imperialisme. Bovendien zijn er de uitspraken van de *prin-*

ceps zelf. In zijn politieke testament verkondigde Augustus¹¹² immers dat zijn legioenen Germanië, het gebied dat de Oceanus van Gades tot aan de monding van de Elbe omsluit, tot vrede hebben gebracht:

Ik breidde het grondgebied uit van al de provincies van het Romeinse volk, waaraan volkeren grensden die onze heerschappij niet aanvaardden. De Gallische en Spaanse provincies evenals Germania, een gebied dat zich langs de Oceaan van Gades tot aan de monding van de Elbe uitstrekte, bracht ik tot vrede. Ik pacificeerde de Alpen, vanaf de regio die grenst aan de Adriatische Zee tot aan de Tyrrheense Zee. Daarbij werd aan geen enkel volk wederrechtelijk de oorlog verklaard. Mijn vloot voer over de Oceaan, van de monding van de Rijn in oostelijke richting tot aan het gebied van de Cimbri waar noch te land, noch ter zee ooit een Romein vóór die tijd toegang had. En de Cimbri en de Charydes en de Semnones en de andere Germaanse volkeren van dezelfde streek zochten via gezanten mijn vriendschap en die van het Romeinse volk te verkrijgen.¹¹³

De tekst suggereert dat Germania, net als Hispania en Gallia, onder Romeins gezag stond. Germania werd weliswaar niet als provincie betiteld, maar voor de Romeinse lezer was die toevoeging niet noodzakelijk. Bovendien wijst Augustus erop dat de Cimbri, de Charydes, Semnones en nog andere Germaanse volkeren vriendschappelijke betrekkingen met Rome nastreefden. Naar laat-republikeinse normen betekende dat zoveel als de onderwerping aan het gezag van Rome. De *Res Gestae* van Augustus laten nauwelijks toe van een capitulatie te spreken omdat de auteur duidelijk geen defensieve politiek voorstond. Dat standpunt vertolkt ook Suetonius¹¹⁴ duidelijk in zijn opsomming van de buitenlandse oorlogen van Augustus. Volgens deze biograaf wierp hij de Germanen terug achter de Elbe met uitzondering van de Suebi en de Sugambri. Die twee stammen onderwierpen zich aan Rome en liet hij naar Gallië overbrengen, waar ze zich moesten vestigen langs de Rijn. Bovendien zijn er de bovenvermelde militaire maatregelen die onmiddellijk na de nederlaag werden getroffen. Tussen 10 en 12 n.C. hield Tiberius zich persoonlijk bezig met een grondige militaire reorganisatie. Langs de Rijn werd de grootste troepenconcentratie ooit aanwezig in een Romeinse grenszone samengebracht. Het hoofdkwartier van het leger aan de Beneden-Rijn was Xanten-Vetera, tegenover de monding van de Lippe, dat van het leger aan de Boven-Rijn Mainz, tegenover de monding van de Main. De Rijnvloot had al een aantal expedities langs de Noordzeekust uitgevoerd.¹¹⁵ In feite is dat een zuiver offensieve ontplooiing van de Romeinse troepen tegenover de invalsroutes in het Germaanse binnenland. Die maatregelen zijn veelzeggend. Eigenlijk was dat de voorbereiding op de militaire offensieven in Germanië die Germanicus Caesar na de dood van Augustus in 14 n.C. zou starten, vergelijkbaar met die van Drusus een goede kwarteeuw vroeger.

De nederlaag van Varus leidde dus geenszins een andere, dat wil zeggen defensieve, po-

litiek in. Je kunt hier opwerpen dat zowel de tekst van de *Res Gestae* als het latere geschrift van Suetonius, die zonder twijfel het politieke testament van Augustus had gelezen, het officiële en bijgevolg bijgestelde standpunt van de *princeps* weergeeft dat geenszins met de politieke en militaire realiteit overeenkomt. Maar, in het hedendaagse historische onderzoek heeft men uiteraard ook niet over het hoofd gezien dat sommige geschiedschrijvers, zoals Velleius Paterculus, een andere visie op de Romeinse Germaniëpolitiek hadden.¹¹⁶ Het gaat hier veel meer om één samenhangende oorlog tegen de Germanen tussen 10 en 16-17 n.C., gestuurd door Augustus eerst onder leiding van Tiberius, vervolgens onder die van Germanicus. Die visie vindt een perfect onderkomen bij de ideeën over de wereldheerschappij van Rome zoals ook literatoren als Vergilius en Horatius formuleerden.

HOOFDSTUK 6

Nieuwe ontwikkelingen
na de dood van Augustus

De nederlaag van Varus was een dieptepunt in de geschiedenis van Rome. Maar Augustus zelf gaf Germanië niet op. Na het overlijden van de hoogbejaarde keizer op 19 augustus 14 n.C. trad het buitenlandse beleid van Rome echter in een nieuwe fase. Met de veldtochten van Germanicus van 14 tot 16 n.C. werd het augusteïsche beleid aanvankelijk nog enkele jaren voortgezet. Maar vermoedelijk trad er al tijdens die jaren een kentering in de geesten op. Vanaf 17 n.C. plooidde het Romeinse leger zich definitief terug achter de Rijn. De rivier zou voor lange tijd de noordelijke grens van het *Imperium Romanum* worden. De Lage Landen ontwikkelden zich van een soort 'militaire zone' tot een voorspoedige landbouwregio. De transformatie van de Gallische maatschappij had zich echter al enkele decennia daarvoor onder invloed van die grote Romeinse legers ingezet. Het Romeinse leger en specifiek de hulptroepen speelden een belangrijke rol in de ontwikkeling van Gallia Belgica. De gerekruteerde militairen en hun familieleden werden niet alleen doordrongen van de Romeinse beschaving, maar ontvingen na 25 jaar trouwe militaire dienst het Romeinse burgerrecht. Terwijl de *limes* zich stabiliseerde, maakten vanaf het midden van de 2de eeuw geromaniseerde militairen, die in een aantal gevallen ook het burgerrecht bezaten, een steeds belangrijker deel uit van de rekruten. Met de *constitutio Antoniniana*, waardoor in 212 n.C. aan al de vrije inwoners van het Romeinse Rijk het burgerrecht werd verleend, kwam aan dat proces een einde. Tussen het Romeinse leger en de lokale bevolking ontwikkelde zich tevens een economische relatie. Het Romeinse leger zorgde immers voor een goede infrastructuur en afzetmarkt voor producten allerhande. In het bijzonder de landbouw kende een hoge vlucht dankzij de behoefte aan voedsel voor vele duizenden soldaten. Niet alleen droeg het Romeinse leger op die manier bij tot de integratie van de bevolking van de veroverde provincies in het Romeinse Rijk, maar het leverde ook een actieve bijdrage aan de ontwikkeling en de instandhouding van de *pax Romana*.

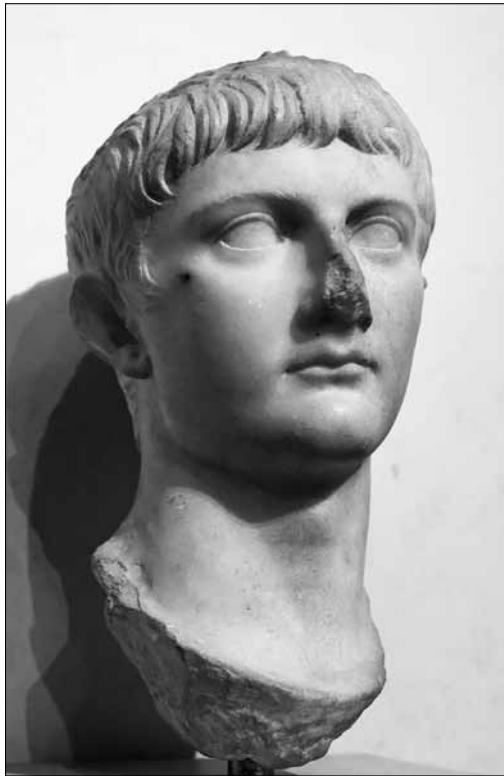
De veldtochten van Germanicus (14-16 n.C.)

Na de dood van Augustus bleef Germanië een belangrijke rol spelen in de buitenlandse politiek van Rome. De Romeinen beschouwden Germanië nog niet als een echte georganiseerde provincie. Het was immers de opdracht van Varus geweest het bestuur van dat immense gebied te organiseren. In de voorstelling van de antieke auteurs was het wel een veroverd gebied. In de meeste bronnen is het voornaamste oorlogsdoel van Germanicus de wraak voor de opstand van de Cherusci, de nederlaag van Varus en het verlies van de drie legioenen met hun adelaars. Dat de Romeinse gouverneur zelf voor een belangrijk gedeelte verantwoordelijk was voor het uitbreken van de revolte, lijkt in de antieke literatuur nauwelijks relevant. Tacitus formuleert die wraakgedachte het meest uitdrukkelijk.¹

Geen andere oorlog was in die tijd meer te voeren dan de expeditie tegen de Germanen; en dat wel meer om de smaad uit te wissen van het leger dat onder Quintilius Varus verloren was gegaan, dan uit begeerte het rijksgedebied te vergroten, of omdat deze oorlog de moeite van het voeren waard was om de buit.

Ook bij Strabo en Cassius Dio² komen wij een gelijkaardige ondertoon tegen. Het is echter onduidelijk in welke mate de Romeinse politiek ten aanzien van Germanië na de dood van Augustus een fundamentele wijziging had ondergaan. De beschikbare teksten laten meerdere interpretaties toe. Er is niet alleen de raad die Augustus aan zijn opvolgers had gegeven. Ook de aandacht die de antieke bronnen hebben besteed aan de rivaliteit tussen Tiberius en Germanicus vertroebelt het gezicht. Tacitus liep bovendien niet zo hoog op met Tiberius. Vooral de zes veldtochten geleid door Germanicus tussen eind 14 n.C. en begin 17 n.C. kregen van deze historicus de volle aandacht. Cassius Dio was in dat opzicht veel gematigder en genuanceerder.

Heeft het pragmatische Rome werkelijk zoveel energie en middelen besteed enkel en alleen om de nederlaag van Varus te wreken? In de Romeinse perceptie waren de Germaanse oorlogen van Germanicus tussen 14 en 16 n.C. klaarblijkelijk niet alleen een wraakactie. Naast het thema van wraak is ook de idee van een heroveringsoorlog van de gebieden die Drusus enkele decennia voordien had onderworpen, sterk in het relaas van Tacitus aanwezig.³ Bovendien komt dat goed overeen met de offensieve troepenopbouw die sedert 10 n.C. langs de Rijn plaatsvond. Wat zijn de feiten? In 14 n.C. stonden de legioenen langs de Beneden-Rijn onder leiding van Aulus Caecina. Caius Silius voerde het commando over die langs de Boven-Rijn. Het opperbevel van de Rijnstroepen was in handen van Germanicus. Die was op dat ogenblik in Gallië druk doende met de *census*, de bevolkingstelling annex vermogensschatting op basis waarvan de belastingen werden geheven.⁴ De aanwezigheid van die reusachtige troepenmacht aan de Rijn kostte handenvol geld. Ook Gallië met inbegrip van onze contreien was verplicht haar bijdrage te leveren. Na de dood van Augustus en de ambtsaanvaarding van Tiberius ontstond er een muiterij onder de legioenen van de Rijn en de Donau.⁵ Ook bij de bezettingstroepen in het stamgebied van de Chauci brak er onrust uit.⁶ Tacitus en Cassius Dio verwijzen naar mistoestanden in het leger als oorzaak. Er waren niet alleen klachten over het te lage loon, maar ook over de duur van de militaire dienst.⁷ De situatie was volgens Tacitus erg precair omdat de Germaanse vijand afwist van de revolte in het Romeinse leger.⁸ Germanicus wist echter door zijn doortastende optreden en enkele strenge straffen de troepen relatief snel in het gareel te krijgen. Toch was hij er niet helemaal gerust in. Om de militaire tucht volledig te herstellen besliste hij, ondanks het vergevorderde seizoen, vanuit Xanten nog een expeditie in Germanië te ondernemen.⁹ De Marsii waren het doelwit. Zij werden compleet verrast. Mannen, vrouwen noch kinderen werden gespaard in het bloedbad dat volgde. De naburige stammen waren verontwaardigd. De Bructeri, de

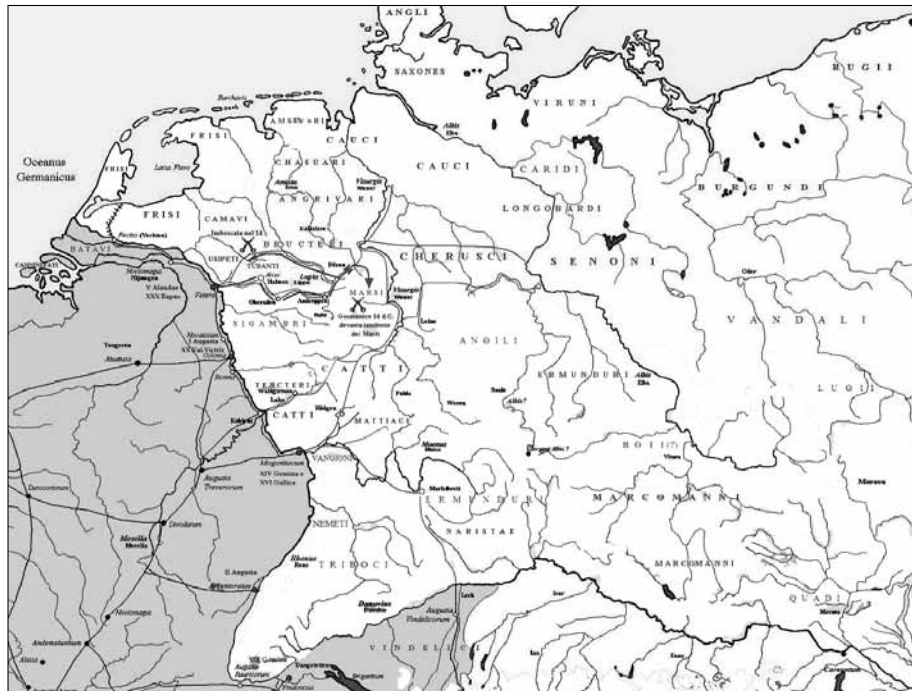
Portret van Germanicus (Museo Nazionale Romano, Rome)

Tencteri en de Tubantes sloten een bondgenootschap en bezetten het bosrijke gebergte waardoor het Romeinse leger moest trekken. Op het ogenblik dat het complete leger van Germanicus in het bergwoud was, viel het Germaanse bondgenootschap aan. Tevergeefs! De Romeinen bleken te sterk en hakten de Germanen in de pan. Voor de rest verliep de terugmars probleemloos. De Romeinse troepen bereikten de Rijn en betrokken er hun winterkwartieren. Keizer Tiberius, die het succesvolle verloop van die expeditie had vernomen, stond Germanicus toe een triomftocht te houden.

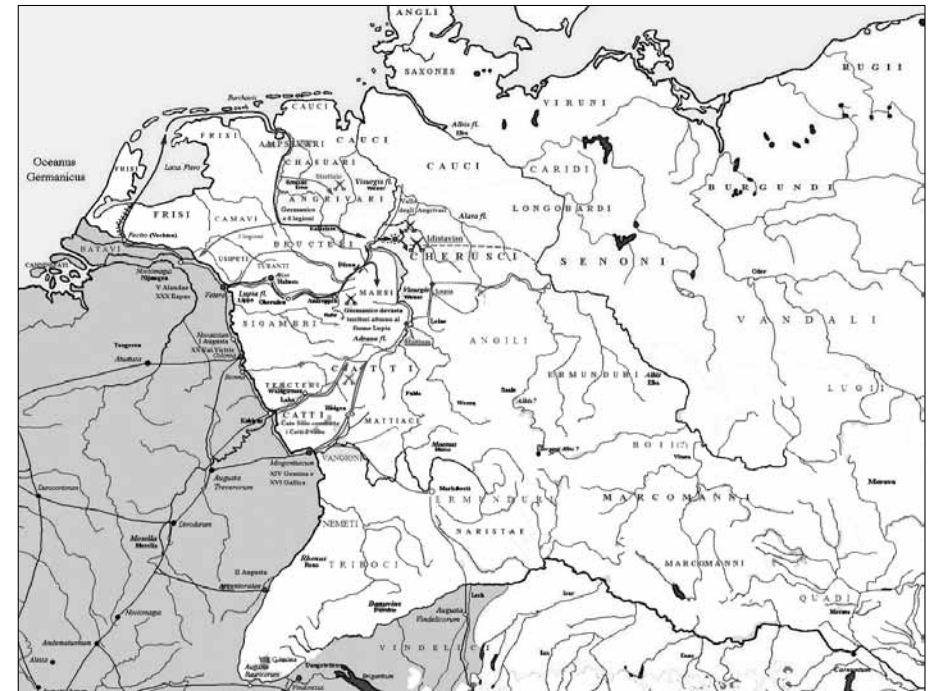
Over de veldtochten die Germanicus in 15 en 16 n.C. verder ondernam, heeft Tacitus ons vrij uitvoerig ingelicht. Het waren wraakveldtochten waarbij de Romeinen met grote wreedheid oprukten tegen de Cherusci onder leiding van

Arminius en hun bondgenoten. De vijandelijkheden begonnen met een expeditie tegen de Chatti, die snel werden verslagen. Bij de Cherusci heerste ondertussen een grote verdeeldheid, die zich kristalliseerde in de tweestrijd tussen Arminius en Segestes, sedert jaren de leider van de Romeinsgezinde partij binnen de stam. Gewiekst speelde Germanicus in op die verdeeldheid. Toen Segestes in 15 n.C. in zijn burcht door Arminius werd belegerd, zond die een gezantschap, waar ook zijn zoon Segimundus deel van uitmaakte, naar Germanicus en smeekte hem te hulp te komen. Germanicus marcheerde met zijn troepen zo snel mogelijk naar het stamgebied van de Cherusci, ontzette Segestes en zegde hem, zijn kinderen en zijn verwanten straffeloosheid toe. Ook kregen zij een woonplaats ergens in Gallië. Toen de mare zich onder de Germanen verspreidde dat Segestes en de zijnen na hun overgave welwillend waren ontvangen, was Arminius buiten zichzelf van woede. Hij smeedde een coalitie met zijn naburen. Om de risico's van de oorlog te spreiden en de troepen van de Germanen te verdelen, stuurde Germanicus Caecina met veertig cohorten door het gebied van de Bructeri naar de Eems. De praefectus Pedo voerde de cavalerie door het grensgebied van de Frisii. Zelf voer hij met vier legioenen over de meren in het

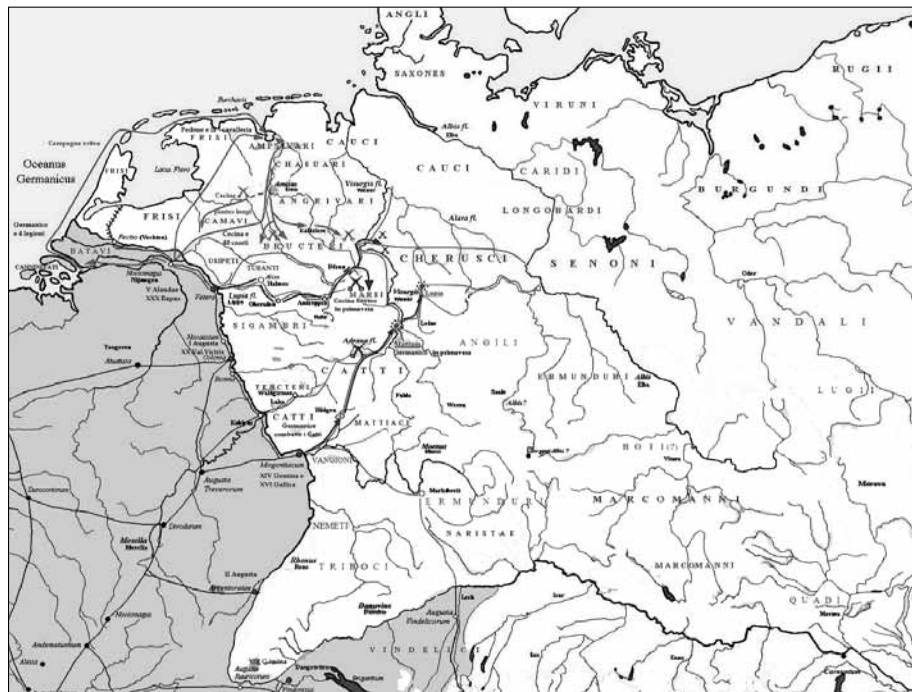
stamgebied van de Batavi. Ongeveer gelijktijdig kwamen al die troepen op het afgesproken punt bij de Eems aan. Daarna trok L. Stertinius moordend en plunderend door het stamgebied van de Bructeri en vond daarbij de adelaar van de legio XIX terug. Heel het gebied tussen de Eems en de Lippe werd verwoest. Nadat hij het slagveld waar Varus met zijn legioenen was verslagen, had bezocht en er voor de doden een grafheuvel had laten oprichten, kwam het tot een confrontatie tussen het Romeinse leger en de Germaanse coalitie onder leiding van Arminius. De eerste schermutselingen leken in het voordeel van de Germanen. Maar toen Germanicus met de hoofdmacht aanrukte, ontweek Arminius de strijd en trok zich terug. Daarna keerde Germanicus naar de Eems, vanwaar de vloot hem naar de winterkwartieren bracht. Het was een verschrikkelijke tocht, vol ontbering. Caecina keerde over land terug. Tijdens die tocht leed hij zware verliezen. Hij slaagde er maar ternauwernood in zijn troepen terug te brengen. De resultaten van die expedities waren eigenlijk niet bevredigend. Toch diende Germanicus in Rome een rapport in dat een uitstekende indruk maakte. In 16 n.C. vonden de laatste campagnes over de Rijn plaats. Die moesten betere resultaten opleveren. Omdat zijn troepen uitgeputter raakten door de lange marsen dan door de strijd zelf, besliste Germanicus meer van de vloot gebruik te maken en via de zee Germanië binnen te dringen. Nieuwe schepen werden gebouwd en uitgerust. Het verzamelpunt was de insula Batavorum, het eiland van de Batavi. Ondertussen kregen P. Vitellius en C. Antius de opdracht in de Gallische landen belastingen te heffen. Tacitus merkt in de rand van de voorbereidingen op dat de Galliërs het beu waren paarden te leveren.¹⁰ De Germaanse oorlogen betekenden inderdaad een zware last voor de Lage Landen. Door de onmiddellijke nabijheid van het Rijnfront zagen onze contreien zich door de Romeinen verplicht in te staan voor paarden, ravitaillering en levering van goederen allerhande. De opmerking van Tacitus doet veronderstellen dat dat niet altijd in overeenstemming was met de draagkracht van de bevolking. Terwijl alles voor de vlootexpeditie werd klaargemaakt, besliste Germanicus nog twee korte acties te ondernemen. Aan zijn onderbevelhebber Silius gaf hij de opdracht met een lichtbewapende troep een inval te doen in het stamgebied van de Chatti. Wegens het slechte weer boekte hij nauwelijks resultaat. Zelf rukte Germanicus vanuit Xanten via de Lippevallei met zes legioenen op om het fort, vermoedelijk Aliso, dat door de Germanen werd belegerd, te ontzetten. Toen de belegeraars hoorden van de komst van de Romeinse legioenen, braken zij op. Tot een gevecht kwam het dus niet. Toen Germanicus in Vechten was teruggekeerd, was de vloot voltooid. De proviand en de bagage waren al vooruitgezonden en de troepen werden ingescheept. Via het kanaal van Drusus en de meren voer Germanicus over zee naar de monding van de Eems. Zij ontscheepten in het stamgebied van de Frisii, waar zij de hulpstroepen, die over land opmarcheerden, opwachtten. Van de Eems trok Germanicus naar de Weser, waar hij een legerplaats inrichtte. De Cherusci hielden de rechteroever van de rivier bezet, maar werden door de Romeinse ruitery uit hun verband gerukt. Germanicus stak met zijn leger de rivier over en rukte op naar de

De veldtochten van Germanicus 14 n.C.

De veldtochten van Germanicus 16 n.C.

De veldtochten van Germanicus 15 n.C.

vlakte die Idistaviso werd genoemd. Die was gelegen tussen de Weser en een heuvelrug. Daar wachtte de Germaanse coalitie onder aanvoering van de Cherusci de Romeinen op. De eerste veldslag eindigde met een grote overwinning voor de Romeinen. Met de buitgemaakte wapens richtten zij een *tropaeum* op met eronder een opschrift dat al de overwonnen volkeren vermeldde. De kracht van de Germanen was echter geenszins gebroken. In het grensgebied van de Cherusci en de Angrivarii, dat uit wouden en moerassen bestond, vond een tweede veldslag plaats. Ook die wonnen de Romeinen en opnieuw richtten zij op de plaats van de overwinning met de buitgemaakte wapens een zegeteken op. De Angrivarii gaven zich over. De zomer liep ten einde en het Romeinse leger keerde terug naar de winterkwartieren aan de Rijn. De hoofdmacht, die op de Eems inschepte en via de Noordzee terugkeerde, werd nog door een zware storm geteisterd. Om de geruchten van al te grote verliezen te ontcrachten, ondernam Germanicus tijdens de herfst nog twee expedities, een naar het stamgebied van de Chatti, een naar het stamgebied van de Marsii. Veel tegenstand ondervonden de Romeinen niet. Maar bij de Marsii werd de tweede verloren legioenadaar teruggewonnen. Daarna leidde hij zijn troepen naar de winterkwartieren.

Wat waren de resultaten van de expedities van Germanicus? Het opschrift¹¹ dat Germanicus liet plaatsen op het *tropaeum* na de tweede overwinning op de Germanen, is wel erg jubelend:

Na bevochten zege over de volkeren tussen Rijn en Elbe hebben de heirscharen van Tiberius Caesar dit gedenkteken aan Mars, aan Iuppiter en aan Augustus gewijd.

Uit dat opschrift komt naar voren dat de Romeinen een totale overwinning op de Germanen hadden behaald en Germanië de facto hadden onderworpen. Velleius Paterculus van zijn kant verhaalt hoe Germanicus Caesar als overwinnaar van Germania werd verwelkomd.¹² Maar stemt dat overeen met de werkelijkheid? De Romeinen slaagden er niet in een beslissende overwinning tegen de Germanen te behalen. Bij herhaling moesten de Romeinse legers zich terugtrekken vanwege het risico dat zij van hun aanvoerbasis zouden worden afgesneden. En tijdens de campagne kenden de Romeinse legers ook belangrijke tegenslagen, al dan niet te wijten aan verkeerde strategische beslissingen. Een beslissing kon Germanicus Caesar dus nooit forceren. Arminius kregen de Romeinen nooit te pakken. Blijkbaar slaagde de Cherusische vorst erin zijn macht in Germanië voortdurend uit te breiden tot op het punt dat hij zich doodsvijanden maakte. Adgandestrius, de vorst van de Chatti, bood de senaat aan Arminius te vergifigen. Uiteindelijk werd hij vermoord op 37-jarige leeftijd na verraad van zijn naaste vrienden.¹³ Het bondgenootschap tussen de Cherusci en de nabuurstammen viel uiteen.

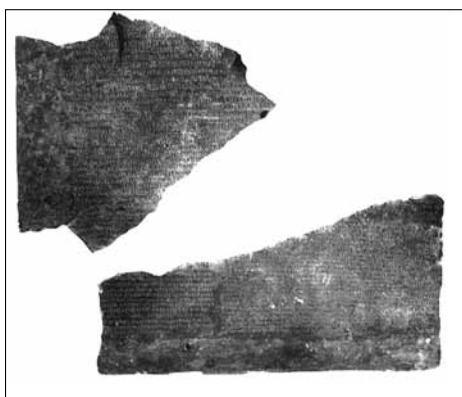
Op 26 mei 17 n.C. hield Germanicus een schitterende triomftocht in Rome.¹⁴ Daarin werden de stammen getoond die door de wapens van de Romeinse legioenen waren bedwongen: de Cherusci, de Chatti, de Angrivarii en alle overige volkeren die tot aan de Elbe woonden. In de triomftocht werden talrijke Germaanse notabelen meegevoerd zoals Segimundus, de zoon van Segestes, zijn zuster Thusnelda, de echtgenote van Arminius, met haar zoontje Thumelicus. Zij waren allen van de stam van de Cherusci. Ook tal van vooraanstaande lieden van andere volksstammen moesten in de triomftocht opstappen. Behalve de gevangenen werden ook de wapenbuit en schilderijen van bergen, rivieren en gevechten meegevoerd. Net zoals in het opschrift van het *tropaeum* wekte de triomftocht de indruk dat de Romeinen Germanië volledig hadden onderworpen. In het licht van de wraakgedachte had Germanicus met de herovering van de verloren legioenadelaars het doel bereikt. Hij was er bovendien in geslaagd belangrijke overwinningen op de barbaren te behalen en de beenderen van de soldaten die samen met Varus waren gesneuveld, te verzamelen en te begraven.¹⁵ Maar, ondanks die boodschap van talrijke militaire successen was het Germanicus niet gelukt de Romeinse macht in Germanië rechts van de Rijn opnieuw te herstellen. De communicatie over de Germaanse oorlogen weerspiegelde niet de realiteit. Dat leidde enkele decennia later bij Tacitus¹⁶ tot de conclusie dat de Elbe 'vroeger een veelgenoemde en bekende rivier, tegenwoordig alleen nog maar... een klank' was.

De veranderde Germaniëpolitiek en de Tabula Siarensis

Germanicus had om de oorlog tot een goed einde te brengen tijdens de zomer van 17 n.C. graag nog een bijkomende campagne gevoerd. De vijand wankelde en er was volgens Tacitus niet veel meer nodig opdat hij om vrede zou smeken. Keizer Tiberius besliste er echter anders over. In herhaalde brieven had de keizer Germanicus gesommeerd naar Rome terug te keren. Bovendien deed hij een beroep op de loyaliteit van Germanicus door hem het consulaat aan te bieden, een ambt dat hij enkel in Rome kon uitoefenen. De terugtrekking van Germanicus betekende de facto het einde van de offensieve expedities over de Rijn. Maar waarom Rome afzag van de onderwerping van Germanië, daarover zijn de bronnen niet heel duidelijk. In de voorstelling van Tacitus was het enkel de wantrouwige en tirannieke Tiberius die in deze 'oorlog van de wraak' Germanicus van een zekere en roemrijke zege zou hebben gehouden. Tiberius gunde Germanicus de definitieve overwinning niet.¹⁷ Hoewel de rivaliteit tussen de beide mannen bekend is en ook door andere bronnen wordt bevestigd¹⁸, is die voorstelling van zaken toch voor enige kritiek vatbaar, vooral als je in rekening brengt dat de veldtochten van Germanicus zeker geen onverdeeld succes waren en bovendien door enkele ernstige tegenslagen werden geïnterd. Zelfs Tacitus verwijst ernaar als een van de redenen waarom Tiberius zijn neef terugriep.¹⁹

Welke betekenis moeten wij hechten aan de terugroeping van Germanicus uit Germanië en Gallië? Heeft bovendien die terugroeping de waarde van een keerpunt in de betrekkingen tussen Rome en het Overrijnse Germanië? De officiële motieven voor het beëindigen van de expedities van Germanicus tegen de Germanen vinden wij terug op de Tabula Siarensis. Het gaat om de tekst van het senaatsbesluit van 16 december 19 n.C. Germanicus was op dat ogenblik pas overleden. Rome was nog in volle rouw.²⁰ Tacitus kende dat senaatsbesluit en verwerkte dat in zijn relaas over de funeraire eerbetuigingen voor Germanicus.²¹ De officiële tekst bleef bewaard op twee fragmenten van een bronzen tafel. Het senaatsbesluit vermeldt onder andere de eerbetuigingen voor Germanicus wegens zijn overwinningen in Germanië in 15 en 16 n.C. Er worden onder meer triomfbogen in Rome en Mainz vermeld. De twee fragmenten van die bronzen tafel werden in Spanje gevonden in La Cañada bij Sevilla-Siarum. De tekst, die als een *laudatio* de realisaties van de overledene opsomt, luidt:

Met betrekking tot die aangelegenheid werd alzo beslist: het behaagt de senaat dat een marmere boog werd opgericht in het Circus Flaminius met publieke gelden, op die plaats waar de standbeelden voor de goddelijke Augustus en het augusteïsche huis al werden opgericht door C. Norbanus Flaccus, met de voorstellingen van de overwonnen volkeren op de hoeken en een opschrift op het fronton van die boog. (Dat opschrift) vermeldt dat de senaat en het volk van Rome dit monument wijden aan de eeuwige herinnering van Germanicus

De Tabula Siarensis (Museo Arqueológico de Sevilla)

*Caesar na de zege over de Germanen in de oorlog en vervolgens hun terugdringen uit Gallië en na het terugwinnen van de veldtekens en de wraak wegens de verraderlijke nederlaag van het leger van het Romeinse volk, na de organisatie en inrichting van de Gallische provincies...*²²

De Germanen waren verslagen, de rust aan de Gallische oostgrens was hersteld, twee van de drie legioenadaars, die tijdens de nederlaag van Varus verloren waren gegaan, waren teruggewonnen en op

de Germanen was wraak genomen. Hier ligt de kern van deze passage. Tacitus²³ verwijst bij herhaling naar de lof en de eerbetuigingen die Germanicus daarvoor van Tiberius ontving. Opvallend is verder de relatie die de tekst legt tussen de verwezenlijkingen van Germanicus in Gallië en de wraak van de Romeinen op de Germanen. De herovering van Germanië tot aan de Elbe is compleet op de achtergrond verzeild geraakt. Wat verder in de tekst²⁴ lezen wij dat een derde triomfboog ter ere van Germanicus moest worden opgericht, ditmaal op de oever van de Rijn of bij het graf van Drusus. Boven op die triomfboog zal een standbeeld van Germanicus worden geplaatst, die de verloren veldtekens terug van de Germanen ontvangt. Verder wordt gesteld dat:

... de Galliërs en de Germanen die op deze zijde van de Rijn leven, waarvan de bestuursdistricten van de goddelijke Augustus de opdracht hadden ontvangen een offer te brengen bij de tumulus van Drusus, op dezelfde plaats een tweede gelijkaardig offer op staatskosten zouden brengen aan de goden van de onderwereld, ieder jaar op die dag, waarop Germanicus Caesar is gestorven.

Het opschrift is erg fragmentarisch. Niettemin is de tekst voldoende duidelijk. Jaarlijks moeten de bestuursdistricten van de Gallische en de Germaanse stammen aan deze zijde van de Rijn in Mainz op 10 oktober, de dag van zijn overlijden, offers brengen aan het graf van zijn vader Drusus en aan de boog van Germanicus. De tekst van de Tabula Siarensis impliceert zo duidelijk dat de Rijn de noordelijke grens van het Romeinse Rijk is geworden. Het contrast tussen die officiële tekst en de boodschap van de triomftocht van Germanicus, die amper twee jaar voordien plaatsvond, is enorm. Daardoor wordt het standpunt van de buitenlandse politiek van Tiberius duidelijk: een efficiënte en duurzame verzekering van de Romeinse macht in Gallië via een strategie van afschrikking ten aanzien van het Overrijnse Germanië.

Tiberius, die zelf een aantal militaire campagnes in Germanië had geleid, kende het land en de bevolking zeer goed. De zware verliezen van Caecina tijdens zijn terugtocht naar de Rijn in het najaar van 15 n.C.²⁵ hebben de keizer vermoedelijk een eerste maal aan het denken gezet. Trouwens, Tiberius wist beter dan wie ook dat de oorlog in Germanië enorm veel inzet van middelen en manschappen vergde. Bovendien volgde hij nauwlettend de staatsfinanciën op. Misschien was het inderdaad beter af te zien van Germanië en de Rijn als noordelijke grens uit te bouwen. Tacitus²⁶ heeft in verband daarmee een brief van Tiberius aan Germanicus overgeleverd. Daarin geeft de nieuwe keizer blijk van een erg pragmatische houding:

Hij, Tiberius, die negenmaal door de vergode Augustus naar Germanië was gezonden, had meer met beleid dan met geweld tot stand gebracht. Op die wijze had hij de Sugambriërs tot onderwerping gebracht; zo had hij de Sueben en hun koning Marbodius door een vredespact aan banden gelegd. Men had nu een mogelijkheid ook de Cherusken en de overige weerspannige volkeren, aangezien de eer van Rome genoegzaam was gewroken, verder maar aan hun eigen lot over te laten bij hun binnenlandse twisten.

Over de authenticiteit van deze brief bestaat weinig twijfel. Wel kunnen enkele opmerkingen worden geformuleerd. Vooral de antithese tussen beleid en geweld, in het Latijn *plura consilio quam vi*, valt op. Tiberius oefende zonder twijfel kritiek uit op het ongewone harde en brutale optreden van Germanicus tegen de opstandige Germaanse stammen.²⁷ Zelf was hij zich ervan bewust geworden dat de Romeinen Germanië niet blijvend konden bezetten. Het schrijven van Tiberius komt eigenlijk hierop neer dat hij erop rekende dat met het wegnemen van de militaire druk, de eenheid onder de Germaanse bondgenoten spoedig zou verdwijnen en dat de rivaliteit tussen de stammen snel tot interne twisten zou leiden. De jaren die volgden toonden aan dat Tiberius dat correct had ingeschat. Onmiddellijk nadat Germanicus was teruggeroepen, veranderde de situatie rechts van de Rijn ingrijpend. De Germanen voelden zich van iedere dreiging bevrijd. De Cherusci en hun bondgenoten onder leiding van Arminius stortten zich in een oorlog tegen het rijk van Marbodius.²⁸ Een kleine eeuw later, in de winter van 98-99, merkte Tacitus in zijn boekje *Germania* nog op dat het voortbestaan van Rome samenhangt met de tweespalt onder de Germanen.²⁹ Tegelijk verwees de auteur naar de veranderde buitenlandse politiek van Rome. Tiberius voerde als keizer geen oorlogen en veroverde geen nieuwe gebieden. Hij gaf de voorkeur aan diplomatiek overleg en organiseerde enkel een militaire campagne wanneer ergens een opstand dreigde. De besteding van de rust langs de Rijn grens was een van de opdrachten van de provinciegouverneurs geworden.³⁰

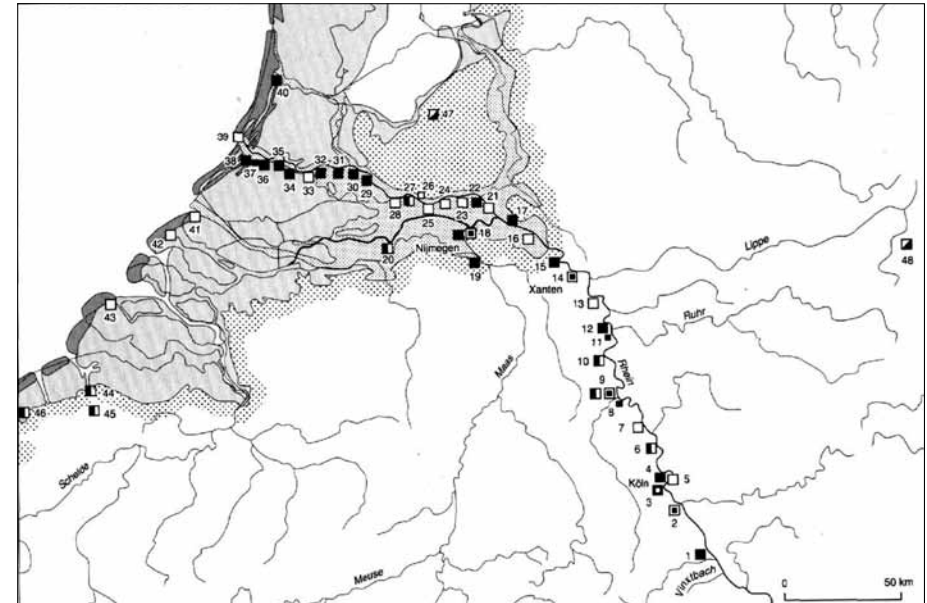
De consolidatie van de Rijn grens en het hinterland

De Rijn, die als een cultuurgrens³¹ tussen de Kelten en de Germanen werd beschouwd, zal zich vanaf het tweede kwart van de 1ste eeuw n.C. ontwikkelen tot de rijksgrens tussen het Romeinse Rijk en Germanië. Langs die grens ontplooiden de Romeinen een reusachtig leger dat een permanente militaire aanwezigheid verzekerde. Op de linker Rijnsoever bouwde het Romeinse leger een keten van *castra* (legioenkampen), *castella* (kampen voor hulptroepen) en wachttorens. Die reeks forten versterkte de natuurlijke hindernis, die de Rijn toch vormde. Dat wordt de *Rijnlimes* genoemd. Aanvankelijk werden die legerplaatsen gebouwd met hout, aarde en leem. Maar al snel, dat wil zeggen vanaf de regering van Claudius (41-54), schakelde het Romeinse leger over op verdedigingsconstructies in steen. In de vroegste periode werden rond de Romeinse legerkampen civiele nederzettingen gebouwd, de *canabae*. Daar woonden de veteranen en de gezinnen van de soldaten. Er waren ambachtsslui en kooplieden gevestigd alsook kroegen en bordelen. De *canabae* ontwikkelden zich tot *vici* en steden die gedurende eeuwen de loop van de rivier zullen markeren. Vier legioenen waren gestationeerd langs de Beneden-Rijn. In Xanten lagen de legio XXI Rapax en de legio V Alaudae. In Neuss was de legio XX Valeria Victrix gestationeerd. Verder stroomopwaarts vinden wij in Bonn de legio I Germanica terug. Tussen die legioenen lagen de hulptroepen verspreid in kleinere kampen. Het gaat doorgaans om hulptroepen die onder meer bij de Tungri, de Nervii, de Menapii en de Batavi werden gerekruteerd. Men neemt aan dat omstreeks het midden van de 1ste eeuw n.C. het om acht tot tien *alae* cavalerie en dertig *cohortes* infanterie gaat. De ala I Tungrorum Frontoniana bijvoorbeeld was gekazerneerd in Bonn en wordt daar bevestigd door de grafsteen van Reburus, een ruiter van die eenheid.³² Wanneer de legio XX Valeria Victrix in 43 n.C. met keizer Claudius naar Britannia trok, kwam de legio XVI naar Neuss. Ongeveer op hetzelfde ogenblik werd in Xanten de legio XXI Rapax afgelost door de legio XV Primigenia. De Rijnvloot, die sedert de campagnes van Drusus geleidelijk vaste vorm had gekregen, bleef een belangrijke schakel in het defensiewezen.

Tijdens de 1ste eeuw n.C. bleek de aanwezigheid van dat leger geen overbodige luxe. Tacitus brengt voor het jaar 23 n.C. verslag uit van de troepenmacht die Rome op dat ogenblik onder de wapens had.³³ In die context zegt hij over de Rijnstroepen het volgende:

Maar de voornaamste sterkte bestond uit de acht legioenen aan de Rijn – dat bolwerk, gericht zowel tegen de Germanen als tegen de Galliërs.

De Germanen bleven voor de Romeinen vooralsnog onrustige en gevaarlijke naburen. Dat kan in ieder geval worden afgeleid uit de opmerkingen van Tacitus.³⁴ Sedert het consulaat van Caecilius Metellus en Papirius Carbo in 113 v.C. tot aan het tweede con-

De limes langs de Beneden-Rijn (naar T. Bechert & W.J.H. Willems)

1. Remagen / Rigomagus; 2. Bonn / Bonna; 3. Köln / Ara Ubiorum, Colonia Claudia Ara Agrippinensium; 4. Köln-Alteburg; 5. Köln-Deutz / Divitia; 6. Dormagen / Durnomagus; 7. Burungum; 8. Reckberg; 9. Neuss / Novaesium; 10. Krefeld-Gellep / Gelduba; 11. Werthausen; 12. Moers-Asberg / Asciburgium; 13. Calo; 14. Xanten / Vetera; 15. Alt-Kalkar / Burginatum; 16. Rindern / Harenatum; 17. Herven-De-Bijland / Carvium; 18. Nijmegen / Noviomagus; 19. Cuijk / Ceuclum; 20. Rossum / Grinnes; 21. Loowaard; 22. Arnheim-Meinerswijk / Castra Herculis; 23. Driel; 24. Randwijk; 25. Kesteren / Carvo; 26. Amerongen; 27. Maurik / Mannaricum; 28. Rijswijk / Levefanum; 29. Vechten / Fectio; 30. Utrecht / Traiectum; 31. Vleuten-De Meern; 32. Woerden / Lavrum; 33. Bodegraven; 34. Zwammerdam / Nigrum-Pullum; 35. Alphen a/d Rijn / Albaniana; 36. Leiden-Roomburg / Matilo; 37. Valkenburg-Marktveeld; 38. Valkenburg / Praetorium Agrippinae; 39. Katwijk-Brittenburg / Lugdunum; 40. Velsen / Fleuvum; 41. Oostvoorne / Helinio (?); 42. Goedereede- Oude Wereld; 43. Walcheren-De Roompot; 44. Aardenburg; 45. Maldegem; 46. Oudenburg; 47. Ermelo; 48. Rùthen-Kneblinghausen

sulaat van Traianus in 98 n.C. was men al bezig met de Germanen te overwinnen, aldus deze historicus. Dat is meer dan tweehonderd jaar. In de tekst staat letterlijk *tam diu Germania vincitur* – ‘zo lang wordt Germania overwonnen’. Maar de tekst suggereert door die formulering tegelijk dat de oorlog nog lang niet gewonnen is. Er was wel een periode van *otium* – ‘rust’, maar dat is niet hetzelfde als vrede. Want de rust die er heerste, werd geregeld verstoord.

Ook in Gallië verliep het romaniseringsproces niet zoals gewenst. Met romanisering duiden wij het proces aan waarbij de inheemse volkeren geleidelijk het Latijn en de Romeinse cultuur en gewoonten overnamen. Die transformatie van de Gallische maatschappij was bij momenten een pijnlijk proces. Er vonden regelmatig schermutselingen plaats en stellig ging het om meer opstootjes dan de historici uit de oudheid vermelden. In het jaar 21 n.C. is er sprake van een vrij omvangrijke opstand van verschillende Gallische stammen waaronder de Treveri en de Haedui, die klaarblijkelijk het voortouw namen. Hun leiders

Replica van een Romeinse wachttoeren bij Vechten

waren respectievelijk Iulius Florus en Iulius Sanctovir, die trouwens het Romeinse burgerrecht bezaten. Ook de Belgae werden in de revolutie betrokken. De aanleiding lag in de drukkende last van de belastingen en de zware druk van woekerrente. Maar er is evenzeer sprake van wreedheden vanwege de bezetter. In Rome veroorzaakte de opstand enige ongerustheid. Er werd daar verteld dat niet enkel de Haedui en de Treveri maar al de 64 stammen van Gallië in opstand waren gekomen en dat zij zelfs de Germanen tot een bondgenootschap hadden weten te overhalen. Maar de troepen van de opstandelingen bleken geen partij voor het Romeinse leger. De opstanden waren vrij snel onder controle. Zowel Florus als Sanctovir pleegde zelfmoord.³⁵

Ook aan de overzijde van de Rijn bij de stammen die een verdrag met Rome hadden gesloten, heerste ongenoegen. In 28 n.C. kwamen daar de Frisii in opstand.³⁶ Opnieuw is er sprake van onredelijkheden en afpersing bij het vorderen van de belastingen. Omdat de Romeinen voor weinig rede vatbaar waren, namen de Frisii ten einde raad de Romeinse militairen die de belasting kwamen innen, gevangen en nagelden hen aan het kruis. Er volgden wel enkele vergeldingsacties, maar zonder veel resultaat.

Caligula (37-41 n.C.), de zoon van Germanicus, wilde een einde stellen aan de defensieve politiek van Tiberius. Hij liet omvangrijke oorlogsvoorbereidingen treffen en bracht een leger op de been van tussen de tweehonderdduizend en de tweehonderdvijftigduizend manschappen. De expedities zouden naar Germania en Britannia voeren. Langs de Noordzeekust in de *civitates* van de Morini en de Menapii en langs de Rijn moeten die voorbereidingen tot een zekere onrust hebben geleid. Dergelijke expedities hadden toch een belangrijke impact op de economie van een regio.³⁷ De beide expedities zouden volgens Suetonius en Cassius Dio uitgedraaid zijn op een schertsvertoning. In 41³⁸ en 47 n.C.³⁹ waren er aan de Beneden-Rijn problemen met de Chauci. Die stam was allerm minst overwonnen en de

Chauci plunderden zonder vrees de Gallische kustgebieden. In 46 of 47 n.C. riskeerden ze een inval in Gallië. Toen Cn. Domitius Corbulo, toch wel de belangrijkste veldheer van zijn tijd, in Germanië in 47 n.C. de Frisii had bedwongen en vervolgens in een ernstig militair conflict met de Chauci verwickeld dreigde te geraken, riep keizer Claudius (41-54 n.C.) hem onmiddellijk terug. Hij gaf zijn generaal het bevel zich met zijn leger op de linker Rijnsoever terug te trekken.⁴⁰ Klaarblijkelijk was de keizer van oordeel dat het onmogelijk was om een verovering in Britannia, die hij net was begonnen, én in Germania succesvol af te ronden. Het resultaat daarvan was dat de Romeinse invloed over de Rijn compleet verloren ging. De Frisii herwonnen zo hun onafhankelijkheid. Met het bevel van Claudius had de defensieve politiek van de Romeinen ten aanzien van de Germanen zijn definitieve intrede gedaan.

De laatste grote revolutie waarmee de Romeinen in Gallia Belgica af te rekenen kregen, was die van de Bataven van 69-70 n.C. onder leiding van Iulius Civilis. Naast de Bataven waren daarin ook andere stammen betrokken zoals de Tungri en de Cannanefates. De politieke situatie in het Romeinse Rijk was met de gewelddadige dood van keizer Nero op 9 juni 68 n.C. bijzonder chaotisch. Rome was enkel met zichzelf bezig en zag het gevaar niet van de ontwikkelingen in Gallië en aan de Rijn grens. Galba, Otho en Vitellius vochten een verbeterd oorlog uit en bekleedden alle drie binnen het jaar het keizerschap. Door de burgeroorlogen tussen de verschillende troonpretendenten was de situatie uitermate gunstig voor een algemene opstand. Het ongenoegen van de bevolking met betrekking tot de Romeinse overheersing heeft nagenoeg zeker een rol gespeeld. Tacitus⁴¹ verhaalt hoe de Gallische stammen, onder meer de Batavi en de Treveri, tijdens dat vierkeizersjaar werden geterroriseerd. Plundering en massamoord waren volgens de historicus geen uitzondering. Een grote revolutie was het gevolg. Daarin speelden de Tungri trouwens een vooraanstaande rol. Q. Petilius Cerialis brak de opstand in een zwaar bevochten veldslag bij Trier en versloeg Civilis bij Vetera (Xanten). Die gaf zich uiteindelijk aan de Romeinen over. Over zijn lot vernemen wij verder niets meer. Tacitus besluit dat er op het einde van de 1ste eeuw n.C. meer triomftochten over Germanen werden gehouden dan overwinningen op hen bevochten.⁴² Na de gebeurtenissen van 69-70 n.C. voerde keizer Vespasianus een omvangrijke reorganisatie door. Hij had daarbij vooral een goede inrichting van het rijk op het oog en streefde daarbij naar een zekere stabiliteit aan de grenzen. Een van de maatregelen betrof de overplaatsing van de inheems gerekruteerde troepen. Zij kregen nieuwe opdrachten onder meer in Britannia en langs de Donaugrens. Sedertdien bleef de situatie langs de Rijn gedurende decennia onder controle.

De invloed van de *Rijnlimes* op de ontwikkeling van het hinterland

Het leger oefende door zijn aanwezigheid een niet te onderschatten invloed uit op de organisatie en het functioneren van de inheemse samenleving. Meer specifiek was de uitbouw van de *Rijnlimes* tijdens de 1ste eeuw n.C. een belangrijke motor in de ontwikkeling van het hinterland. Vooral de jarenlange aanwezigheid van zo vele soldaten was voor de grensregio's en het hinterland economisch erg bepalend. Belangrijk in deze context was de introductie van een belastingsysteem door de Romeinse overheid. Het uitgangspunt daarvoor was de *census*, die toeliet de inning van belastingen te bepalen en te organiseren.⁴³ Keizer Augustus hield niet minder dan driemaal een *census* in Gallië. De eerste maal was in 27 v.C. toen hij zelf een tijdje in Gallië verbleef.⁴⁴ De tweede maal werd de *census* gehouden door Drusus in 12 v.C.⁴⁵ De laatste *census* ten slotte vond plaats in 14-16 n.C. en werd gesuperviseerd door Germanicus, die op dat ogenblik opperbevelhebber was van het Germaanse leger.⁴⁶ In Gallië lijkt die *census* op die manier nauw verbonden met de militaire operaties over de Rijn.⁴⁷

De *civitates* betaalden die belastingen op verschillende manieren. Sommige bestuursdistricten stelden manschappen voor de hulptroepen ter beschikking. Dat was specifiek het geval voor de Bataven. Overeenkomstig een bondgenootschap was die stam vrijgesteld van gewone belastingen en leverden zij alleen soldaten voor de hulptroepen. Die werden trouwens erg gewaardeerd wegens hun ruitery en hun amfibische vaardigheden.⁴⁸

Een aantal bestuursdistricten betaalde hun belastingen met landbouwproducten en troepen. De Frisii bijvoorbeeld betaalden overeenkomstig een verdrag dat ze met de Romeinen hadden gesloten hun belastingen met runderhuiden. Die belasting werd geïnd door militairen en was bestemd voor het Romeinse leger.⁴⁹ Daarnaast leverden de Frisii ook hulptroepen.⁵⁰ Van de Tungri is zowel uit de literaire bronnen als uit de opschriften bekend dat zij een grote hoeveelheid militairen leverden. Tegelijk toont het archeologische onderzoek aan dat de landbouw in hun bestuursdistrict erg goed georganiseerd en ontwikkeld was. Een opschrift verwijst naar handelsrelaties van die *civitas* met het Rijnland.⁵¹ De situatie bij de Cananefates, de Cugerni, de Batavis de Menapii, de Nervii en de Treveri was in min of meerdere mate vergelijkbaar.

Ten slotte betaalden sommige bestuursdistricten enkel belastingen in geld of onder de vorm van landbouwproducten zonder dat zij nog troepen aan het Romeinse leger leverden. Dat lijkt bijvoorbeeld het geval te zijn voor de Remi en een belangrijk aantal stammen in het zuidwestelijk gedeelte van Gallia Belgica. Ook waren de Galliërs verantwoordelijk voor het onderhoud van de militaire routes. De verplichting van het aanleggen of het onderhouden van een weg was een soort 'werkbelasting'.

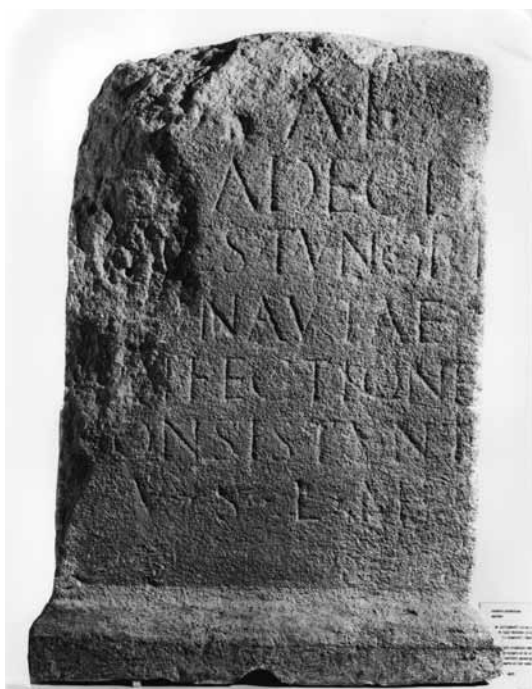
In de beginjaren is de invoering ervan wel een moeizaam proces geweest. Vooral bij de leidende klasse van de bevolking groeide het besef dat de Romeinse organisatie langzaam

Grafmonument van de Bataaf Flavus, ruiter van de ala I Tungrorum Frontoniana (Aquincum Museum, Boedapest)

een einde maakte aan de traditionele Gallische maatschappij. De *census* en de registratie van eigendommen in functie van de belastingen kunnen niet anders dan onrust veroorzaken omdat zij braken met het oude Gallische systeem dat gebaseerd was op de relatie tussen ridders (*equites*) en hun *clientela*, die verbonden waren door wederzijdse verplichtingen. Zo veroorzaakte de tweede *census* van 12 v.C. onrust in Gallië. Cassius Dio vermeldt de *census* zelf niet, maar signaleert dat op dat ogenblik de Galliërs zich maar moeilijk in hun onderworpen positie konden vinden.⁵² Keizer Claudius refereerde aan de tweede *census* in zijn toespraak met betrekking tot het toelaten van Galliërs tot de senaat en stelde het voor als iets dat nieuw was voor hen.⁵³ Het lijkt erop dat de tweede *census* enkele nieuwe elementen bevatte. Misschien werd toen voor de eerste maal gestart met de registratie van eigendommen en het uitzetten van de *centuriatio*, die zo belangrijk was voor de organisatie van de landbouw. Het is duidelijk dat het een moeilijke en controversiële taak was.

Maar er is meer. De organisatie van dat belastingsysteem was gebaseerd op de noden van het Rijnleger enerzijds en de draagkracht van de betrokken bestuursdistricten anderzijds. De aanwezigheid van het Romeinse leger moet bij de gewone bevolking voor grote spanningen hebben gezorgd. Aan de grondslag daarvan lag de gigantische voedselbe-

Altaar gewijd aan de godin Viradecdis, gevonden in Vechten (RMO)

selbehoefden van de bevolking. Op het ogenblik dat het Romeinse leger een permanente factor werd, kon die gezinslandbouw onvoldoende voedsel produceren. De graanoogsten volstonden niet langer en ook de veestapel kon onmogelijk de vereiste vleesproductie volgen. En misschien waren er ook misbruiken die de toestand nog ernstiger maakte dan die al was.⁵⁵ In 21 n.C. begonnen de Gallische staten een opstand wegens de drukkende lasten van de cijzen.⁵⁶ Er is sprake van schattingen en woekerrente, waarbij hoe dan ook rekening moet worden gehouden met belastingen in natura. Een ingrijpende aanpassing van het landbouwsysteem drong zich in ieder geval op. Het is daarom niet verwonderlijk dat de Romeinen hebben getracht de landbouw te optimaliseren. Een cruciale rol daarin speelde de *centuriatio* of het kadaster, die in talrijke regio's werd aangetoond.⁵⁷ De streek rond Tongeren en het kadaster van Orange zijn schitterende voorbeelden. Zonder de voedselbehoefden van het Romeinse leger was de uitbouw van een dergelijk landbouwsysteem niet nodig geweest. Eigenlijk illustreert dat duidelijk hoe de economie van het achterland tijdens de eerste decennia van de Romeinse overheersing sterk onder druk stond en hoe de aanwezigheid van al die troepen langs de Rijn grens daarin een belangrijke factor waren.

Op langere termijn was de aanwezigheid van de Rijnlegers echter een zegen. Niet al-

hoefte van die duizenden militairen. De ravitaillering van een leger op campagne was tijdens de oudheid een reusachtig probleem.⁵⁴ Bij een grensleger krijgt dat probleem een permanent karakter. Daarbij kwam ook spoedig een snel groeiende stedelijke bevolking. De Romeinse legerleiding trachtte de voedselvoorziening te verzekeren enerzijds via de bovenvermelde belastingen in de bestuursdistricten en anderzijds via aankoop op de lokale markten. De traditionele gemengde landbouw kon daaraan niet voldoen. Dat was immers een gezinslandbouw, gericht op de voedselvoorziening van de eigen gemeenschap. Die gezinslandbouw werkte gedurende eeuwen perfect in die zin dat hij bij normale oogsten kon voorzien in de voedselbehoefden van de bevolking.

leen zorgde de militaire aanwezigheid voor een zekere rust, in feite droeg het Romeinse leger in belangrijke mate bij tot de *pax Romana*. Daardoor kreeg de economische ontwikkeling van de betrokken regio's alle kansen. De Romeinse soldaten werden immers in geld uitbetaald. De Romeinse legerkampen groeiden daardoor al spoedig uit tot echte economische centra waar het geld rolde. Dat trok handelaars, ambachtslieden en andere neringdoeners aan. Zij beïnvloedden de lokale economie onder meer door bestellingen van goederen. Onze contreien ontplooiden zich daardoor tot een welvarende en dynamische regio die ook relatief snel werd gemonetariseerd. Binnen de Gallische maatschappij waren er gewiekste lieden die van de situatie profiteerden en een bloeiende handel met het Rijnland wisten op te zetten. Een uitstekend voorbeeld daarvan is het volgende opschrift van de 2de eeuw dat in Nijmegen, de garnizoensstad Ulpia Noviomagus, werd gevonden:

Matribus / Mopatibus / suis / M. Liberius / Victor / cives Nervius / neg(otiator) fru(mentarius) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

*Aan zijn Matres Mopates. M. Liberius Victor, Nervier, graanhandelaar, loste gaarne en terecht zijn gelofte in.*⁵⁸

Het is een opmerkelijke tekst. De Nervier M. Liberius Victor dankt zijn schutsgodinnen voor zijn winstgevende handel. In Nijmegen was het Romeinse leger een van de belangrijkste afnemers van graan. Een vergelijkbaar opschrift heeft betrekking op de Tungri. Ook dat citeren wij hier even:

Deae / [Vir]adecdi / civ]es Tungri / [et] nautae / [qu]i Fectione / [c]onsistunt / v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito).

*Aan de godin Viradecdis. De burgers van Tongeren en de schippers die te Vechten wonen, hebben gaarne en terecht hun gelofte ingelost.*⁵⁹

Het opschrift was aangebracht op een altaar dat in 1869 in Vechten werd teruggevonden. In Vechten lag een belangrijk Romeins legerkamp. Viradecdis was vermoedelijk de schutsgodin van de Tungri. De *cives Tungri* en de schippers uit Vechten vormden waarschijnlijk een soort associatie die enkel kan worden verklaard door een commerciële relatie. De producten waarin zij handeldreven, zijn niet vermeld. Maar het zou niet te verwonderen zijn indien die handel zich situeert in het kader van de ravitaillering van het Romeinse leger langs de *Rijnlimes*. De twee opschriften vormen in ieder geval het materiële bewijs van structurele handelsrelaties tussen de *Rijnlimes* en het hinterland in Gallia Belgica. De bouw van de graanmagazijnen in Tongeren tijdens het Flavische bewind passen in die context. Tongeren zelf, het antieke Municipium Tungrorum, was niet alleen

de hoofdplaats van het bestuursdistrict van de Tungri, maar groeide net zoals Castellum Menapiorum (Kassel) of Bagacum Nerviorum (Bavay) uit tot een belangrijk handelscentrum en centrum van romanisering.

De wisselwerking tussen het Romeinse leger en de lokale bevolking

Uit het voorgaande bleek dat talrijke bestuursdistricten van Gallia Belgica gehouden waren soldaten voor de hulptroepen ter beschikking te stellen. Het Romeinse leger rekruteerde dus jongemannen voor de militaire dienst bij de lokale gemeenschappen van de Nervii, de Menapii, de Batavi, de Tungri, enzovoort. Het Romeinse leger en specifiek de hulptroepen speelden een erg belangrijke rol in de romanisering van de bevolking in nieuw veroverde gebieden en hun integratie in het Romeinse Rijk. In Gallië was dat niet anders. De rekruten brachten immers twintig of meer jaren door in het leger en werden zo van de Romeinse beschaving doordrongen. De legerdienst mondde uit in het verlenen van de burgerrechten aan de soldaten en hun families. Hoe fundamenteel de invloed van de Romeinse cultuur bij de soldaten van inheemse origine werkelijk was, blijkt vooral uit voorbeelden uit het dagelijkse leven. Zo troffen archeologen, onder meer in de tempel van Empel, een reeks van zegeldoosjes aan die schrijftabletten met geloften afsloten. Die zegeldoosjes komen vaak in een militaire context voor. Zij impliceren het gebruik van het schrift dat door het Romeinse leger werd geïntroduceerd en na verloop van tijd door de inheemse bevolking werd overgenomen. De grafmonumenten bieden misschien wel de mooiste illustratie van het doordringen van de Romeinse cultuur omdat zij persoonlijk waren. Het eerste wat opvalt bij de lectuur van de opschriften is het feit dat de militairen het Latijn gebruiken. Zelfs wanneer de overledenen nog een Keltische of Germaanse naam droegen, zien wij dat het Latijn de voertaal was op hun grafmonumenten. Het feit dat voor de overledene een grafmonument met een Latijns opschrift werd opgericht, betekent dat de betrokkene al vergaand was geromaniseerd. Hij maakte immers gebruik van een taal die voor hem, gezien zijn herkomst, in essentie vreemd was. Een mooi voorbeeld daarvan is het grafmonument van Freioverus, de zoon van Veransatus.⁶⁰ Het opschrift gaat als volgt:

Freioverus / Veransati f(i)lius / cives Tung(er) eq(ues) ex / coh(orte) I Astur(um) an(norum) / xL stip(endiorum) xxII h(ic) s(itus) e(st) / t(estamento) f(ieri) i(ussit) h(eres)f(aciendum) c(uravit).

Freioverus, zoon van Veransatus, Tunger, ruiter van de cohors I Asturum, 40 jaren oud, 22 jaren dienst, ligt hier begraven. Hij heeft bij testament opdracht gegeven het (grafmonument) te vervaardigen. De erfgenaam heeft ervoor gezorgd dat het werd opgericht.

Freioverus, zoon van Veransatus (RLMMainz)

Freioverus draagt een naam van Germaanse herkomst, zijn vader Veransatus een naam van Keltische herkomst. Hij noemt zichzelf een Tunger. Wij hebben hier te maken met een typische familie uit het bestuursdistrict van de Tungri. Deze militair deed dienst in de cohors I Asturum equitata, die tijdens de Iulisch-Claudische dynastie in Germania Inferior was gelegerd en sedert de jaren zeventig in Germania Superior. Freioverus werd dus vermoedelijk gerekruteerd omstreeks het midden van de 1ste eeuw n.C. De tekst maakt gebruik van typisch Latijnse formules die duidelijk in de Romeinse cultuur zijn geworteld. Het beeld boven de inscriptie is verloren gegaan, maar bestond vermoedelijk uit een ruiterscène. Het monument getuigt van de eerste, sterke romanisering die tijdens de 1ste eeuw n.C. van het Romeinse leger uitging.

Voor de beelden op de grafmonumenten geldt in wezen hetzelfde als voor de opschriften. De iconografie van de grafmonumenten

getuigt expliciet van het romaniseringsproces omdat het vormenrepertorium fundamenteel vreemd was aan de inheemse cultuur. Wij zien op die monumenten verschillende scènes die in specifieke themata kunnen worden onderverdeeld: de buste van de overledene of de overledene ten voeten uit, de ruiterscène in verschillende variaties, het dodenmaal, enzovoort. Die taferelen bevatten vanwege hun relatie tot het opschrift veel informatie over het doordringen van de romanisering. Tekst en voorstelling vormen immers een eenheid. De voorstellingen geven duidelijk de breuk aan die was ontstaan tussen de overledene en zijn roots. Dat komt onder meer op een ongelooflijk sterke wijze tot uiting in het ruitertema, waarbij de ruiter te paard de overwonnen Germaan ter aarde werpt. Het grafmonument van Reburus, die in Bonn met de ala Frontoniana was gekazerneerd en er overleed, is daarvan een schitterend voorbeeld en misschien was het genoemde grafmonument van Freioverus dat ook. Wij hebben hier te maken met een typisch voorbeeld van de Romeinse overwinningstaferelen die mogelijk op een gezamenlijk voorbeeld teruggaan. De grafmonumenten, en vooral die met de overwonnen Germaan, tonen aan dat de overledene was doordrongen van de Romeinse geest. Bovendien getuigen zij in zekere zin van een bepaalde agressie die past in de sfeer die toen vermoedelijk aan het Rijnfront

Grafmonument van Gumattius, veteraan van de ala Afrorum (RMO)

heerste. Tijdens een groot deel van de voor-Flavische periode was de uitbouw van de *Rijnlimes* in volle ontwikkeling. Dat ging, zoals wij hoger zagen, gepaard met geregeld terugkerende schermutselingen. Het thema van die graficonografie sluit aan bij de harde realiteit aan het Rijnfront. Dat de gevallen en de onder de voet gelopen vijanden leden van een verwant volk waren, speelde klaarblijkelijk geen rol. De militair maakte deel uit van het Romeinse leger en stond bijgevolg in dienst van de Romeinse staat.

In het kader van het romaniseringsproces is het ook van belang te wijzen op de zogenaamde maaltijdscènes. Het thema is welbekend. De overledene, gekleed in toga, ligt aan aan een funerair banket. Eventueel wordt ook een dienaar of een familielid afgebeeld. Door de toga is de overledene afgebeeld als een Romeins burger. Dat betekent dat hij is gestorven als *veteranus*. Een mooi voorbeeld daarvan is de grafsteen van Gumattius, die zich in het Rijksmuseum voor Oudheden in Leiden bevindt.⁶¹ De overledene is gekleed in toga en ligt op een houten bed steunend op kussens. Op een driepotig tafeltje staan een maaltijd, een schaal met fruit en een drinkbeker. Op de grond staat een grote glazen kan. Aan het voeteinde wacht zijn dienaar instructies af. Laten wij nu het opschrift bekijken:

M(arcus) Traianiu[s] / Gumattius Gai/sionis f(ilius) vet(eranus) alae / Afror(um) t(estamento) p(oni) i(ussit).

Marcus Traianius Gumattius, zoon van Gaissio, veteraan van de ala Afrorum, heeft (dit monument) bij testament laten oprichten.

De roepnaam Gumattius van de overledene is Germaans. Hij was soldaat in de ala Afrorum. Die ruitereenheid was ten tijde van de Batavenrevolte in Germania Inferior gelegerd. Gumattius werd vermoedelijk ergens kort daarna in onze contreien gerekruteerd. Hij draagt de *tria nomina* (de drie namen) als teken van zijn Romeinse burgerschap, dat hij als veteraan na zijn diensttijd heeft gekregen. Zijn *nomen gentilicium* verwijst naar keizer Traianus (98-117). De overledene is in die periode afgezwaaid en heeft dus van deze keizer het burgerrecht ontvangen. Het opschrift bevestigt op die wijze datgene wat wij uit de afbeelding kunnen opmaken. De voorbeelden van Freioverus, Reburus en Gumattius tonen aan dat het romaniseringsproces in de Romeinse hulpstroepen zich al vrij vroeg, zelfs geruime tijd voor 70-71 n.C. voordeed, in feite op een ogenblik dat het romaniseringsproces in Gallia en Germania nog in volle ontwikkeling was.

De transformatie van de Gallische maatschappij tijdens de 1ste eeuw n.C.

Een land en zijn bevolking onderwerpen is één zaak. Dat land gedurende eeuwen onder controle houden is een andere. Dat lukt enkel wanneer de bezettende mogendheid erin slaagt een proces van integratie op gang te brengen en de overwonnenen een nieuwe en volwaardige plaats in de maatschappij te schenken. De Romeinen pasten in de nieuw veroverde gebieden een doelbewuste politiek toe bij het consolideren van hun macht. De aanwezigheid van legioenen en hulpstroepen, de uitbouw van een uitgestrekt wegennet, het invoeren van een administratieve organisatie met aandacht voor het provinciale en lokale bestuur waren gericht op de integratie van nieuwe regio's in het *Imperium Romanum*. Om hun doelstellingen te realiseren trachtten de Romeinen van oudsher de steden aan zich te binden. Dat was een van de meest karakteristieke facetten van dat proces. Alleen hier waren er geen steden in de letterlijke betekenis van het woord zoals die er wel waren in de mediterrane wereld. Het was daarom noodzakelijk in de nieuw veroverde gebieden een net van steden tot ontwikkeling te brengen. In hoofdstuk vier hebben we uiteengezet hoe die maatregelen tijdens de regering van Augustus in Gallië werden ingevoerd. Maar fundamenteel gaat het om een proces dat leidde tot een zekere eenheid van de volkeren die tot het *Imperium Romanum* behoorden. De Romeinse overheid speelde daarin een actieve rol. Zij propageerde de *romanitas* als een cultureel ideaal. Maar tegelijk hebben de lokale bevolkingsgroepen de *romanitas* op een actieve wijze geïnterpreteerd en geassimileerd. En uiteindelijk kreeg de overwonnen partij de mogelijkheid het Romeinse

Kielenstraat: potstal uit een van de woonstalhuizen opgegraven in de Kielenstraat te Tongeren (VIOE)

burgerrecht te verwerven. Het resultaat daarvan vertaalde zich in de taal, in de ideeën en de waarden, in de materiële cultuur. Ondanks een sterke tendens tot uniformisering bleven de culturele verschillen tussen de bevolkingsgroepen steeds aanwezig. Zij zijn het gevolg van de relatieve autonomie van die groepen en individuen om de Romeinse cultuur te interpreteren en op te nemen.

De verovering van Caesar en de organisatie van Augustus voegden Gallië toe aan het Romeinse Rijk. Dat betekende niet dat er een abrupt einde kwam aan de inheemse tradities. De eerste helft van de 1ste eeuw n.C. was dan wel een tijd van veranderingen. In de *civitates* van onder meer de Menapii, de Nervii, de Tungri en de Batavi vonden die veranderingen erg geleidelijk plaats, zowel op het platteland als in de centra. De inheemse bevolking had tijd nodig om aan een nieuwe Romeinse cultuur gewoon te worden. Het waren per slot van rekening twee verschillende werelden. Hoewel misschien niet op alle vlakken even duidelijk, leefden zij nog decennia voort.

De veranderingen voltrokken zich onder meer in de structuren van de nederzettingen en de woningbouw. Voor de komst van de Romeinen bestonden de nederzettingen uit zogenaamde zwevende erven. Dat wil zeggen dat de woningen, gebouwd in hout en leem, werden verplaatst op het ogenblik dat de gronden onvoldoende oprachten. In de Gallische maatschappij gaf dat weinig problemen omdat de gronden geen privébezit waren maar toebehoorden aan de goden en de voorouders. Op de zandgronden, waar de veeteelt de voornaamste bron van inkomsten was, ontwikkelde zich het woonstalhuis. Het gaat om tweeschepige constructies in hout en leem en gedekt met stro of riet, die uit een woon- en een stalgedeelte bestonden. Mensen en vee leefden er onder één dak. In de vruchtbare leemstreken, waar de mensen vooral via akkerbouw in hun levensonderhoud voorzagen, ontwikkelden zich andere erven waarbij de woon- en werkfuncties in gescheiden gebouwen werden ondergebracht. Die tweedeling vertaalt zich ook in het romaniseringsproces. Op de minder vruchtbare zandgronden handhaafden de woonstalhuizen zich grotendeels terwijl op de vruchtbare leemgronden de typische Romeinse villa's geleidelijk hun intrede deden. Die werden gebouwd binnen het stramien van de *centuriatio*. Het nederzettingenpatroon tijdens de *pax Romana* werd zo gekenmerkt door een meer constante bewoning. Een dergelijke constante bewoning tref je uiteraard ook aan in de vroegste nederzettingen. Van echte steden kun je in onze contreien tijdens die eerste decennia nog niet spreken. Hooguit gaat het om grotere *vici*. In Tongeren bijvoorbeeld in de buurt van de Kielenstraat hoorden de daar opgegraven woningen uit de pre-Claudische periode duidelijk nog thuis in een inheemse pastorale traditie die gekarakteriseerd was door woonstalhuizen. Het ging om een vrij losse bebouwing waarbij de woningen met de smalle zijde naar de straatkant waren gericht. Greppeltjes, die in Tongeren onder meer in de Hondstraat werden teruggevonden, geven de indruk dat de bewoners hun erven afbakenden. Die woonstalhuizen werden na één generatie vervangen door een nieuw huistype dat van een voortschrijdende romanisering getuigde. In Tongeren gebeurde dat vanaf de Claudische periode toen

men voor het eerst de straat zou bedekken met kiezels. Nu verschijnen de eerste vormen van residentiële woningen die je de voorlopers van de *villa urbana* zou kunnen noemen. Het waren meer luxueuze en ook meer grootschalig aangelegde constructies en zij tonen aan dat de inheemse aristocratie op grote schaal in de bouw van stedelijke residenties investeerde. Dat werd mogelijk gemaakt door de introductie van Romeinse technieken zoals het gebruik van funderingsbalken en dakpannen, het aanwenden van mortel en pleister en het toepassen van muurschilderingen. Maar die nieuwe woningen werden ook gekarakteriseerd door een andere ruimtelijke invulling. Het vee kreeg niet langer een plaats onder hetzelfde dak als de mensen. De bouwheren schikten nu de kamers naar mediterrane gewoonte rond een binnenplaats. Nieuwe decoratiemotieven en hun toepassing met onder meer beschilderd pleisterwerk deden hun intrede. Op die wijze verkreeg Atuatuca vanaf het midden van de 1ste eeuw geleidelijk een meer stedelijk uitzicht. Voor de toepassing van die nieuwigheden hadden de bouwheren misschien voorbeelden uit de meer zuidelijke steden van Gallië voor ogen of de woningen van Romeinse officieren in het Rijnleger. Onder meer in Keulen of Trier was er een gelijkaardige ontwikkeling.

Daarnaast heeft de import van Romeinse goederen een erg grote impact gehad op de inheemse maatschappij. Na de inlijving van de Lage Landen in het Romeinse Rijk volgde er een grote toename van nieuwe en uiteenlopende producten. Bij de inheemse bevolking bracht dat een echte omwenteling teweeg. Het gaat daarbij niet alleen om gebruiksgoederen die over korte of middellange afstand werden getransporteerd, maar ook om exotische luxeproducten die uit alle windstreken van het Romeinse Rijk en daarbuiten werden aangevoerd. Het gaat in de eerste plaats om typisch mediterrane levensmiddelen zoals zuiderse wijnen, olie, olijven of vissaus, die in amforen vanuit de landen rond de Middellandse Zee werden geïmporteerd. Goederenmerktekens en naamstempels van de fabrikanten op de amforen verhalen duidelijk de herkomst. Op basis van fragmenten van amforen konden de archeologen vaststellen dat in het Tongeren van de 1ste eeuw n.C. wijnen uit onder meer Zuid-Frankrijk, Spanje, Italië, Kreta, Rhodos en Turkije werden gedronken. De Italische *terra sigillata* werden traditioneel door de Romeinse legioenen in de veroverde gebieden geïmporteerd, net zoals gekleurd glaswerk, olielampjes, mantelspelden, enzovoort. Vanaf de regering van Tiberius (14-37 n.C.) importeerden de keramiekhandelaars mooi versierde *terra sigillata* uit de nieuwe ateliers van Zuid-Gallië terwijl het fraaie glaswerk misschien al van de Keulse glasblazerijen afkomstig was. Die handel was niet nieuw. Al in het midden van de 1ste eeuw v.C. bestonden er handelscontacten tussen noordelijk Gallië en de mediterrane gebieden. De Nervii en de Treveri onderscheidden zich volgens Caesar daarbij van andere volkeren doordat zij handelaars van wijnen en luxegoederen niet toelieten.⁶² De uitbouw van het Romeinse wegennet en de aanwezigheid van de Romeinse legers speelden in dat proces echter een bijzonder belangrijke rol. In feite is de inschakeling van onze regio in het uitgestrekte wegennetwerk van het Romeinse Rijk met alle mogelijkheden van dien een van de meest spectaculaire

Resten van de Romeinse tempel onder de grote kerk van Elst en maquette (Museum Het Valkhof, Nijmegen)

gevolgen van de verovering. Daardoor werd de import van al die goederen in de Lage Landen enorm versneld en de handel op een dergelijke schaal gevoerd dat daardoor een hele cultuur van uitzicht veranderde. De groeiende beschikbaarheid van Romeinse goederen en producten verschafte de inheemse adel de mogelijkheid zijn status te bevestigen die hij had verkregen door zijn bondgenootschap met de Romeinen. Verscheidene graven van circa 50 tot 20 v.C. die onder meer in Goeblingen-Nospelt en Clemency aan het licht kwamen, tonen duidelijk dat fenomeen aan. Het Romeinse systeem beloofde van bij het begin de adel door hun macht over hun volk te bevestigen en hun rijkdom en macht te institutionaliseren.

Kort na de veroveringen werden de Romeinen geconfronteerd met een polytheïsme dat zij amper begrepen. Het ging inderdaad letterlijk om ontelbare goden met verschillende namen die werden vereerd op een wijze die compleet vreemd was voor de Romeinen. Er waren geen tempels of altaren in de nederzettingen. Talrijke goden bracht men in verband met plaatsen zoals bergen, open plekken in het bos of bronnen en meren. De Gallische bevolking stelde haar goden doorgaans ook niet mensvormig voor zoals de klassieke wereld. Slechts die streken die een min of meer intensief contact hadden met de Romeinse wereld⁶³, kenden mensvormige afbeeldingen. En het lijkt erop dat pas ten tijde van Caesar in Gallië de godenbeelden vrij algemeen waren geworden.⁶⁴ Vanuit die vaststelling is het duidelijk dat de overgang van inheemse naar Gallo-Romeinse godsdienst een heel proces is geweest. Het inheemse element bleef daarin zeer lang sterk vertegenwoordigd. Voor de Romeinen was dat niet noodzakelijk een probleem. Zij stelden de goden van andere volkeren gelijk aan de eigen goden en voorzagen ze van Latijnse namen. Een mooi voorbeeld daarvan vinden wij terug in de *Commentarii* van Caesar.⁶⁵ In zijn uitweiding over de Gallische godsdienst noemt hij achtereenvolgens Mercurius, Apollo, Mars, Iuppiter en Minerva en hij voegt er in één adem hun goddelijke taken of vaardigheden aan toe. Tacitus⁶⁶ spreekt in dit verband van '*interpretatio romana*', 'Romeinse uitlegging'. Sommige goden droegen gelijktijdig de Latijnse en de inheemse naam. In de Lage Landen zijn enkele markante voorbeelden voorhanden: Iuppiter Taranis, Hercules Magusanus, Mars Camulus. Voor Hercules Magusanus zijn in het bestuursdistrict van de Bataven drie tempelcomplexen bekend die bovendien een pre-Romeinse oorsprong bezitten, met name die van Empel, van Elst en van Kessel/Lith. Karakteristiek voor die complexen zijn onder meer de rituele deposities van wapens allerhande. Dat wijst op een sterke militaire associatie van de cultus. En daarnaast bleef de lokale bevolking haar inheemse goden zoals de Moedergodinnen of Epona vereren. Maar het Romeinse cultuurimperialisme haalde langzaam de bovenhand. De taal is daarvoor illustratief. Hoewel het Latijn de officiële voertaal werd, bleef de lokale bevolking alvast een tijdlang vasthouden aan de moedertaal. In de toponiemen bleef het Keltisch/Germaanse taaleigen bewaard. Samarobriua, Coriovallum en Atuatuca bijvoorbeeld zijn drie namen met een inheemse herkomst die tijdens de eerste eeuwen na Christus werden gebruikt.

Misschien wel de meest persoonlijke vorm van taalgebruik is de naamgeving. Een naam geeft aan een individu immers een identiteit. Via de opschriften op monumenten kennen wij er een hele reeks. Hoewel het totale aantal aan namen relatief beperkt is, zien wij net daardoor hoe het Latijnse cultuurimperialisme zich laat gelden. Uit het onderzoek van die namen komt immers duidelijk naar voren dat in de provincie Gallia Belgica vooral de volgende drie linguïstische elementen aanwezig zijn: de Germaanse laag, de Keltische laag en het Latijn. De namen van Romeins-mediterrane herkomst vertegenwoordigen daarin met ongeveer 65 procent van de betrokken personen de meerderheid. Dat illustreert dat de bovenlaag van de Gallische bevolking openstond voor de Romeinse cultuur. Vooral zij konden het zich financieel veroorloven monumenten met opschriften op te richten. Het blijft echter moeilijk om uit dat beperkte namenbestand een historisch proces correct af te leiden. Toch is er een evolutie waarneembaar. De inheemse namen, die in de augusteïsche tijd in opschriften voorkomen, worden inderdaad relatief snel vervangen door namen van een Romeins-mediterrane herkomst. Dat proces, dat zich in de loop van de 1ste eeuw doorzet, is goed bekend voor de hogere sociale klassen van de Gallische bevolking. Wij kunnen die ontwikkeling misschien in relatie zien met de verlening van het Romeins burgerrecht. Opmerkelijk is echter dat vanaf het einde van de 2de eeuw opnieuw talrijke Keltische en Germaanse namen opduiken, voornamelijk in wijopschriften, opgedragen aan inheemse goden, en in grafopschriften.

De rol van de inheemse adel

Uit het voorgaande blijkt duidelijk dat een belangrijk gedeelte van de inheemse bevolking vanaf de 1ste eeuw de Romeinse cultuur genegen was. Dat geldt zeker voor de welgestelde maatschappelijke bovenlaag, die het zich kon veroorloven residentiële woningen te bouwen, luxeproducten te kopen en stenen monumenten op te richten. Of dat bij de kleine man ook zo was, kunnen wij nauwelijks beoordelen. Een belangrijke rol in het romaniseringsproces was in ieder geval weggelegd voor de inheemse aristocratie. Het gaat daarbij waarschijnlijk om de koningen en hun directe verwanten. In wezen werden de Keltische en de Germaanse maatschappij erg bepaald door twee soorten sociale relaties: verwantschap en patronage. Onder patronage wordt een complex van wederkerige relaties tussen een heer en zijn cliënten verstaan. De verhoudingen tussen de aristocraten onderling wordt bepaald door de omvang van hun *clientela*. Het aanvankelijke succes van de Romeinse politiek van overheersing was in hoge mate mogelijk door de netwerken van Gallische en Germaanse aristocraten of patroons die bereid waren tot samenwerking met het Romeinse gezag. Op die wijze slaagden de Romeinen erin op een indirecte wijze controle te verwerven op grote delen van de betrokken stammen. Uit de teksten van Tacitus kunnen wij opmaken dat bij de Nervii, de Baetasii en de Tungri ook een

Romeinsgezinde partij actief was.⁶⁷ Dat waren niet de enige stammen. De Remi trokken volledig de Romeinse kaart indien wij Tacitus mogen geloven.⁶⁸ Zij zonden gezanten naar de andere stammen, onder meer naar de Treveri, en wezen op de Romeinse macht en de voordelen van de vrede. Ook bij de Germaanse stammen zien wij dat fenomeen. Voorbeelden daarvan tijdens de regering van Augustus zijn Arminius en zijn broer Flavus van de Germaanse stam der Cherusci. Zij stamden af van de hoogste adellijke kringen. Arminius was in het Romeinse leger bevelvoerder met de rang van *tribunus* van een Germaanse afdeling bij de hulptroepen. Op grond daarvan bezat hij het Romeinse burgerrecht en de rang van Romeins ridder.⁶⁹ Hoewel hij geruime tijd in het Romeinse leger actief was geweest, belette hem dat niet zich tegen Rome te keren en Varus in het Teutoburgerwoud te verslaan. Ook zijn broer Flavus diende in het Romeinse leger. In welke hoedanigheid weten wij niet. Maar in tegenstelling tot Arminius bleef hij de Romeinen trouw. In 16 n.C. tijdens de campagne van Germanicus tegen de Cherusci, vroeg Arminius aan de Romeinse bevelvoerder de toestemming om met zijn broer te spreken. Tacitus⁷⁰ maakte er het volgende verslag van:

Toen hij (Flavus) naar voren was getreden, werd hij door Arminius begroet. En Arminius zond eerst zelf zijn gevolg weg en... vroeg hij zijn broer 'waar die verminking vandaan kwam?' En toen Flavus hem plaats en treffen noemde, wilde Arminius van hem weten 'wat voor beloning hij wel had ontvangen'. Flavus somde op: soldijverhoging, een keten, een krans en nog andere militaire eergeschenken, terwijl Arminius hem stond te honen 'dat dit maar armzalig loon was voor slavernij'.

Daarna ontspan zich een woordenwisseling tussen beide broers; Flavus bracht in het geding: 'de grootheid van Rome, de macht van Caesar, alsook de vreselijke straffen die de overwonnenen te wachten stonden, terwijl hij, als hij zich kwam onderwerpen, op goedertierendheid mocht rekenen; dat immers ook zijn vrouw en zoon niet vijandig werden behandeld'; waar Arminius tegenover stelde: 'de door de goden opgelegde verplichting jegens het vaderland, de van vader op zoon beërfdde vrijheid; Germanië's nationale goden, hun moeder die zich aansloot bij zijn smeekbeden'; – namelijk 'dat haar zoon er niet de voorkeur aan mocht geven een deserteur en verrader van zijn bloed- en aanverwanten, kortom van zijn eigen stam, liever dan hun heer en gebiedster te wezen'. Allengs gingen zij van argumenten over tot schelden...

Het voorbeeld illustreert uitstekend de verdeeldheid die binnen de stammen heerste. In feite boden de Romeinen aan diegenen die vrede met hen sloten, de mogelijkheid hun macht en hun positie tegenover hun stamgenoten te bekrachtigen. Zij kregen de gelegenheid om hun militaire status en eer te bevestigen in dienst van het Romeinse leger en langzaam werden zij opgenomen in het Romeinse bestel. De keuze van de juiste zijde leverde hun het burgerrecht, welvaart en provinciale ambten op. De rol van de inheemse

adel wordt weerspiegeld in het grote aantal Iulii. Het *nomen gentilicium* Iulius verwijst naar een burgerrechtenverlening door een van de Iulische keizers, vooral Caesar en Augustus. Een van de bekendste voorbeelden uit die periode is Iulius Duratius, tijdens de Gallische oorlogen de aanvoerder van de Pictones.⁷¹ Zij toonden hun burgerrechten via hun naam en tegelijk ook hun loyaliteit aan de Romeinse cultuur. Een aantal van de Iulii die ons via de literaire en de epigrafische bronnen bekend zijn, hebben hun burgerrechten verworven op grond van hun verdiensten aan Rome. Die verdiensten vloeiden meestal voort uit militaire dienst aan het hoofd van hulptroepen die onder meer door de Treveri, de Batavi, de Tungri en de Nervii bij de Galliërs of door de Cherusci bij de Germanen werden geleverd. Van de Trevir Iulius Florus en de Haeduer Iulius Sacrovir, die in 21 n.C. leiders van een opstand tegen de Romeinen waren, zegt Tacitus⁷² dat zij van adellijke geboorte waren en dat hun voorvaderen de Romeinen goede diensten hadden bewezen. Op grond daarvan was hun het Romeinse burgerrecht verleend. Wanneer hun voorvaderen het Romeinse burgerrecht juist hadden verkregen, weten wij niet. Mogelijk hadden zij dat al van Caesar ontvangen zoals Iulius Duratius, de aanvoerder van de Pictones.⁷³ In het Rijnland en specifiek in Keulen en omgeving moeten wij rekening houden met een groot aantal Ti. Iulii en Claudii die hun burgerrecht van Tiberius en Claudius hebben ontvangen. Voor een belangrijk deel waren die nieuwe burgers voormalige militairen die hun dienst in de hulptroepen hadden volbracht. Maar zonder twijfel was de aristocratie van de Ubii daarin ook sterk vertegenwoordigd. Uit de 1ste eeuw n.C. zijn nog andere voorbeelden bekend. De Trevir Iulius Tutor voerde het bevel over een ala Trevirorum.⁷⁴ De Bataaf C. Iulius Civilis, die uit een vorstelijk geslacht stamde en wiens voorvader het Romeinse burgerrecht had ontvangen, was voor het uitbreken van de Batavenrevolte een *praefectus* van een *cohors* in het Rijnleger.⁷⁵ De vaders en de grootvaders van de Bataafse Iulii hadden hun burgerrecht misschien ontvangen van Augustus of Tiberius als dank voor hun militaire verdiensten. Voor de hoogste adel – of de koningen zo je wilt – werd recent nog een andere mogelijke verklaring geformuleerd.⁷⁶ Zij werden namelijk via een verdrag behandeld als partners van Rome. De vertegenwoordigers van de hoogste adel ontvingen het burgerrecht in een periode die voorafging aan de provincialisering van Gallië ten tijde van Augustus. In feite werd de burgerrechtenverlening van een Gallische of Germaanse koning op die manier een belangrijk instrument om de grenszone aan de Beneden-Rijn te controleren en de rekrutering van hulptroepen te verzekeren.

De burgerrechtenverlening was niet het eindpunt. De rijkdom van de Iulii en de geromaniseerde aristocratie berustte op land. En hoewel het krijgsbedrijf voorlopig een belangrijk gegeven blijft in de bestuursdistricten die hulptroepen aan het Romeinse leger leverden, zien wij een geleidelijke transformatie van krijgsadel naar landadel tot stand komen. Bij die groep start de ontwikkeling van de landeigendommen en de handel in landbouwproducten. De graanmagazijnen, die de archeologen aan de Elisabethwal in Tongeren terugvonden, zijn misschien in die context te plaatsen. De lokale aristocratie

kreeg ook haar plaats in de nieuwe bestuurlijke organisatie. Het bestuur van de *civitates* of bestuursdistricten werd toevertrouwd aan de oude stamadel. Dat betekent ook dat zij een deel van hun verworven welvaart moesten investeren in publieke gebouwen en vieringen. Een voorbeeld daarvan zijn de opschriften die in Trier en Reims werden gewijd aan de herinnering van C. en L. Caesar, respectievelijk in 2 en 4 n.C. gestorven.⁷⁷ In Reims was de *dedicator* de Civitas Remorum. Het woord *civitas* verwijst naar de totale gemeenschap. In de praktijk waren het de vooraanstaande leden die voor de financiering verantwoordelijk waren. Die opschriften leggen zo getuigenis af van de rol die de inheemse elite, trouw aan het keizerlijke huis, speelde in de lokale gemeenschappen. De hoogste functies waren na verloop van tijd enkel toegankelijk voor die edellieden die een ambtelijke of militaire carrière in het Romeinse leger hadden doorlopen. In feite werd de inheemse aristocratie zo op een subtiële wijze verplicht aan haar traditionele machtspositie een nieuwe inhoud te geven, gebaseerd op een militaire en/of ambtelijke loopbaan.

In de loop van de 2de eeuw bekleedde vooral de landadel, die uit inheemse grootgrondbezitters bestond, de hoogste stedelijke ambten. Op die wijze zorgde de inheemse landelijke adel voor de integratie van de oude landelijke samenleving in de Romeinse economie, die in belangrijke mate handeldreef via markten en over grote afstanden. Daarmee was de rol van de oude stamadel volledig uitgespeeld. In 48 n.C. hield keizer Claudius in de Romeinse senaat een opmerkelijke redevoering. De aanleiding daarvoor was het verzoek van een aantal Gallische leiders uit Gallia Comata om te worden opgenomen in de Romeinse senatorenstand. Sedert keizer Augustus was die stand volledig gesloten. Enkel de besten en de rijksten genoten het voorrecht tot die elite te behoren. Een opname van een nieuw lid kon enkel via de tussenkomst van de keizer persoonlijk. In de redevoering bepleitte keizer Claudius de openheid van het college en hij ontleende zijn argumenten aan de Romeinse geschiedenis.⁷⁸ Op de redevoering van de keizer volgde een senaatsbesluit. De Haedui verkregen als eersten het recht op een opname in de senaat in Rome. Langzaam werd voor de Gallische aristocratie een loopbaan uitgewerkt die zich naadloos integreerde in de Romeinse organisatie. Militaire commando's wisselden zij af met burgerlijke en religieuze functies, zoals het voorbeeld van Cn. Iulius Agricola aantoonde. Sedert het einde van de Batavenrevolte, waarin de Iulii bij de Batavi en de Treveri zo een belangrijke rol hebben gespeeld, neemt het aantal aristocratische Iulii af. De epigrafie toont aan dat er zich een verandering voordoet. De details blijven uiteraard verborgen. Maar het is duidelijk dat de afname van de aristocratische Iulii rechtstreeks te maken heeft met het einde van de Iulische dynastie.

Epiloog

Eén enkele visionaire staatsman kan een omwenteling teweegbrengen. Dat Augustus een visionaire leider was, staat boven alle twijfel. Tijdens de regering van Augustus veranderde Rome ingrijpend. De keizer voerde met het principaat een nieuw politiek bestel in. Daarin lagen de grondvesten van de 'nieuwe orde' die de brutaliteit van de burgeroorlogen had weten te stoppen.¹ De stad Rome kreeg een monumentaal uitzicht. Augustus ging er prat op 'een marmeren stad na te laten, daar waar hij er een had aangetroffen die opgebouwd was in baksteen.'² De bouwpolitiek van Augustus beperkte zich trouwens niet tot de eeuwige stad, maar is in talrijke steden van het Romeinse Rijk waarneembaar. Augustus reorganiseerde het bestuur in provincies en voegde met grootse militaire campagnes onder leiding van leden en getrouwen van het keizerlijke huis uitgestrekte gebieden aan het Romeinse Rijk toe. Hij voerde een uitgekende communicatie die de ideologie van zijn beleid in alle uithoeken van het *Imperium Romanum* verspreidde. Die ideologie lag vervat in de *pax Augusta*, de vrede van Augustus. Het was de communicatie van een vredesideologie met de keizer als vredeftichter.

Wanneer je de opgang van Augustus, op dat ogenblik nog Octavianus, onder de loep neemt, dan kunnen toch al de eerste vraagtekens worden geplaatst. Augustus slaagde er dan wel in om een einde aan de burgeroorlogen te maken en de rust en de stabiliteit te herstellen, maar dat gebeurde met een ongekende meedogenloosheid waarbij hij er zelfs niet voor terugschrok politieke medestanders, zoals Cicero, zonder verpinken op te offeren. Ook de buitenlandse politiek van Augustus was compleet in tegenspraak met die vredesideologie. De these van een defensief buitenlands beleid door de eerste *princeps* heeft weliswaar nog steeds haar verdedigers. Die komt erop neer dat Augustus ernaar heeft gestreefd het *Imperium Romanum* binnen zijn natuurlijke, veilige grenzen te houden. Maar het blijft een feit dat geen keizer zoveel grondgebied aan het Romeinse Rijk heeft toegevoegd als Augustus heeft gedaan: Egypte, het noorden van Spanje, de Alpenstammen, Raetia, Noricum, Pannonia, Moesia, Galatia, Paphlagonia en een deel van Pontus. Hier zien wij toch een belangrijke tegenstelling tussen communicatie en realiteit. Een van de factoren die zeker hebben meegespeeld, was het reusachtige Romeinse leger dat na het einde van de burgeroorlogen op de een of andere manier een zinvolle opdracht moest krijgen.

In die context moeten wij de campagnes van keizer Augustus in Gallië en Germanië plaatsen. Na de verovering door Caesar bracht Augustus met militaire middelen Gallië

tot aan de Rijn onder Romeinse controle. Hij voerde een grondige organisatie door. Wegen werden aangelegd, steden werden gesticht, een administratie werd in het leven geroepen, enzovoort. Daarna kon het integratieproces definitief starten. Die taak was gerealiseerd in 13 v.C. Dat jaar keerde Augustus terug naar Rome, waar de senaat opdracht gaf tot de bouw van de Ara Pacis, het altaar van de vrede. Eenmaal er in Gallië voldoende stabiliteit heerste, konden de militaire campagnes met het oog op de verovering van Germanië van start gaan. De Germaanse veldtochten gingen gepaard met een grote brutaliteit en veel bloedvergieten. Dat staat naar aanvoelen van de hedendaagse lezer haaks op de idee van de *pax Augusta*. Maar aan de idee van *pax*, van vrede, gaven de Romeinen niet dezelfde invulling als wij. Wij hebben gezien dat de Ara Pacis en de tempel van Mars op het forum van Augustus eigenlijk een eenheid vormden zoals *pax* en *imperium* een eenheid vormden. Beide begrippen waren complementair. Het begrip *pax Augusta* impliceerde de aanspraak van de Romeinen op de wereldheerschappij. Vrede kon in de ogen van de Romeinen pas worden gerealiseerd op het ogenblik dat een gebied onderworpen was. Dat gebeurde met militaire middelen. De *pax Romana* was uiteindelijk een gewapende vrede.

Gallia Belgica, waartoe de huidige Lage Landen eertijds behoorden, zijn daarvan een mooie illustratie. De organisatie van de regio, de aanleg van wegen en de stichting van steden lijken een uitgesproken militaire taak te zijn geweest. De ingenieurs van het Romeinse leger waren de enigen die in staat waren om bijvoorbeeld het uitgestrekte wegennet uit te tekenen en de steden daarbinnen een plaats te geven. De eerste organisatie van Gallia Belgica gebeurde trouwens onder druk van de verplaatsing van de Romeinse troepen en hun ravitaillering. Zij maakten zich klaar voor de verovering van Germanië en hadden behoefte aan enorme hoeveelheden voedsel. En ten slotte rekruteerde de Romeinse overheid bij de inheemse bevolking militairen voor de hulp troepen.

De Lage Landen speelden trouwens een belangrijke rol in de Germaanse oorlogen van Drusus, Tiberius en Germanicus. Een groot aantal expedities, onder meer van de Rijnvloot, vertrok vanuit Nederland en specifiek vanuit het eiland van de Batavi. De legerkampen langs de Rijn tegenover de mondingen van de Lippe en de Main functioneerden als uitvalsbases voor de verovering van Germanië. De ongemakken die de aanwezigheid van het Rijnleger met zich meebracht, leidden tot spanningen binnen de autochtone bevolking, die met militaire middelen onder controle werd gehouden. Tijdens de regering van Augustus was het Romeinse leger dus nooit ver weg.

De verovering van Germanië leek aanvankelijk vlot te verlopen. Drusus en Tiberius boekten talrijke successen. En toen Varus het gouverneurschap in Germanië opnam, was de Romeinse overheid ervan overtuigd dat dit onmetelijke gebied voldoende onder controle was om het als een nieuwe Romeinse provincie te organiseren. Dat was evenwel zonder Arminius en de Cherusci gerekend. In 9 n.C. versloegen zij de drie legioenen van Varus in het Teutoburgerwoud. Het was de grootste militaire catastrofe tijdens de

regering van Augustus. Die nederlaag was voor vele historici een keerpunt in de buitenlandse politiek van Rome. Zij verdedigden de stelling dat Rome zich vanaf dan tot een defensieve buitenlandse politiek beperkte en de volledige troepenmacht achter de Rijn terugtrok. Met evenveel recht en rede kun je echter de stelling verdedigen dat Augustus zijn doelstelling, met name de verovering van Germanië tot aan de Elbe, ondanks alles trachtte te realiseren. Zowel zijn communicatie als de militaire maatregelen die hij nam, ondersteunden die visie. De *Res Gestae* van Augustus laten nauwelijks toe van een militaire capitulatie te spreken. Tussen 10 en 12 n.C. hield Tiberius in opdracht van Augustus zich persoonlijk bezig met een fundamentele reorganisatie van de Rijnlegers. De veldtochten van Germanicus tussen 14 en 16 n.C. lijken ook als meer dan een zuivere wraakactie opgevat te zijn. Pas op het ogenblik dat Tiberius, de nieuwe keizer, Germanicus definitief terugriep en het complete leger achter de Rijn liet terugplooiën, brak een nieuwe fase in de relatie tussen Rome en Germanië aan. De nederlaag van Varus blijft voor de geschiedenis van de Lage Landen toch een belangrijke gebeurtenis. Tiberius was er in 9 n.C. vermoedelijk niet meer van overtuigd dat een verovering van Germanië opportuun was. Bovendien waren er de raadgevingen van Augustus, die op het einde van zijn leven tot de conclusie was gekomen dat de Romeinse legermacht zowat de limieten van zijn mogelijkheden had bereikt. Bij zijn aantreden als keizer heeft hij die visie omgezet in een nieuw pragmatisch beleid. In die zin is deze nederlaag op een iets langere termijn erg bepalend geweest voor de Romeinse buitenlandse politiek. Dat had ook tot gevolg dat Gallia Belgica deel uitmaakte van de meest noordelijke regio's van het Romeinse Rijk met een sterke Germaanse invloed tot gevolg.³ Het romaniseringsproces heeft die Germaanse invloed niet volledig kunnen neutraliseren. Het blijvende gebruik van Germaanse namen is daarvoor symptomatisch.

Overall waar de Romeinen hun macht konden laten gelden, ontstond een nieuwe wereld. In Gallië lag het augusteïsche bewind aan de basis daarvan. Daarin ligt de grote betekenis van keizer Augustus voor de Lage Landen. Het had er sterk op geleken dat de stammen ten zuiden van de Rijn grens na de regering van Augustus met relatief weinig moeite in het Romeinse Rijk zouden worden geïntegreerd. Dat bleek echter niet waar. Er vonden regelmatig schermutselingen plaats en stellig ging het om meer opstootjes dan de historici uit de oudheid vermelden. In het jaar 21 n.C. bijvoorbeeld was er sprake van een vrij omvangrijke opstand van verschillende Gallische stammen. De opstanden waren telkens vrij snel onder controle. Zij toonden echter wel aan dat er zekere wantoestanden heersten en dat de bevolking ontevreden was. Indien maatregelen werden genomen om de rust te verzekeren, dan bleven ze onvermeld in de antieke geschiedschrijving. De opstand van de Bataven in 69-70 n.C. was de laatste stuip trekking van de oude stamadel. De revolte toonde aan dat het romaniseringsproces in Gallia Belgica op dat ogenblik nog niet voltooid was. Er bleef een zekere weerstand bestaan tegen het Romeinse bestuursstelsel, tegen de Romeinse manier van optreden. Na de overwinning van Petillius Cerialis op de Bataven

voerde keizer Vespasianus een grondige reorganisatie door. Die had niet alleen betrekking op het leger en de Rijndefensie. Ze had ook haar invloed op de globale ontwikkeling van Gallia Belgica en vormde tot ver in de 3de eeuw de grondslag voor de *pax Romana*. Gallia Belgica zou in de toekomst deel uitmaken van een wereldrijk.

Bibliografie

De bibliografie met betrekking tot keizer Augustus en zijn politiek ten aanzien van de Gallische provincies en het Overrijnse Germanië is onmetelijk. Het toont aan hoe belangrijk deze figuur is geweest voor de West-Europese geschiedenis. In de voorliggende bibliografie vindt de lezer dan ook enkel die werken terug die voor ons een leidraad vormden tijdens het schrijven van dit boek. Een aantal studies, die iedere historicus in een strikt wetenschappelijk debat zeker zou betrekken, zal de lezer hier niet terugvinden. Voor de geïnteresseerde leek willen wij de biografie *Augustus. De eerste keizer* van A. Everitt van 2007 aanbevelen, alsook R. Lane Fox, *De klassieke wereld* van 2007, dat een aantal belangrijke pagina's over Augustus bevat. Te vermelden is ook F. Meijer, *Macht zonder grenzen*, 2006, waarin veel informatie vervat is over het augusteïsche imperialisme.

Bronnen

- Augustus, *Mijn daden. Res Gestae*, vertaald door I. GAY, ingeleid en geannoteerd door F. MEIJER, 1998, Rotterdam.
- A.W. BYVANCK, 1931-1935-1947, *Excerpta Romana. De bronnen der Romeinse geschiedenis van Nederland*, 3 dln., 's-Gravenhage.
- Caesar, *Oorlog in Gallië*, vertaald door V. HUNINK, 2000, Amsterdam.
- Cassius Dio, *Vier keizers. Rome onder Tiberius, Caligula, Claudius en Nero*, vertaald door G.H. DE VRIES, 2000, Amsterdam.
- Cassius Dio, *Augustus, keizer van Rome*, vertaald door G.H. DE VRIES, 2002, Amsterdam.
- Cassius Dio, *Samenzwering en verraad. De strijd om de macht na de moord op Julius Caesar*, vertaald door G.H. DE VRIES, 2006, Amsterdam.
- K. CHISHOLM & J. FERGUSON, 1981, *Rome. The Augustan Age. A Source Book*, Oxford.
- CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum.*
- Horatius, *Liederen uit mijn landhuis, Vijftig gedichten van Horatius*. Vertaald door A. VAN WILDERODE, 1988, Leuven.
- Horatius, *Voltooid mijn monument. De oden van Horatius*. Vertaald door A. VAN WILDERODE, 1995, Leuven.
- ILS = H. DESSAU, *Inscriptiones Latinae Selectae*, 3 dln., 1892-1916, Berlijn.

- A.H.M. JONES, *Documents Illustrating the Reigns of Augustus and Tiberius*, 1970, Oxford.
- Livius, *Zonen van Mars. De geschiedenis van Rome I-X*, vertaald door F.H. VAN KATWIJK-KNAPP, bezorgd door H.W.A. VAN ROOIJEN-DIJKMAN, en ingeleid door H.C. TEITLER, 1997, Amsterdam.
- Plinius, *De wereld. Naturalis Historia*, vertaald door J. VAN GELDER, M. NIEUWENHUIS & T. PETERS, 2004, Amsterdam.
- Plutarchus, *Demetrius - Antonius*, vertaald door G.J. DE VRIES, 1972, Bussum.
- Polybius, *Wereldgeschiedenis 264-145 v.Chr.*, vertaald door W. KASSIES, 2007, Amsterdam.
- Publius Vergilius Maro, *Bucolica. Herdersgedichten*. Ingeleid, vertaald en toegelicht door A. VAN WILDERODE, 1971, Brugge.
- Suetonius, *Romeinse keizers*, vertaald door H. VERBRUGGEN, 3 dln., 1986, Leuven-Amersfoort.
- Tacitus, *Agricola*, vertaald door H. VERBRUGGEN, 1967³, Antwerpen.
- Tacitus, *De jaren van Tiberius*, vertaald door M.A. WES, 1999, Den Bosch.
- Tacitus, *Jaarboeken (Ab excessu divi Augusti Annales)*, vertaald door J.W. MEIJER, 1990, Baarn.
- Tacitus, *Historiën*, vertaald door J.W. MEIJER, 1991, Baarn.
- Tacitus, *Dialog over de welsprekendheid; Agricola; Germania*, vertaald door J.W. MEIJER, 1992, Baarn.
- Vitruvius, *Handboek bouwkunde*, vertaald door T. PETERS, Amsterdam 1997.

Studies

- J.-H. ABRY, 1988, 'Auguste: la Balance et le Capricorne', *REL*, 66, 103-121.
- G. ALFÖLDY, 1968, *Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania inferior*, (ES, 6), Düsseldorf.
- G. ALFÖLDY, 1991, 'Augustus und die Inschriften: Tradition und Innovation. Die Geburt der imperialen Epigraphik', *Gymnasium*, 98, 289-324.
- G. ALFÖLDY, 1992, *Studi sull'epigrafia augustea e tiberiana di Roma* (Vetera. Recherche di storia epigrafica e antichità, 15), Rome.
- D. BAATZ, 1993³, *Der römische Limes. Archäologische Ausflüge zwischen Rhein und Donau*, Berlin.
- D. BAYARD & J.-L. MASSY, 1983, *Amiens romain, Samarobriva Ambianorum*, Heilly.
- T. BECHERT, 1983, *De Romeinen tussen Rijn en Maas*, Dieren.
- T. BECHERT & W.J.H. WILLEMS, 1995, *Die römische Reichsgrenze von der Mosel bis zur Nordseeküste*, Stuttgart.
- M.-E. BELLET, 1991, *Orange antique. Monuments et musée* (Guides archéologiques de la

- France), Parijs.
- H.W. BENARIO, 1975, 'Augustus Princeps', in: *ANRW*, II, 2, 75-85.
- H. BENGTON, 1975, *Einführung in die Alte Geschichte*, München.
- H. BERNHARD, 1990, 'Die römische Geschichte in Rheinland-Pfalz', in: H. CÜPPERS (red.), *Die Römer in Rheinland-Pfalz*, Stuttgart, 39-168.
- W. BÖCKING, 1987, *Der Niederrhein zur römischen Zeit. Archäologische Ausgrabungen in Xanten*, Kleve.
- W. BOETZKES, 1983, 'Keizerlijke grafmonumenten te Rome: instrumenten van politieke propaganda. Een vergelijking van twee voorbeelden', *Hermeneus*, 55, 93-113.
- D.J. BREEZE, 1984, 'Demand and Supply on the Northern Frontier', in: R. MIKET & C. BURGESS (red.), *Between and Beyond the Walls: Essays on the Prehistory and History of North Britain*, Edinburgh, 264-86 (= *Roman Officers and Frontiers*, red. D.J. BREEZE & B. DOBSON (Mavors Roman Army Studies, 10), Stuttgart, 1993, 526-552).
- D.J. BREEZE, 1987-1988, 'The Logistics of Agricola's Final Campaign', in: D.J. BREEZE & B. DOBSON (red.), *Talanta, the Dutch Archaeological and Historical Journal*, 18/19, 7-28 (eveneens in *Roman Officers and Frontiers*, (Mavors Roman Army Studies, 10), Stuttgart, 1993, 574-595).
- P.A. BRUNT, 1990, *Roman Imperial Themes*, Oxford.
- E. BUCHNER, 1982, *Die Sonnenuhr des Augustus, (Kulturgeschichte der antiken Welt)*, Mainz aan de Rijn.
- M. BUSSAGLI (red.), 2000, *Rome. Kunst en architectuur*, Keulen.
- A.W. BYVANCK, 1943, *Nederland in den Romeinischen tijd*, 2 dln., Leiden.
- R. CHEVALLIER, 1985, *Römische Provence. Die Provinz Gallia Narbonensis*, Luzern-Herrsching.
- G.E.F. CHILVER, 1939, 'Augustus and the Roman Constitution 1939-1950', *Historia*, 1, 408-435.
- J. CLAES, 1994, *Waken bij werkelijkheid. Een vademecum voor creativiteit*, Kapellen.
- P.A. CLEMENT & A. PEYRE, 1998, *La voie Domitienne. De la Via Domitia aux routes de l'an 2000*, Les Presses du Languedoc.
- A.E. COOLEY (red.), 2002, *Becoming Roman, Writing Latin? Literacy and Epigraphy in the Roma West*, (Journal of Roman Studies Supplementary Series 8), Portsmouth, Rhode Island.
- G. COULON, 2007, *Les voies romaines en Gaule*, Parijs.
- H. CÜPPERS (red.), 1990, *Die Römer in Rheinland-Pfalz*, Stuttgart.
- R.W. DAVIES, 1989, *Service in the Roman Army* (red. D. BREEZE & V. MAXFIELD), Edinburgh.
- T. DERKS, 1998, *Gods, Temples and Ritual Practices. The Transformation of Religious Ideas and Values in Roman Gaul*, (Amsterdam Archaeological Studies, 2), Amsterdam.

- J.J.V.M. DERKSEN, 1986, 'De monumentale vredesideeën van keizer Augustus', *Lampas*, 19, 293-403.
- J. DEROSE EVANS, 1992, *The Art of Persuasion. Political Propaganda from Aeneas to Brutus*, Ann Arbor.
- H. DEVIJVER, 1992, 'De "pax Augusta". Een nieuwe wereldorde?', *Kleio*, 21, 156-175.
- H. DEVIJVER, 1994, 'De verborgen vreugden van de prosopograaf, de metableticus van de Romeinse keizertijd', in: L. BRAECKMANS & G. VANHEESWIJCK (red.), *Onder de koepel van het Pantheon. Liber amicorum Jacques Claes*, Kapellen, 233-243.
- H. DEVIJVER, 1994, 'Keizer Augustus ontmaskerd door Tacitus? Een proeve van historische kritiek!', *Kleio*, 23, 200-208.
- F.J. DE VRIES, 1984, 'Augustus' horologium nagerekend', *Hermeneus*, 56, 331-332.
- J.F. DRINKWATER, 1983, *Roman Gaul. The Three Provinces*, Londen/New Hampshire.
- D. EARL, 1980, *Het tijdperk van Augustus*, Alphen aan den Rijn (= *The Age of Augustus*, New York, 1968).
- W. ECK, 1984, 'Senatorial Self-Presentation: Development in the Augustan Period', in: F. MILLAR & E. SEGAL (red.), *Caesar Augustus. Seven Aspects*, Oxford, 129 e.v.
- H. ELTON, 1996, *Frontiers of the Roman Empire*, Londen.
- W. EVENEPOEL, 1991, *Maecenas*, Leuven.
- A. EVERITT, 2007, *Augustus. De eerste keizer*, Amsterdam.
- K. FITZER & O. SEECK, 1918, 'Iulius (Augustus)', *RE*, 19, 275-371.
- H.G. FRENZ, 1985, 'Drusus Maior und sein Monument zu Mainz', *Jahrb. RGZM*, 32, 394 e.v.
- H.G. FRENZ, 1991, 'Zum Beginn des repräsentativen Steinbaus in Mogontiacum', in: *Die römische Okkupation nördlich der Alpen zur Zeit des Augustus. Kolloquium Bergkamen 1989, Vorträge*, Münster, 85-96.
- P. FRISCH, 1980, 'Zu den Elogien des Augustusforums', *ZPE*, 39, 91-98.
- J. GAGE, 1977², *Res Gestae Divi Augusti*, Parijs.
- K. GALINSKY, 1996, *Augustan Culture. An Interpretive Introduction*, Princeton-New York.
- H. GALSTERER, 2001, 'Romanization am Niederrhein in der frühen Kaiserzeit', in: T. GRÜNEWALD (red.), *Germania Inferior. Besiedlung, Gesellschaft und Wirtschaft an der Grenze der römisch-germanischen Welt*, Berlin-New York, 19-35.
- M. GECHTER, 1979, 'Die Anfänge des Niedergermanischen Limes', *BJ*, 179, 1-138.
- A. GOLDSWORTHY, 2003, *In the Name of Rome. The Men who Won the Roman Empire*, Londen.
- A. GOLDSWORTHY, 2003, *The Complete Roman Army*, Londen.
- J.H.M. GORIS, 1998, 'Summi viri. De beeldengalerij op het forum van Augustus', *Hermeneus*, 70, 196-202.
- P. GRIMAL, 1963, *Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine*, Parijs.
- R. GÜNTHER & H. KÖPSTEIN, 1978, *Die Römer an Rhein und Donau*, Wenen/Graz.
- J.K. HAALBOS e.a., 1995, *Castra und canabae. Ausgrabungen auf dem Hunderberg in Nijmegen 1987-1994*, Nijmegen.
- M. HAMMOND, 1968, *The Augustan Principate*, New York.
- H. HEINEN, 1985, *Trier und das Trevererland in Römischer Zeit*, (2000 Jahre Trier, 1), Trier.
- K.-P. JOHNE, 2006, *Die Römer an der Elbe. Das Stromgebiet der Elbe im geographischen Weltbild und im politischen Bewusstsein der griechisch-römischen Antike*, Berlin.
- B. JOHNSON, 2008, *Rome. Droombeeld van Europa*, Roeselare.
- M. JUNKELMANN, 1986, *Die Legionen des Augustus*, Mainz.
- M. JUNKELMANN, 2006, *Panis militaris. Die Ernährung des römischen Soldaten oder der Grundstoff der Macht*, (Kulturgeschichte der Antiken Welt, 75), Mainz.
- L. KEPPIE, 1991, *The Making of the Roman Army from Republic to Empire*, Londen.
- D. KIENAST, 1982, *Augustus: Prinzeps und Monarch*, Darmstadt.
- H.G. KOLBE, 1961, 'Neue Inschriften aus Bonn', *BJ*, 161, 83-107.
- E. KORNEMANN, 1909, 'Zu den Germanenkreigen unter Augustus', *Klio*, 9, 422-449.
- G. KROPATSCHEK, 1916, 'Der Drususfeldzug 11 v.C.', *BJ*, 120, 1938.
- J.-S. KÜHLBORN, 1995, *Germaniam pacavi - Germanien habe ich befriedet. Archäologische Stätten augusteischer Okkupation*, Landschaftsverband Westfalen-Lippe, Münster.
- A.L. KUTTNER, 1995, *Dynasty and Empire in the Age of Augustus. The Case of the Boscovale Cups*, Berkeley, Los Angeles, Oxford.
- P. LA BAUME, 1966, *Colonia Agrippinenses. Het Romeinse Keulen*, (Publ. PGRM, 10), Tongeren.
- L. LAMMEN, 1989, *Drusus in de Betuwe. De komst van de Romeinen in Nederland*, Baarn.
- R. LANE FOX, 2007, *De klassieke wereld. Een epische geschiedenis van de Grieken en de Romeinen*, Amsterdam.
- E. LA ROCCA, 1983, *Ara Pacis Augustae in occasione del restauro della fronte orientale*, Rome.
- W.D. LEBEK, 1987, 'Die drei Ehrenboggen für Germanicus: Tab. Siar. Frg. I ç-34; CIL VI 31199a 2-17', *ZPE*, 67: 129 e.v.
- W.D. LEBEK, 1988, 'Die circensischen Ehrungen für Germanicus und das Referat des Tacitus im Lichte von Tab. Siar. Frg. II col. C 2-11', *ZPE*, 73, 239 e.v.
- W.D. LEBEK, 1989, 'Die Mainzer Ehrungen für Germanicus, den älteren Drusus und Domitian (Tab. Siar. Frg. I 26-34; Suet. Claud. 1.3)', *ZPE*, 78, 45-91.
- Y. LE BOHEC, 1994, *The Imperial Roman Army*, Londen (= *L'Armée romaine sous le Haut-Empire*, Parijs, 1989).
- G.A. LEHMANN, 1989, 'Zum Zeitalter der römischen Okkupation Germaniens: neue Interpretationen und Quellenfunde', *Boreas*, 12, 207-230.

- G.A. LEHMANN, 1991, 'Zum Problem des römischen "Verzichts" auf die Okkupation Germaniens - von der Varus-Katastrophe 9 n. C. zu den "Res Gestae" des Germanicus Caesar in der Tabula Siarensis (19 n. C.)', in: *Die römische Okkupation nördlich der Alpen zur Zeit des Augustus. Kolloquium Bergkamen 1989*, 217-228 (= 'Das Ende der römischen Herrschaft über das "westelbische" Germanien: von der Varus-Katastrophe zur Abberrufung des Germanicus Caesar 16/7 n. C.', *ZPE*, 86, 79-96).
- J. LENDERING, 2000, *De randen van de aarde. De Romeinen tussen Schelde en Eems*, Amsterdam.
- J. LENDERING, 2002, *Stad in Marmer. Gids voor het antieke Rome aan de hand van tijdgenoten*, Amsterdam.
- J. LENDERING, 2006, *Oorlogsmist. Veldslagen en propaganda uit de oudheid*, Amsterdam.
- Les enceintes augustéennes dans l'Occident romain* (France, Italie, Espagne, Afrique du Nord (Actes du colloque international de Nîmes – IIIe congrès archéologique de Gaule Méridionale 9-12 octobre 1985), Nîmes, 1987).
- R. MACMULLEN, 2000, *Romanization in the Time of Augustus*, New Haven & Londen.
- M.E. MARIEN, 1980, *Belgica antiqua. De stempel van Rome*, Antwerpen.
- S.P. MATTERN, 1999, *Rome and the Enemy. Imperial Strategy in the Principate*, Berkeley/Los Angeles/Londen.
- H.F. MEHRTEMS, 1987, *De nieuwe Romeinen. Een cultuurfilosofische verkenning*, De Haan.
- F. MEIJER, 2006, *Macht zonder grenzen. Rome en zijn Imperium*, Amsterdam.
- F. MEIJER, 2008, *Lessen in beschaving. Athene, Rome en Washington*, Amsterdam.
- J. MERTENS, 1955, 'Les routes romaines de la Belgique', *Industrie*, 10, 3-44.
- J. MERTENS, 1958, 'Sporen van een Romeins kadaster in Limburg?', *Limburg*, 37, 253-260.
- J. MERTENS, 1983, 'Quelques aspects chronologiques du réseau routier romain en Belgique', *Caesarodunum*, 18, 329-337.
- J. MERTENS, 1983, 'The Military Origins of Some Roman Settlements in Belgium', in: *Rome and her Northern Provinces. Papers Presented to Sheppard Frere*, Oxford, 155-168.
- J. MERTENS, 1985, 'Les débuts de l'urbanisation dans le Nord de la Gaule', *Caesarodunum*, 20, 261-280.
- A. METTE-DITTMANN, 1991, *Die Ehegesetze des Augustus: eine Untersuchung im Rahmen der Gesellschaftspolitik des Princeps*, (Historia Einzelschriften, 67), Stuttgart.
- J.-L. MEULEMEESTER (red.), 2004, 'Alle wegen leiden naar... Romeinse wegen in Vlaanderen', *Kunsttijdschrift Vlaanderen*, 301, Tielt.
- J.-L. MEULEMEESTER & R. NOUWEN (red.), 2008, 'Pax Romana. De Romeinse vrede in de Lage Landen', *Kunsttijdschrift Vlaanderen*, Tielt.
- W. MIERSE, 1990, 'Augustan Building Programs in the Western Provinces', in: K.A. RAAFLAUB & M. TOHER (red.), *Between Republic and Empire: interpretations of Augustus and his principate*, 1990, 308-333.
- F. MILLAR & E. SEGAL (red.), 1984, *Caesar Augustus. Seven Aspects*, Oxford.
- M. MILLET, 1990, *The Romanization of Britain: An Essay in Archaeological Interpretation*, Cambridge.
- Musée de l'Arles antique. Collection archéologique d'Arles*, Arles, 1996.
- R. NOUWEN, 1997, *Tongeren en het land van de Tungri (31 v.C.-284 n.C.)*, Leeuwarden-Mechelen.
- R. NOUWEN, 2002, 'Onder de vleugels van de adelaar. Keizer Augustus en de Lage Landen (31 v.C.-14n.C.)', *Limburg-Het Oude Land van Loon*, 81, 129-165.
- R. NOUWEN, 2003, *Caesar in Gallië*, Leuven.
- R. NOUWEN, 2004, 'Over de wegen van de keizer. Mijlpalen en de imperiale communicatiepolitiek in de Gallische en Germaanse provincies', *Kunsttijdschrift Vlaanderen*, 301, 30-36.
- R. NOUWEN, 2004, 'Roman Politics and Local History: Augustus and his Military Policy in the Low Countries', in: F. VERMEULEN, K. SAS & W. DHAENZE (red.), *Archaeology in Confrontation. Aspects of Roman Military Presence in the Northwest. Studies in Honour of Prof. Em. Hugo Thoen* (Archaeological Reports Ghent University, 2), Gent, 17-30.
- R. NOUWEN, 2006, *De Romeinen in België*, Leuven.
- W.A. OLDFATHER & H.V. CANTER, 1967 (=1915), *The Defeat of Varus and the German frontier Policy of Augustus*, Urbana.
- W. PEREMANS, 1951, 'La critique historique appliquée aux sources de l'antiquité gréco-romaine', *EC*, 19, 3-16.
- P. PETIT, 1969, *Guide de l'étudiant en histoire ancienne* (P.U.F.), Parijs.
- A. POWELL, 1997², *Roman Poetry & Propaganda in the Age of Augustus*, Bristol.
- A. PROVOOST, 1985, 'Augustus had een droom. Betekenis van de Ara Pacis', *Kleio*, 15, 37-61.
- K.A. RAAFLAUB & M. TOHER (red.), 1990, *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and his Principate*, Berkeley/Los Angeles/Oxford.
- E.S. RAMAGE, 1987, *The Nature and the Purpose of Augustus "Res Gestae"* (Historia Einzelschriften, 54), Stuttgart, 1987.
- E. RITTERLING, 1906, 'Zur Geschichte des römischen Heeres in Gallien unter Augustus', in: *Bonner Jahrbücher*, 114/115, 159-188.
- M. ROGGE, 1980, 'Een legerplaats uit de vroeg-Romeinse tijd te Velzeke', *Hermeneus*, 52, 135-139.
- N. ROYMANS (red.), 1996, *From the Sword to the Plough. Three Studies on the Earliest*

- Romanisation of Northern Gaul* (Amsterdam Archaeological Studies, 1), Amsterdam.
- N. ROYMANS, 2004, *Ethnic Identity and Imperial Power. The Batavians in the Early-Roman Empire* (Amsterdam Archaeological Studies, 10), Amsterdam.
- N. ROYMANS & T. DERKS (red.), 1994, *De tempel van Empel. Een Hercules-beiligdom in het woongebied van de Bataven*, 's-Hertogenbosch.
- D.B. SADDINGTON, 2005, 'The Roman Government and the Roman Auxilia', in: Z. VISY (red.), *Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies*, Pécs.
- A. SANCHEZ-OSTIZ GUTIERREZ, 1999, *Tabula Siarensis: Edición, Traducción Y Comentario*, Universidad de Navarra.
- H. SCHLANGE-SCHÖNINGEN, 2005, *Augustus*, Darmstadt.
- W. SCHLÜTER, 1999, 'The Battle of the Teutoburg Forest: Archaeological Research at Kalkriese near Osnabrück', in: J.D. CREIGHTON & R.J.A. WILSON, *Roman Germany. Studies in Cultural Interaction* (Journal of Roman Archaeology Supplementary Series, 32), Portsmouth, 125-159.
- W. SCHMITTHENNER (red.), 1969, *Augustus*, Darmstadt.
- W. SESTON, 1954, 'Le Clipeus Virtutis d'Arles et la Composition des Res Gestae Divi Augusti', in: *Comptes Rendus Acad. Des Inscip.*, 286-297.
- D. SHOTTER, 1995, *Augustus Caesar*, Londen-New York.
- E. SIMON, 1967, *Ara Pacis Augustae (Monumenta artis antiquae, 1)*, Tübingen.
- P. SOUTHERN, 2005, *Augustus*, Essen.
- E. STEIN, 1932, *Die Kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Prinzipat*, Wenen.
- L. SWINKELS (red.), 2004, *De Bataven. Verhalen van een verdwenen volk*, Amsterdam-Nijmegen.
- R. SYME, 1967, *La révolution romaine*, Parijs.
- The Cambridge Ancient History*, 10, *The Augustan Empire 43 BC to AD 69*, Cambridge, 1996.
- H. TEITELER, 1998, *De opstand der 'Batavieren'* (Verloren verleden, 1), Hilversum.
- A. THIEL, 2008, *Die Römer in Deutschland*, Stuttgart.
- D. TIMPE, 1967, 'Zur Geschichte und Überlieferung der Okkupation Germaniens unter Augustus', *Saeculum*, 18, 278-293.
- D. TIMPE, 1971, 'Der römische Verzicht auf die Okkupation Germaniens', *Chiron*, 1, 267-284.
- B. TRIER (red.), 1991, *Die römische Okkupation nördlich der Alpen zur Zeit des Augustus* (Kolloquium Bergkamen 1989. Vorträge (Bodenaltertümer Westfalens, 26)), Münster.
- R. URBAN, 1985, *Der 'Bataveraufstand' und die Erhebung des Iulius Classicus* (Trierer Historische Forschungen, 8), Trier.
- R. URBAN, 1999, *Gallia rebellis. Erhebungen in Gallien im Spiegel antiker Zeugnisse* (Historia Einzelschriften, 129), Stuttgart.
- B. VAN DAELE, 2003, *Het Romeinse leger*, Leuven.
- B. VAN DAELE, 2006, *De Romeinse marine*, Leuven.
- J.H. VAN DEN BERG, 1968, *Metablica van de materie*, Nijkerk.
- J.H. VAN DEN BERG, 1977, *Gedane zaken. Twee omwentelingen in de westerse geestsgeschiedenis (Metablica van de materie, deel II)*, Nijkerk.
- J.H. VAN DEN BERG, 1996, *Geen toeval. Metablica en geschiedschrijving*, Kapellen.
- A. VANDERHOEVEN, 2001, 'Das vorflavische Tongeren: Die früheste Entwicklung der Stadt anhand von Funden und Befunden', in: *Genese, Struktur und Entwicklung römischer Städte im 1. Jahrhundert n.C. In Nieder- und Obergermanien* (Xantener Berichte, 9), 157-176.
- A. VANDERHOEVEN, M. MARTENS & G. VYNCKIER, 2001, 'Romanization and Settlement in the Central Part of the Civitas Tungrorum', in: S. ALTEKAMP & A. SCHÄFER (red.), *The Impact of Rome on Settlement in the Northwestern and Danube Provinces* (BAR IS, 921), Oxford.
- A. VANDERHOEVEN & M. VANDERHOEVEN, 2004, 'Confrontation in Archaeology: Aspects of Roman Military Presence in Tongeren', in: F. VERMEULEN, K. SAS & W. DHAZE (red.), *Archaeology in Confrontation. Aspects of Roman Military Presence in the Northwest. Studies in Honour of Prof. Em. Hugo Thoen* (Archaeological Reports Ghent University, 2), Gent, 143-154.
- L. VAN DE WEERD, 1936-1937, 'De Belgen in het Romeinse leger', in: *AC*, 5, 341 e.v. & *AC*, 6, pp. 71 e.v.
- A. VAN DOORSELAER, 1982, 'De Romeinen in de Nederlanden', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden I*, Haarlem, 21-98.
- W.A. VAN ES, 1981, *De Romeinen in Nederland*, Haarlem.
- W. VANVINCKENROYE, 1985, *Tongeren, Romeinse stad*, Tiel.
- W. VANVINCKENROYE, 1995, 'Some Reflections on Tongeren (prov. Limburg) in the Augustan Era', in: M. LODEWIJCKX (red.), *Archaeological and historical Aspects of West-European Societies. Album Amicorum André Van Doorselaer*, (Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae, 8), Leuven, 109-121.
- W. VANVINCKENROYE, 2001, 'Über Atuatuca, Caesar und Ambiorix', in: M. LODEWIJCKX (red.), *Belgian Archaeology in a European Setting. Album Amicorum Prof. J.R. Mertens*, (Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae, 13), Leuven, 63-67.
- F. VANWONTERGHEM, 1992, 'De bouwpolitiek van Augustus in Rome', *Kleio*, 21, 200-216.
- F. VERMEULEN, 2004, 'Roads for Soldiers and Civilians in the Civitas Menapiorum', in: F. VERMEULEN, K. SAS & W. DHAZE (red.), *Archaeology in Confrontation. Aspects of*

- Roman Military Presence in the Northwest. Studies in Honour of Prof. Em. Hugo Thoen* (Archaeological Reports Ghent University, 2), Gent, 125-142.
- H. VON PETRIKOVITS, 1960, *Das römische Rheinland. Archäologische Forschungen seit 1945* (BJ Beiheft 8), Keulen-Opladen.
- S. VON SCHNURBEIN, 2002, *Augustus in Germanien. Neue Archäologische Forschungen* (Vierentwintigste Kroonvoordracht gehouden voor de Stichting Nederlands Museum voor Anthropologie en Prehistorie te Amsterdam), Amsterdam.
- S. VON SCHNURBEIN, 2003, 'Augustus in Germania and his new "Town" at Waldgirmes East of the Rhine', *JRA*, 16, 93-108.
- L. WAMSER (red.), 2000, *Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer*, Düsseldorf.
- J. WARRY, 1981, *Oorlogvoering in de Klassieke Wereld. Encyclopedie van wapens, wapenrusting en strategie*, Helmond-Antwerpen.
- G. WEBSTER, 1985³, *The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A.D.*, Londen.
- C.M. WELLS, 1972, *The German Policy of Augustus. An Examination of the Archaeological Evidence*, Oxford.
- K.-W. WELWEI, 1986, 'Römische Weltherrschaftsideologie und augusteische Germanienpolitik', *Gymnasium*, 93, 118-137.
- E.M. WIGHTMAN, 1975, 'The Pattern of Rural Settlement in Roman Gaul', *ANRW*, II, 4, 584-657.
- E.M. WIGHTMAN, 1977, 'Military Arrangements, Native Settlements and Related Developments in Early Gaul', *Helinium*, 17, 105-126.
- E.M. WIGHTMAN, 1985, *Gallia Belgica*, Londen.
- R. WOLTERS, 1990, *Römische Eroberung und Herrschaftsorganisation in Gallien und Germanien*, Bochum.
- P. ZANKER, 1968, *Forum Augustum. Das Bildprogramm (Monumenta Artis Antiquae, 2)*, Tübingen.
- P. ZANKER, 1990, *The Power of Images in the Age of Augustus*, Ann Arbor.

Noten

Inleiding

- 1 H.J. VAN DEN BERG, 1977, 274.
- 2 H.J. VAN DEN BERG, 1996, 113-114 & H.J. VAN DEN BERG, 1996.
- 3 G.F. MEHRTENS, 1987, 68.
- 4 Zie hierover G. ALFÖLDY, 1991, 289 e.v. en H. DEVIJVER, 1992, 156-157.
- 5 C.M. WELLS, 1972, VIII.
- 6 Vgl. G.F. MEHRTENS, 1987, 68.

Hoofdstuk 1. Imperator Totius Orbis

- 1 Horatius, *Oden*, 3, 2, vs. 13-16 (vert. A. VAN WILDERODE, 1995).
- 2 Polybius, *Hist.*, 6, 18.
- 3 Bv. Cicero, *De re publica*, 1, 69.
- 4 Cassius Dio, 44, 1-2 (vert. G.H. DE VRIES, 2006).
- 5 Cicero, *Ad Att.*, 7, 6.
- 6 Plutarchus, *Antonius*, 65-68. Vgl. met Vergilius, *Aeneis*, VIII, vs. 675 e.v. en Cassius Dio, 50, 31 e.v.
- 7 Propertius, *Elegiae*, 2.15 (vert. K. VAN EERD, 1986-1987).
- 8 Augustus, *Res Gestae*, 34. Vgl. Velleius Paterculus, II, 89.
- 9 Vgl. hier ook H.W. BENARIO, 1975, 79.
- 10 Augustus, *Res Gestae*, 34.
- 11 *CIL*, IX, 5811 & Augustus, *Res Gestae*, 34. Vgl. H. MARKOWSKI, 1936.
- 12 W. SESTON, 1954, 286-297. Vgl. hierover ook H.W. BENARIO, 1975, 81 e.v.
- 13 Cassius Dio, 53, 11, e.v.
- 14 Cassius Dio, 54, 3-4; Velleius Paterculus, 2, 91, 2.
- 15 Augustus, *Res Gestae*, 34.
- 16 *CIL*, VI, 32323.
- 17 Horatius, *Carmen saeculare*, strofe 15 (vert. A. VAN WILDERODE, 1988, 175).
- 18 Cassius Dio, 54, 9, 1.
- 19 Suetonius, *Augustus*, 58; Augustus, *Res Gestae*, 53.1.

- 20 Vierspan, hier de keizer die triomferend het vierspan ment.
 21 Augustus, *Res Gestae*, 35.
 22 Suetonius, *Augustus*, 101, 1 e.v.
 23 Suetonius, *Augustus*, 99.
 24 Tacitus, *Annales*, 1, 2, 1 (vert. M.A. WES, 1999).
 25 Tacitus, *Annales*, 1, 10.

Hoofdstuk 2. De 'pax Augusta': de propaganda van een politiek programma

- 1 Augustus, *RG*, 19-21. Een goed overzicht biedt F. VAN WONTERGHEM, 1992.
 2 Suetonius, *Augustus*, 28 (vert. H. VERBRUGGEN, 1986).
 3 Hierover Suetonius, *Augustus*, 72.
 4 Suetonius, *Augustus*, 29.
 5 Hierover terecht F. VAN WONTERGHEM, 1992, 214.
 6 Vitruvius, *De architectura*, 1, Praef., 2.
 7 Strabo, 5, 3, 8.
 8 Strabo, 5, 3, 8.
 9 Suetonius, *Augustus*, 101; Cassius Dio, 56, 33.
 10 Hierover bijzonder o.m. Erika SIMON, 1967; A. PROVOOST, 1985.
 11 Augustus, *Res Gestae*, 13.
 12 Vergilius, *Eclage*, 4, 18-20 (vert. A. VAN WILDERODE, 1971).
 13 Horatius, *Carmen saeculare*, 29-32 (vert. A. VAN WILDERODE, 1988).
 14 Horatius, *Carmen saeculare*, 3, 14.
 15 Augustus, *Res Gestae*, 12.
 16 Plinius, *Naturalis Historia*, 36, 72 e.v. Zie E. BUCHNER, 1982; A. PROVOOST, 1985; J.J.V.M. DERKSEN, 1986.
 17 *CIL*, VI, 702; H. DEVIJVER, 1992, 174.
 18 Augustus, *Res Gestae*, 27.
 19 Suetonius, *Augustus*, 101. Zie ook Cassius Dio, 56, 33.
 20 Tacitus, *Annales*, 1, 11.
 21 Hierover J. GAGE, 1950, 9.
 22 Over de waarde van de Griekse tekst, zie in het bijzonder J. GAGE, 1977, 9 e.v.
 23 Over deze Polybius, zie Suetonius, *Augustus*, 101 en Cassius Dio, 56, 33.
 24 Hierover J. GAGE, 1977, 6.
 25 J. GAGE, 1977, 7 e.v.
 26 Suetonius, *Augustus*, 101, 1.
 27 Augustus, *Res Gestae*, 8.
 28 Augustus, *Res Gestae*, 4.

- 29 P.A. BRUNT & J.M. MOORE, 1970², 6; J. GAGE, 1977, 16.
 30 Suetonius, *Augustus*, 100.
 31 Suetonius, *Augustus*, 85 (vert. H. VERBRUGGEN, 1986, 109).
 32 E. KORNEMANN, 1921 & E. KORNEMANN, 1933.
 33 Augustus, *Res Gestae*, 13, 26.
 34 Suetonius, *Augustus*, 28.
 35 Suetonius, *Claudius*, 1.
 36 *CIL* I, 638.
 37 *CIL* I, 25.
 38 Ovidius, *Fasti*, 5,551-3, 563-6; Suetonius, *Augustus*, 31. Zie bv. ILS, 59. Vgl. P. FRISCH, 1980, 91-98; J.H.M. GORIS, 1998, 196-202.
 39 Tacitus, *Annales*, 1,2. Vgl. hier met Cassius Dio, 54, 8, 4.
 40 Suetonius, *Augustus*, 26 (vert. H. VERBRUGGEN, 1986). Vgl. Appianus, *Bell. civ.*, 4, 2, 7.
 41 Augustus, *Res Gestae*, 17.
 42 Suetonius, *Augustus*, 28 (vert. H. VERBRUGGEN, 1986 met kleine aanpassingen).
 43 Ovidius, *Fasti*, 5, 551-568. Vgl. G. ALFÖLDY, 1991, 289; H. DEVIJVER, 1992, 175.
 44 Suetonius, *Augustus*, 29 (vert. H. VERBRUGGEN, 1986). Vgl. Ovidius, *Fasti*, 5, 549-54 & 567-70 en Cassius Dio, 55, 10.
 45 Suetonius, *Augustus*, 31; Cassius Dio, 55, 10, 2. Hierover P. ZANKER, 1968, 14 e.v.; P. FRISCH, 1980, 91-98; P. ZANKER, 1990, 210 e.v.; J. DEROSE EVANS, 1992, 109; J.H.M. GORIS, 1998, 196 e.v.
 46 Augustus, *Res Gestae*, 35.
 47 G. ALFÖLDY, 1991, 293-299.
 48 Ovidius, *Fasti*, 5, 561-562.
 49 Cassius Dio, 55, 10, 6.
 50 Velleius Paterculus, *Historia Romana*, 2, 39, 2.
 51 G. ALFÖLDY, 1991, 309-310.
 52 Augustus, *Res Gestae*, 21.
 53 Suetonius, *Augustus*, 31; Cassius Dio, 55, 1, 2. Vgl. J. DEROSE EVANS, 1992, 109.
 54 Vergilius, *Aeneis*, 6, 762 e.v., bijzonder vs. 785-795.
 55 Suetonius, *Vitellius*, 8,1.
 56 Vgl. Vergilius, *Aeneis*, 6, 854-459.
 57 Horatius, *Carmen saeculare*, vs. 4.
 58 Tacitus, *Annales*, 3, 57, 2 en 3, 59, 2; Suetonius, *Nero*, 10, 2.
 59 Vergilius, *Aeneis*, 6, 787-792 (vert. A. VAN WILDERODE, 1981(5)).
 60 Cassius Dio, 53, 27.
 61 Tacitus, *Annales*, 1, 57, 2.
 62 *Les enceintes augustéennes*, 1985.

- 63 Suetonius, *Claudius*, 1, 4.
 64 Cassius Dio, 55, 2, 3.
 65 Tacitus, *Annales*, 2, 7.
 66 H.G. FRENZ, 1991.
 67 H. HEINEN, 1985, 48; A. VANDERHOEVEN, 1996, 239-240.
 68 *CIL*, XIII, 3570.
 69 Hierover bv. H. DEVIJVER, 1992, 172-173.
 70 Augustus, *Res Gestae*, 26.
 71 Vgl. daar tegenover Tacitus, *Agricola*, 30, 5.
 72 Hierover P. ZANKER, 1990, 188 e.v.
 73 Augustus, *Res Gestae*, 29.
 74 Horatius, *Carmen*, 4.6.37-40.
 75 Hierover fundamenteel A.L. KUTTNER, 1995.
 76 Vgl. in dit kader Augustus, *Res Gestae*, 26.
 77 Suetonius, *Augustus*, 48.
 78 CNR, IV, cat. 129; BMCRE, I, pl. 12.13-14. Hierover A.L. KUTTNER, 1995, 107 e.v.
 79 Suetonius, *Augustus*, 21, 1.
 80 Hierover A.L. KUTTNER, 1995, 148.
 81 Livius, *Epitome*, lib. 141; Tacitus, *Annales*, 2, 8.

Hoofdstuk 3. Keizer Augustus en de traditie van het Romeinse imperialisme

- 1 Suetonius, *Augustus*, 94.
 2 Suetonius, *Augustus*, 97.
 3 Polybius, 1, 1, 5; 2,7.
 4 Cicero, *Philippica*, 6, 19.
 5 Vitruvius, *De architectura*, 6, 1, 11 (vert. T. PETERS).
 6 Polybius, *Historiën*, 1, 20, 1-2 (vert. W. KASSIES).
 7 Sallustius, *Brief van Mithridates*, 17-21 (vert. F. MEIJER).
 8 Sallustius, *De samenzwering van Catilina*, 12.
 9 Cicero, *Pro Murena*, 9, 22.
 10 Suetonius, *Caesar*, 37.
 11 Suetonius, *Augustus*, 21; Cassius Dio, 54, 9.
 12 Augustus, *Res Gestae*, 26.
 13 Suetonius, *Augustus*, 20-23. Vgl. ook Velleius Paterculus, 2, 90-91.
 14 Suetonius, *Augustus*, 31; Cassius Dio, 55, 10, 2.
 15 Augustus, *Res Gestae*, 35.
 16 Vergilius, *Aeneis*, 6, 854.

- 17 Livius, 1, 16, 7 (vert. F.H. VAN KATWIJK-KNAPP).
 18 Zie Horatius, *Oden*, 3, 8, 16-24.
 19 *CIL*, v, 7817; Plinius, *Naturalis Historia*, 3, 136.
 20 Plutarchus, *Caesar*, 29 & *Pompeius*, 58. Vgl. verder Cicero, *Ad Att.*, VII, 7, 6; Plutarchus, *Caesar*, 20 & 21; *Pompeius*, 51; Cassius Dio, XL, 60, 3.
 21 Cicero, *Ad fam.*, VII, 17, 2-3.
 22 Vgl. Tacitus, *Annales*, 1, 3.
 23 Augustus, *Res Gestae*, 15.
 24 Augustus, *Res Gestae*, 21, 1.
 25 G. ALFÖLDY, 1991, 293-299.
 26 Polybius, 10, 15-17.
 27 Caesar, *BG*, 4, 19 (vert. V. HUNINK).
 28 Aulus Hirtius, *BG*, VIII, 44, 1.
 29 Augustus, *Res Gestae*, 29.
 30 Cassius Dio, 52, 27.
 31 Cassius Dio, 55, 23-24; Suetonius, *Augustus*, 49.
 32 Tacitus, *Annales*, 1, 11.
 33 Augustus, *Res Gestae*, 17; Suetonius, *Augustus*, 49, 4; Cassius Dio, 55, 25.
 34 Cassius Dio, 56, 28.
 35 Tacitus, *Annales*, 4, 5. Vgl. Suetonius, *Augustus*, 49, 1.
 36 In tegenstelling tot Suetonius, *Caligula*, 43.
 37 Caesar, *BG*, 3, 1.
 38 Vgl. Seneca, *Apocolocyntosis*, 3.
 39 Tacitus, *Annales*, 2, 9.
 40 Tacitus, *Annales*, 2, 11.
 41 Tacitus, *Annales*, 2, 16.
 42 Livius, *Epitome*, lib. 141 (Hierover meer uitgebreid in hoofdstuk 4. Militaire aanwezigheid en rekrutering).
 43 Bv. Tacitus, *Annales*, 2, 8 e.v.
 44 Augustus, *Res Gestae*, 26.
 45 Tacitus, *Annales*, 2, 6 (vert. J.W. MEIJER).
 46 Cassius Dio, 54, 32 (vert. G.H. DE VRIES).
 47 Tacitus, *Annales*, 1, 60.
 48 Tacitus, *Annales*, 2, 5-8.
 49 Caesar, *BG*, 1, 16 (vert. V. HUNINK).
 50 Vegetius, 3, 3.
 51 Cassius Dio, 54, 32.
 52 Caesar, *BG*, 7, 14 e.v.
 53 Hierover Cassius Dio, 54, 32 e.v. Vgl. met Caesar, *BG*, 3, 7.

54 Tacitus, *Annales*, 1, 71.
 55 Tacitus, *Annales*, 2, 5.
 56 Vgl. Tacitus, *Annales*, 4, 72 (vert. J.W. MEIJER, 1990).
 57 Tacitus, *Historiae*, 25.
 58 Caesar, *BG*, 5, 1.
 59 Vgl. Tacitus, *Annales*, 13, 6.
 60 Cassius Dio, 53, 21, 4 (vert. G.H. DE VRIES).
 61 Suetonius, *Augustus*, 35, 3-4.
 62 Cassius Dio, 55, 10, 18.
 63 Cassius Dio, 52, 1, 1.
 64 Cassius Dio, 53, 30, 2.
 65 Suetonius, *Augustus*, 66.
 66 Horatius, *Carmina saeculare*, 3, 8, 17-25 en 3, 29, 25-28.
 67 Cassius Dio, 52, 27.
 68 Suetonius, *Augustus*, 66.
 69 Cassius Dio, 52, 31, 1.
 70 Caesar, *BG*, 4, 20.
 71 Posidonius, *FgrHist*, 87, F22.
 72 Plinius, *Naturalis Historia*, 6, 141.
 73 Plinius, *Naturalis Historia*, 4, 97 (vert. J. VAN GELDER, e.a.). Vgl. ook Plinius, *Naturalis Historia*, 4, 102 & 5, 51.
 74 Tacitus, *Germania*, 1.
 75 Strabo, *Geographica*, 1, 1, 16-17.
 76 Strabo, *Geographica*, 7, 2, 4.
 77 Tacitus, *Germania*, 28, 1.
 78 Caesar, *BG*, 2, 4, 2.
 79 Tacitus, *Germania*, 28, 4.
 80 Caesar, *BG*, 6, 2, 3.
 81 Tacitus, *Germania*, 28, 1.
 82 Tacitus, *Germania*, 33.
 83 Caesar, *BG*, 2, 33.
 84 Caesar, *BG*, 4, 1.
 85 Vgl. Caesar, *BG*, 1, 39.
 86 Plinius, *Naturalis Historia*, 4, 98 & 105.
 87 Plinius, *Naturalis Historia*, 4, 101 (vert. J. VAN GELDER, M. NIEUWENHUIS & T. PETERS).
 88 Plinius, *Naturalis Historia*, 4, 81.
 89 Diodorus Siculus, 5, 25, 1. Vgl. Caesar, *BG*, 1, 31, 7.
 90 Cicero, *Ad Att.*, 1, 19, 2.

91 Caesar, *BG*, 1, 31 en Cicero, *De divinatione*, 1, 41 (90).
 92 Caesar, *BG*, 1, 11 e.v.
 93 Caesar, *BG*, 2, 2; 2, 4.
 94 Tacitus, *Agricola*, 24, 2.
 95 Tacitus, *Annales*, 3, 47, 1.
 96 Appianus, *Ill.*, 14-15.
 97 Suetonius, *Augustus*, 21, 2 (vert. H. VERBRUGGEN).
 98 Cassius Dio, 54, 9, 1 (vert. G.H. DE VRIES).
 99 Cassius Dio, 56, 33, 5-6.
 100 Cassius Dio, 56, 41, 7.
 101 Horatius, *Oden*, 4, 14 (vert. A. VAN WILDERODE).
 102 Tacitus, *Annales*, 1, 11.
 103 Cassius Dio, 56, 33.
 104 Suetonius, *Tiberius*, 37, 4.
 105 Tacitus, *Annales*, 2, 26, 3 & 4, 32, 2.
 106 Tacitus, *Agricola*, 30, 4.
 107 Sallustius, *Brief van Mithridates*, 17-21.
 108 Tacitus, *Annales*, 1, 10, 4 & 12, 33.
 109 Tacitus, *Annales*, 4, 5. Vgl. Cassius Dio, 53, 13, 1.
 110 Flavius Josephus, *De Joodse oorlog*, 3, 77-94.
 111 Tacitus, *Historiae*, 4, 26.

Hoofdstuk 4. De politiek van Augustus in Gallia Belgica

1 Cassius Dio, 51, 20.
 2 Suetonius, *Caesar*, 25 (vert. H. VERBRUGGEN, 1986).
 3 Varro, *De re rustica*, 1, 7, 8 (vert. J. LENDERING).
 4 Iulius Honorius, *Cosmographia*, 1-2.
 5 Caesar, *BG*, VII, 89, 5-90, 3.
 6 Plinius, *Naturalis Historia*, IV, 106.
 7 Plinius, *Naturalis Historia*, IV, 106.
 8 Cicero, *Pro Balbo*, 32.
 9 Aulus Hirtius, *BG*, 26, 1, 2 & 27, 1.
 10 Suetonius, *Caesar*, 80.
 11 Caesar, *BC*, III, 59 (vert. V. HUNINK).
 12 Cicero, *Ad familiares*, 16, 12, 4.
 13 Livius, *Periocha*, 114.
 14 Cicero, *Ad Att.*, 14, 1, 1; 4, 1; 8, 2.

- 15 Cicero, *Ad Att.*, 14, 9, 3.
 16 Cicero, *Phil.*, 5, 5 e.v.; Cassius Dio, 45, 25.
 17 Cicero, *Ad fam.*, 10, 4, 4.
 18 Cicero, *Phil.*, 7, 3. Vgl. ook Cassius Dio, 46, 29.
 19 Cassius Dio, 46, 55.
 20 Plutarchus, *Antonius*, 18.
 21 Cassius Dio, 48, 49, 2; Strabo, 4, 3, 4; Tacitus, *Germania*, 28.
 22 Tacitus, *Annales*, 1, 39, 1.
 23 Tacitus, *Germania*, 29.
 24 Cassius Dio, 51, 21, 6.
 25 Cassius Dio, 51, 20, 5.
 26 Tibullus, *Elegiae*, 1, 7, 3-12. Vgl. ook Appianus, *BC*, 4, 38.
 27 Cassius Dio, 53, 22.
 28 Cassius Dio, 53, 22.
 29 Strabo, *Geographica*, 4, 6, 11.
 30 Vgl. Tacitus, *Annales*, 2, 46.
 31 Cassius Dio, 53, 26, 4.
 32 Cassius Dio, 52, 42, 7 & 54, 4, 1 (vert. G.H. DE VRIES).
 33 Cassius Dio, 54, 11, 1-2.
 34 Iulius Obsequens, *Liber prodigiorum*, 71.
 35 Cassius Dio, 54, 20 (vert. G.H. DE VRIES).
 36 Strabo, 4, 6, 6.
 37 Plinius, *Naturalis Historia*, 3, 133 e.v.
 38 Cassius Dio, 54, 20.
 39 Cassius Dio, 54, 20; Velleius Paterculus, 2, 97, 1; Suetonius, *Augustus*, 23, 1; Tacitus, *Annales*, 1, 10, 4.
 40 *ILS*, 916.
 41 Augustus, *Res Gestae*, 12.
 42 Cassius Dio, 54, 19, 4.
 43 Cassius Dio, 54, 19, 6.
 44 Horatius, *Oden*, 4, 2, 2, 34-37 (Vert. A. VAN WILDERODE).
 45 Suetonius, *Tiberius*, 9.
 46 Cassius Dio, 54, 21.
 47 Bv. Strabo, 4, 4, 2.
 48 Livius, *Periochae*, 138.
 49 Cassius Dio, 54, 32; Livius, *Epitome*, lib. 139.
 50 Vgl. Tacitus, *Annales*, 4, 72.
 51 H. HEINEN, 1985, 31.
 52 Cassius Dio, 54, 32, 1.
 53 Tacitus, *Annales*, 1, 57.
 54 Strabo, *Geographica*, 4, 4, 2.
 55 Livius, *Epitome*, lib. 139; Cassius Dio, 54, 32.
 56 Cassius Dio, 54, 32 (vert. G.H. DE VRIES). Zie verder infra hoofdstuk 5.
 57 Infra hoofdstuk 5: De voorbereidingen.
 58 Plutarchus, *Antonius*, 18.
 59 Vgl. in dit kader Caesar, *BG*, IV, 2, 3.
 60 Caesar, *BG*, 2, 24, 4.
 61 Cassius Dio, XL, 7, 2.
 62 Zie hoofdstuk 3. De soldaten van Augustus.
 63 Livius, *Epitome*, lib. 141.
 64 Tacitus, *Historiae*, 4, 26.
 65 Tacitus, *Historiae*, 4, 12 (vert. J.W. MEIJER).
 66 Zie Tacitus, *Agricola*, 36, 1 & *Historiae*, 2, 15.
 67 Tacitus, *Annales*, 2, 10.
 68 Tacitus, *Annales*, 1, 56.
 69 Tacitus, *Historiae*, 4, 66.
 70 Plinius, *Naturalis Historia*, 3, 16 (vert. J. VAN GELDER, M. NIEUWENHUIS & T. PETERS).
 71 A. VANDERHOEVEN, 1996, 227-228.
 72 Strabo, *Geographica*, IV, 6, 11.
 73 *CIL*, XIII, 3570.
 74 Zie G. WALSER, 1981, 292-293.
 75 Hyginus in A.W. BYVANCK, *Excerpta Romana*, I, 283.
 76 Tacitus, *Agricola*, 21 (Vert. H. VERBRUGGEN, 1967).
 77 Caesar, *BG*, 5, 47, 2.
 78 Caesar, *BG*, 3, 11, 2; 5, 24, 2; 7, 90, 5.
 79 *CIL*, XIII, 3686.
 80 W. VANVINCKENROYE, 2001.
 81 J. MERTENS, 1983, 162.
 82 Suetonius, *Caesar*, 25.
 83 Cassius Dio, 53, 22 (vert. G.H. DE VRIES).
 84 Cassius Dio, 54, 19. Vgl. *Tabula Siarensis*, Frgm. a. 29-31.
 85 Strabo, *Geographica*, 4, 3, 2.
 86 Plinius, *Naturalis Historia*, 4, 106.
 87 Caesar, *BG*, 5, 54, 4.
 88 Plinius, *Naturalis Historia*, 4, 101.
 89 Plinius, *Naturalis Historia*, 4, 106.
 90 Caesar, *BG*, 1, 1.

- 91 Hierover Cassius Dio, 53 e.v.
 92 Vgl. Tacitus, *Historiae*, 4, 74.
 93 Caesar, *BG*, 1, 16. Vgl. verder 1, 39; 2, 3; 4, 7; 5, 8; 6, 29; 7, 10; 7, 17.
 94 Tacitus, *Annales*, 2, 5 & 6.
 95 Cassius Dio, 53, 22.
 96 Tacitus, *Historiae*, 5, 19.

Hoofdstuk 5. De verovering van Germania

- 1 Velleius Paterculus, 2, 97.
 2 Cassius Dio, 54, 20, 4-5.
 3 Tacitus, *Annales*, 1, 3.
 4 Tacitus, *Germania*, 37.
 5 Livius, *Epitome*, lib. 63; Tacitus, *Germania*, 37.
 6 Livius, *Epitome*, lib. 65.
 7 Tacitus, *Germania*, 37.
 8 Tacitus, *Germania*, 37.
 9 Livius, *Epitome*, 68; Tacitus, *Germania*, 37.
 10 Vgl. Cicero, *Ad Att.*, I, 19, 2.
 11 Caesar, *BG*, 1, 30-54
 12 Caesar, *BG*, 4, 1-15.
 13 Caesar, *BG*, 4, 16-20.
 14 Caesar, *BG*, 6, 9; Tacitus, *Germania*, 37.
 15 Cassius Dio, 40, 32, 2.
 16 Tacitus, *Agricola*, 13. Vgl. Cassius Dio, 40, 32, 2.
 17 Supra hoofdstuk 4. De onrustige jaren na de verovering van C. Iulius Caesar.
 18 Cassius Dio, 54, 20.
 19 Cassius Dio, 54, 20
 20 Cassius Dio, 54, 25, 1.
 21 Plinius, *Naturalis Historia*, 3, 133 e.v.
 22 Velleius Paterculus, 2, 95; Florus, 4, 12.
 23 Horatius, 4, 4, en 4, 14; Velleius Paterculus, 2, 39, 3; 95, 2; 104, 5; 122, 2; Suetonius, *Augustus*, 21.
 24 Tacitus, *Annales*, 1, 3.
 25 Tacitus, *Annales*, 2, 46.
 26 Florus, 2, 30, 26.
 27 Tacitus, *Annales*, 1, 31; 1, 39; 1, 45.
 28 Cassius Dio, 54, 32.

- 29 Vgl. Tacitus, *Annales*, 4, 72.
 30 Over het belang van de Romeinse vloot voor het vervoer van troepen en voor hun ravitail-
 lering, zie hoofdstuk 3.
 31 Suetonius, *Claudius*, 1; Tacitus, *Annales*, 2, 8.
 32 Cassius Dio, 54, 32.
 33 Livius, *Periochae*, 139.
 34 Strabo, *Geographica*, 7, 290. Vgl. Tacitus, *Germania*, 33.
 35 Cassius Dio, 54, 33.
 36 Florus, 2, 30.
 37 Cassius Dio, 54, 32 (vert. G.H. DE VRIES, 2002).
 38 Florus, 2, 30.
 39 Livius, *Periochae*, 141.
 40 Cassius Dio, 54, 36.
 41 Cassius Dio, 54, 36.
 42 *POxy*.3020.
 43 *CIL*, VI, 457.
 44 Cassius Dio, 55, 1.
 45 Strabo, 7, 291; Cassius Dio, 55, 1; Valerius Maximus, 5, 5, 3.
 46 Cassius Dio, 55, 2. Vgl. Suetonius, *Claudius*, 1, 4; Tacitus, *Annales*, 2, 7 & *Tabula
 Siarensis*, frgm. 1.
 47 Velleius Paterculus, 2, 97, 4.
 48 Suetonius, *Augustus*, 20.
 49 Cassius Dio, 55, 6, 1 (vert. H.G. DE VRIES).
 50 Cassius Dio, 55, 8, 3.
 51 Tacitus, *Annales*, 2, 26, 3; 2, 64, 2 & 6, 32, 1.
 52 Suetonius, *Tiberius*, 9.
 53 Tacitus, *Annales*, 1, 39, 1; 1, 57, 2.
 54 Velleius Paterculus, 2, 97, 3 & 4. Vgl. ook Florus 4, 12. Daar tegenover Cassius Dio,
 56, 18, 1.
 55 Velleius Paterculus, 2, 99; Suetonius, *Tiberius*, 10-12; Cassius Dio, 55, 9.
 56 Cassius Dio, 55, 10.
 57 Velleius Paterculus, 2, 104.
 58 Cassius Dio, 55, 13. Vgl. ook Suetonius, *Tiberius*, 16; Velleius Paterculus, 2, 104.
 59 Cassius Dio, 55, 10.
 60 *CIL*, XIII, 3570.
 61 E. KORNEMANN, 1909.
 62 Augustus, *Res Gestae*, 26. Vgl. Plinius, *Naturalis Historia*, 2, 167.
 63 Cassius Dio, 55, 28.
 64 Velleius Paterculus, 2, 105.

65 L. WAMSER (red.), 2000, 33.
 66 Velleius Paterculus, 2, 106.
 67 Tacitus, *Annales*, 1, 38, 1.
 68 Velleius Paterculus, 2, 107.
 69 Suetonius, *Augustus*, 21; Tacitus, *Germania*, 41.
 70 Velleius Paterculus, 2, 108 e.v.; Tacitus, *Annales*, 2, 46; Cassius Dio, 55, 28.
 71 Cassius Dio, 56, 18 (vert. G.H. DE VRIES).
 72 Tacitus, *Annales*, 1, 55.
 73 Tacitus, *Annales*, 2, 9-10.
 74 Velleius Paterculus, 2, 117 (vert. J. LENDERING).
 75 Cassius Dio, 56, 18; Florus, 4, 12.
 76 Tacitus, *Annales*, 2, 10.
 77 Velleius Paterculus, 2, 118, 2.
 78 J. LENDERING, 2006, 284.
 79 Zie L. WAMSER (red.), 2000, 33.
 80 Tacitus, *Annales*, 1, 61. Vgl. Florus, 2, 30.
 81 Suetonius, *Tiberius*, 18.
 82 Velleius Paterculus, 2, 118 e.v.
 83 Velleius Paterculus, 2, 120, 6.
 84 Tacitus, *Annales*, 1, 61 e.v. (vert. J.W. MEIJER).
 85 Tacitus, *Annales*, 2, 88.
 86 Tacitus, *Historiae*, 4, 17.
 87 Hierover Cassius Dio, 56, 11 e.v.
 88 Cassius Dio, 56, 23 (vert. G.H. DE VRIES).
 89 Suetonius, *Augustus*, 23.
 90 Cassius Dio, 55, 33.
 91 Suetonius, *Tiberius*, 17, 1.
 92 Suetonius, *Augustus*, 23.
 93 Cassius Dio, 56, 23.
 94 Tacitus, *Annales*, 1, 38.
 95 Tacitus, *Annales*, 2, 7.
 96 Tacitus, *Annales*, 1, 37.
 97 Cassius Dio, 56, 24. Vgl. Velleius Paterculus, 2, 120, 1.
 98 Velleius Paterculus, 2, 121, 1.
 99 Velleius Paterculus, 2, 120, 2 (vert. J. LENDERING).
 100 Suetonius, *Tiberius*, 20.
 101 Suetonius, *Tiberius*, 18 e.v.
 102 Tacitus, *Annales*, 1, 3.
 103 Cassius Dio, 56, 25.

104 Tacitus, *Annales*, 1, 69.
 105 Tacitus, *Annales*, 1, 11, 4.
 106 Cassius Dio, 56, 33 (vert. G.H. DE VRIES).
 107 Tacitus, *Annales*, 1, 3; 4, 32, 2 en *Agricola*, 13, 3.
 108 Tacitus, *Annales*, 1, 11. Vgl. Suetonius, *Augustus*, 23.
 109 Florus, 2, 30, 39.
 110 Suetonius, *Augustus*, 21, 2.
 111 Cassius Dio, 54, 9, 1-2.
 112 Augustus, *Res Gestae*, 26, 2.
 113 Augustus, *Res Gestae*, 26.
 114 Suetonius, *Augustus*, 21, 1.
 115 Velleius Paterculus, 2, 121, 1.
 116 Velleius Paterculus, 2, 123, 1 & 129, 2. Vgl. Strabo, *Geogr.*, 7, 1, 4.

Hoofdstuk 6. Nieuwe ontwikkelingen na de dood van Augustus

1 Tacitus, *Annales*, 1, 3 (vert. J.W. MEIJER).
 2 Strabo, *Geographica*, 7, 1, 4; Cassius Dio, 57, 18, 1.
 3 Bv. Tacitus, *Annales*, 2, 22.
 4 Tacitus, *Annales*, 1, 31 & 33.
 5 Tacitus, *Annales*, 31 e.v.; Cassius Dio, 57, 5.
 6 Tacitus, *Annales*, 1, 38.
 7 Zie bijzonder Tacitus, *Annales*, 1, 35.
 8 Tacitus, *Annales*, 1, 36.
 9 Tacitus, *Annales*, 1, 50 e.v.; Cassius Dio, 57, 6.
 10 Tacitus, *Annales*, 2, 5.
 11 Tacitus, *Annales*, 2, 22 (vert. J.W. MEIJER). Vgl. Tacitus, *Annales*, 2, 41.
 12 Velleius Paterculus, 2, 129, 2.
 13 Tacitus, *Annales*, 2, 88.
 14 Tacitus, *Annales*, 2, 41; Strabo, 7, 1, 4.
 15 Cassius Dio, 57, 18, 1.
 16 Tacitus, *Germania*, 41, 2.
 17 Bijvoorbeeld Tacitus, *Annales*, 2, 26.
 18 Cassius Dio, 57, 6.
 19 Tacitus, *Annales*, 2, 26.
 20 Suetonius, *Caligula*, 6, 2.
 21 Tacitus, *Annales*, 2, 83.
 22 Tabula Siarensis, Frgm. 1, 8-15.

- 23 Tacitus, *Annales*, 1, 52, 2; 1, 58, 5.
 24 Tabula Siarensis, Frgm. 1, 29-33.
 25 Tacitus, *Annales*, 1, 63 e.v.
 26 Tacitus, *Annales*, 2, 26 (vert. J.W. MEIJER, 1990).
 27 Vgl. bv. Tacitus, *Annales*, 1, 51, 1.
 28 Tacitus, *Annales*, 2, 44-46; Velleius Paterculus, 2, 129.
 29 Tacitus, *Germania*, 33.
 30 Tacitus, *Annales*, 13, 53; Suetonius, *Tiberius*, 37, 4.
 31 Vgl. Caesar, *BG*, 1, 1.
 32 H.G. KOLBE, 1961.
 33 Tacitus, *Annales*, 4, 4-5 (vert. J.W. MEIJER).
 34 Tacitus, *Germania*, 37, 2.
 35 Tacitus, *Annales*, 3, 40 e.v.
 36 Tacitus, *Annales*, 4, 72-73.
 37 Suetonius, *Caligula*, 43-47. Vgl. ook Cassius Dio, 25.
 38 Suetonius, *Claudius*, 24; Cassius Dio, 60, 8, 7.
 39 Tacitus, *Annales*, 11, 18; Cassius Dio, 60, 30.
 40 Tacitus, *Annales*, 11, 18 e.v.
 41 Tacitus, *Historiae*, 1, 63 e.v.
 42 Tacitus, *Germania*, 37.
 43 Zie hoofdstuk 4. De organisatie van de nieuwe provincie.
 44 Livius, *Epitome*, lib. 134; Cassius Dio, 53, 22, 5.
 45 Livius, *Epitome*, lib. 138-139; *CIL*, XIII, 1668, tab. 2, 35-41.
 46 Tacitus, *Annales*, 1, 31 & 33; 2, 6.
 47 Vgl. Tacitus, *Historiae*, 4, 74.
 48 Tacitus, *Germania*, 29 & *Historiae*, 4, 12.
 49 Tacitus, *Annales*, 4, 72.
 50 Cassius Dio, 54, 32.
 51 *CIL*, XIII, 8815; *ILS*, 4757.
 52 Cassius Dio, 54, 32.
 53 Tacitus, *Annales*, 11, 24.
 54 Zie hoofdstuk 3. De logistiek van een leger.
 55 Vgl. Tacitus, *Agricola*, 19, 4-5.
 56 Tacitus, *Annales*, 3, 40.
 57 Zie hoofdstuk 4. De organisatie van het platteland.
 58 *CIL*, XIII, 8725.
 59 *CIL*, XIII, 8815; *ILS*, 4757.
 60 *CIL*, XIII, 7036.
 61 *CIL*, XIII, 8806.
 62 Caesar, *BG*, 1, 1 & 2, 15.
 63 Vgl. Caesar, *BG*, 1, 1 & 2, 15.
 64 Caesar, *BG*, 6, 17.
 65 Caesar, *BG*, 6, 17.
 66 Tacitus, *Germaniae*, 43, 3.
 67 Tacitus, *Historiae*, 4, 56, 7; 66; 79, 5-6.
 68 Tacitus, *Historiae*, 4, 67; 69.
 69 Tacitus, *Annales*, 2, 10 en Velleius Paterculus 2, 118, 2.
 70 Tacitus, *Annales*, 2, 9-10 (vert. J.W. MEIJER, 1990).
 71 Aulus Hirtius, *BG*, 8, 26, 1 & 27, 1.
 72 Tacitus, *Annales*, 3, 40 (vert. J.W. MEIJER, 1990).
 73 Aulus Hirtius, *BG*, 26, 1, 2 & 27, 1.
 74 Tacitus, *Historiae*, 4, 55, 1.
 75 Tacitus, *Historiae*, 4, 32, 3.
 76 N. ROYMANS, 2004.
 77 Zie Hoofdstuk 2. De alomtegenwoordigheid van Augustus.
 78 *Tabula Lugdunensis*, in Dessau, *ILS*, 1212. Vgl. Tacitus, *Annales*, 11, 23-25.

Epiloog

- 1 H. DEVIJVER, 1992, 157.
 2 Suetonius, *Augustus*, 28.
 3 Vgl. J. LENDERING, 2000, 81.